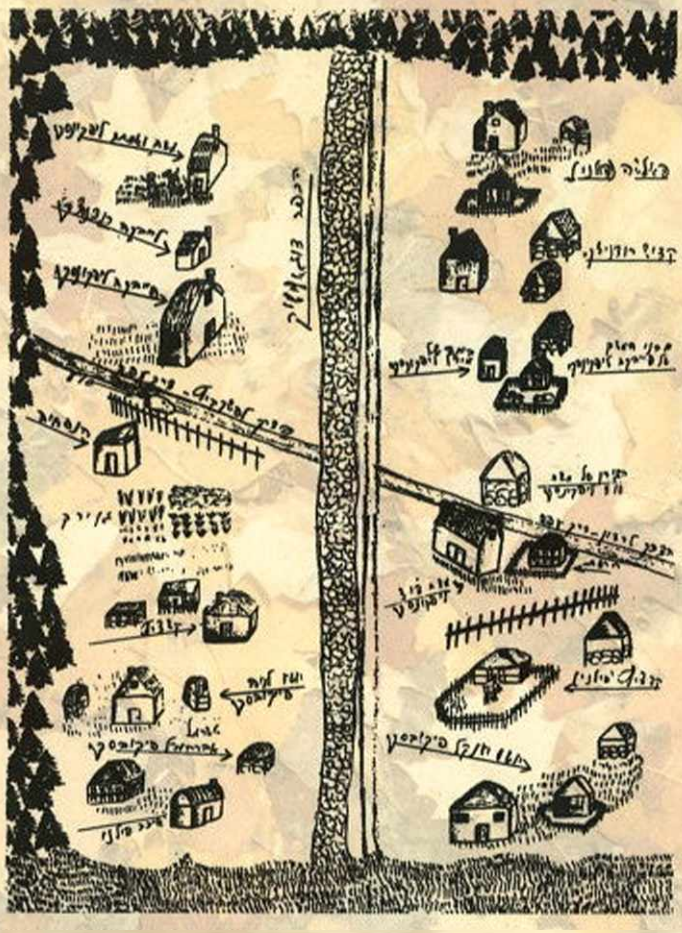
אברהם אביאל



כפר ושמו
דוגאלישוק

לחיות!
עדויות
הישרדות
מהשואה

וילנה
וואַרונובה
דיסנה
בסטוני
דיסנה
לידָה
דיסווה
דיסווה
דיסווה
ראדון
דיסווה
מחזייקה
דוגאַלישוק
פיצַלונצַה

אורן
איישישק
מרצ'יקנצה
גרודנו
נאצ'יה
פוֹדמב
מיז'נצה
קורקי
קורקוי
דוביטש
קובלקי
סולטאנישוק
קוסטרה
ליפקונצה
אוסטרין
יערות
ביצות
מסילת ברזל
כביש
כביש סוג ב'

אברהם אביאל

כפר ושמו דוגאלישוק

משרד הבטחון — ההוצאה לאור

A. AVIEL LIPKUNSKY

DOGALISHOK

לחיות!
עדויות הישרדות מהשואה
עורך הסדרה: יורם טהרלב
יועץ: ד"ר שלמה נצר

עיצוב עטיפה: עיצוב עיצוב

מסת"ב ISBN 965-05-0770-1
©
כל הזכויות שמורות למשרד הבטחון – ההוצאה לאור
הודפס בישראל, תשנ"ה–1995
סדר: ההוצאה לאור – משרד הבטחון. אירית מנה
לוחות והדפסה: דפוס ניידט
All rights reserved to the Ministry of Defence, Israel

אברהם אביאל

כפר ושמו דוגאלישוק

לאמי שרה מינה ז״ל
שנטעה בלבי האהבה ליהדות וערכיה

לאבי משה דוד ז״ל
שהיה לי לסַמן וסֵמל לתעוזה ומאבק

לאחי פנחס ויקותיאל ז״ל
שאהבָתי להם הפכה לנצחית

ליהודי גטו וַאדוּז ז״ל
שליוויתים בדרכם האחרונה ולא נפרדתי מהם,
שראיתים על פי הבור נופלים ו״שמע ישראל״ על שפתותיהם

לאלקה אריוביץ ״טודרס״, וחבריו הפרטיזנים עזי־הנפש ז״ל,
שנקמו נקמת ה׳ שאיחרה לבוא, וגלו חרפה מישראל

לילדינו, חיילי צה״ל
המחרפים נפשם למען המשך קיומו של העם על אדמת המולדת

לילדינו בדורות הבאים שלא ישכחו את העבר

התודה והברכה

לאשתי היקרה וחברתי הנאמנה, אילה
שסבלה מבדידות, ערבים ולילות רבים,
ועודדתני בקריאת החומר, כשלא אחת ניגרה דמעה על לחיה.

לילדי, חתני, וכלתי
ציפי ואורי
דודי ואביבה
שרית ואתי
שעודדוני, ועזרו כמיטב יכולתם.

ברכת עידוד גומל, לשרית, בסיימה לימודיה במדעי הרפואה, על מכתבה הקצר: "אבא'לה, אל תפסיק לכתוב. אתה חייב להמשיך".

ברכות לחברים ולידידים שעודדוני ועזרו בידי להעלות הזיכרון הגנוז על הכתב.

יבואו על הברכה כל אלה שטרחו וסייעו בהוצאת הספר מהכוח אל הפועל.

ברכה והוקרה מיוחדת להוצאה לאור של משרד הבטחון ומנהליה, על ההחלטה הברוכה והאמיצה להוציא לאור את הספר במסגרת הסדרה "לחיות!", החלטה שאינה עולה בקנה אחד עם כדאיות כלכלית נראית לעין.

תוכן העניינים

1)	דוגאלישוק – סיפורו של כפר	13
2)	ברל החייט ואחיו אלתר	27
3)	איישישוק ורַאדוּן	35
4)	תחת שלטון סובייטי־קומוניסטי	54
5)	תחת הכיבוש הגרמני־נאצי	62
6)	חיסול יהודי איישישוק	68
7)	החיים בגטו ראדון	74
8)	פליטי יהודי לִידָה מוצאים להורג	84
9)	הגטו מוקף וסגור	88
10)	יהודי גטו ראדוּן מובלים לבור	93
11)	ליד בור המוות	98
12)	הבריחה מבור המוות	101
13)	הגטו המחוסל	103
14)	הבריחה מהגטו	111
15)	הימים הראשונים ביער	118
16)	החיים ביער	123
17)	ברפת ובדיר של קוז׳וק	131
18)	הכנות לחורף	135
19)	הבונקר התת־קרקעי	137
20)	המארב הקטלני	147
12)	בבור של אנדז׳לביץ	153
22)	הגרמנים פוקדים את אנדז׳לביץ	159
23)	ההליכה לפושצ׳ה	170

24) המפגש עם אלקה טודרס 175
25) הקבוצות השונות בפושצ׳ה 177
26) ראשיתו של האוטריאד 181
27) המשלחת לגטו וילנה 187
28) משפט המוות נגד אליהו אריוביץ 191
29) סטנקביץ ולייבקה כץ 196
30) ה״בלוקדה״ על הפושצ׳ה 200
31) קבורת חללי ה״בלוקדה״ 207
32) היהודים ביער מיז׳נצה 212
33) נשים וילדים קטנים 216
34) ליבע שמעיה מנדלס 218
35) פציעתו של אהרקה אסנר 228
36) עקבות על־יד ה״ז׳מלנקה״ 232
37) ה״ז׳מלנקה״ בבורובי־גריבוז׳ 236
38) מותו הפתאומי של משה גורס 248
39) התנפלות ה״פולנים הלבנים״ 250
40) הנקמה 256
41) הצבא הגרמני נסוג 258
42) היציאה מן היער 260
43) המחשבות טורדות 263
44) אחי פינקה מובא לקבר ישראל 265
45) הבריחה מרַאדוּן 268

קורא יקר,

מאז יום א׳ כ״ג באייר תש״ב, 10.5.42, נושא אני בחובי את הזיכרון הגנוז. הוא נכלא בנשמתי, ונספג בנימי הלב והמוח כפיקדון למשמרת־עד, מבלי יכולת להתנתק ממנו ולהיפרד ממנו כליל. לעת מצוא הוא מתפרץ בזעקה חנוקה, ולעתים מזדקר מלוא קומתו השחוחה, והאירועים שנחרתו כשרטת מופיעים בכל עוצמתם. לאחר 52 שנה – כחלוף שני דורות וכשוך הסערה ופרץ הרגשות – הוא שקע, הצטלל והתגבש, ויוצא כעת מתוכי צרוף ומגובש, בלי הקצף של סערת־הרגשות. הפיקדון הגנוז שהשתמר כחלק מזיכרוני, משתחרר עתה מכלאו ויוצא לחופשי. הוא החליף משכנו הארעי במשכן קבע של אותיות עבריות ודפי ספר.

ניסיתי בלשוני הדלה להחיות את המראות שנשתמרו ונספגו בזיכרוני ובלבי וכפי שהשתקפו בעיני ילד: הווי העיירה הקטנה, הווי היהודים הפשוטים והנפלאים שהיו ואינם עוד, הווי חיים של יהודים עובדי אדמה בגלות שהיתה ואיננה עוד.

הדברים נכתבו בגוף ראשון על־מנת להמחיש שאין אלה סיפורי עלילה של נער בעל דמיון פרוע, אלא הן התרחשויות שאירעו במציאות בה חיו והתנסו רבבות ילדים יהודים, אשר עברו מסלולים חמורים ופרועי דמיון הרבה יותר. אין לאל ידם לספר – קולם נדם ונשמותיהם עלו בענן העשן במעלות קדושים וטהורים. ואני איני חופשי להידום, להחניק ולכלוא עד אין־סוף את זיכרוני הנצור, ולוא מפני שיש בו מעט מזעיר מזיכרונם וסיפורם של אלה שנכחדו ואבדו.

אברהם אביאל

תרשים הכפר דוגאלישוק, מעשה ידיה של איה היימן

1

דוגאלישוק – סיפורו של כפר

הזיכרון הראשון שלי קשור בבכי של פרידה. כמו מתוך ערפל עולה־וניצבת לנגד עיני תמונת המוני אדם במעילי־צמר ופרוות־כבשים, וכובעי־אוזניות רפודי פרווה לראשיהם. אבי, משה דוד, זיכרונו לברכה, החזיקני בחוזקה בידיו הגרומות והחסונות. לפתע נקרעתי מידיו והועברתי לידיו של בן־דודו ברל החייט ("ברל דער שניידר") מדוגאלישוק. כבן שנתיים וחצי הייתי אז. מדהים איך שהזיכרון נוצֵר זאת עד עצם היום הזה. גם כעבור חמישים וחמש שנה עולה מדי פעם בפעם, מנבכי הזיכרון, התמונה ההיא, ואיתה כאבו של ילד קטן, כאב שלא פג עד עצם היום הזה, ועדיין מהדהדים באוזניי בכיי ויבבותי, שהתערבבו בהמולת האנשים שבאו להיפרד מאבי ומאחיו יעקב־ליב ליפקונסקי. הם יצאו לחפש עתיד חדש, מעבר לים, באחת מארצות דרום־אמריקה.

אבי היה בן כפר, הבן השלישי מבין ארבעת הבנים הגברתנים שנולדו לסבי, רבי פנחס ליפקונסקי, ולסבתי, אסתר גורדון מגרודנו. שני האחים הבוגרים, קותיאל ונחום יוסל (יקותיאל ונחום יוסף), נאלצו לעזוב את הבית שנעשה צר עבורם – פיזית ורוחנית כאחת. גם חלקת האדמה שהיתה ברשות המשפחה לא הספיקה כדי לפרנס את ארבעת הבנים. הם נדחקו מכפרם האהוב דוגאלישוק, ועברו לגור בדזיבינישוק, עיירה במרחק שישים קילומטרים. שם הם נשאו נשים מבנות ישראל, והקימו את משפחותיהם.

שני האחים הצעירים יותר, משה דוד ויעקב ליב, גם הם אנוסים היו ללכת בעקבות אחיהם הבוגרים ונאלצו לעזוב את כפרם האהוב, כתריסר שנים מאוחר יותר. שטחי האדמה שהיו ברשות המשפחה השתרעו על

הֶקטרים וכללו שדות מרעה, חלקות יער של עצי אורן, וחלקות חציר טבעי. חלקת השדה לעיבוד חקלאי היתה רזה וחולית ולא היה בה כדי לכלכל את שתי המשפחות בכבוד. לצורכי מימון הוצאות הנסיעה, וגם כדי להשאיר קצת ממון למחיית המשפחות שעברו לגור בעיירה הסמוכה רַאדוֹן, מכרו את הציוד החקלאי, את המשק החי על הסוסים והפרות ועדרי האווזים. אך את ביתם ואדמתם סירבו למכור, רק החכירום, וזאת לשש שנים בלבד, על־מנת לא לאבד החזקה על הקרקע. בית המגורים, מבני המשק והקרקע הוחכרו למשפחה יהודית, גם הם עובדי אדמה זה דורות, שלא מבני דוגאלישוק. התקווה קיננה בלבם, כי לאחר שירוויחו כסף מעבר לים ישובו לאדמתם ולכפרם האהוב.

בגלל אופיו היהודי, הכפר דוגאלישוק לא היה ככל כפרי הסביבה. רק שלוש משפחות נוכריות הצליחו לחדור לתוכו. מי יודע בזכות מה הצליחו המשפחות הללו להתקבל על־ידי יהודי דוגאלישוק, להתערות ולחיות ביניהם? אולי בזכות הצורך בגוי של שבת.

הרבה פנים היו לדוגאלישוק, כי לא הרי דוגאלישוק בעונת החורף כבימי האביב והקיץ, ולא הרי דוגאלישוק של מטה כמו דוגאלישוק של מעלה. רחוב אחד מרוצף באבנים, המתמשך לאורכו של הכפר ממערב למזרח, ודרך עפר אחת החוצה אותו במרכז מצפון לדרום היוו את מבנהו של הכפר. בחזית הרחוב, משני צדדיו, בנויים בתי המגורים ומאחוריהם מבני המשק: הרפת, הלול והגורן. הגינות והחצרות הפרידו בין בית אחד למשנהו.

הבתים, כמו מבני המשק, היו בנויים קורות עץ המונחות זו על גבי זו. אזוב מיובש שהוכנס ביניהן שימש כחומר לאיחוי ולסתימת הסדקים בין הקורות. גגות הבתים, והמבנים האחרים, היו משופעים ומכוסים חלקם בלוחיות עץ ("שינדלען") וחלקם בקני קש. החלונות היו כפולים, ולקראת עונת החורף, היו אוטמים את הסדקים בין שני החלקים למניעת חדירת הרוח והקור העז ששרר בימות החורף הקרים. פרט לתנור החימום שהיה בכל בית, ועמד במרכז, היה גם תנור גדול ששימש לאפיית דברי מאפה – לחם וחלות – וכן להטמנת החמין לשבת, בערבו של יום שישי, טרם כניסת השבת. הרצפה היתה עשויה, בחלקה, מלוחות עץ, ובחלקה מטיט מהודק ומוחלק. בערבי שבת, עת היו מנקים את הבית ומכינים אותו לכבוד שבת, היו מפזרים חול נקי וטרי, בגוֹן זהב, על שטחי הרצפה העשויים מטיט, כאילו פרשו שטיח חדש. ריח האדמה של החול הטרי, ורעננותו, התערבבו עם ריחות התבשילים ואווירת השבת, ויחד יצרו

הרגשה של קדושה והתחדשות.

רק תריסר בתים היו בכפר, בתשעה מהם גרו יהודים, ובשלושה בלבד גרו נוכרים ממוצא פולני. בעבר הלא רחוק, היה המבנה המשפחתי של הכפר, שמונה בתי אב יהודיים ממשפחת ליפקונסקי, ועוד ארבעה בתי אב יהודיים ממשפחת פיקובסקי. מתוך התחקות אחר שורשי העבר, כחמישה דורות אחורה, מתחוור, כי הראשון שהניח את היסוד לכפר היה אחד מבני משפחת ליפקונסקי, ועל־ידי חיתון אחת הבנות ממשפחת ליפקונסקי עם בן ממשפחת פיקובסקי, התפתח הכפר על־ידי שתי המשפחות. הסיפור שעבר מדור לדור הינו, כי בתחילת המאה ה־18, התנהל קרב בין צבא רוסי לבין צבא פולני, והקרב הוכרע כשיד הפולנים על העליונה, וגנרל ידוע וחשוב מהצבא הרוסי, נמלט על נפשו ומצא מסתור ומקלט אצל יהודי. הקרב אמנם הוכרע לטובת הפולנים, אך המערכה כולה הסתיימה בניצחון הצבא הרוסי, וכהכרת תודה ליהודי שהציל את נפשו, נתן לו הגנרל הרוסי, שהיה מקורב לצאר, אפשרות לבחור, כאוות נפשו, מקום בחבל ארץ זה, להתיישב בו, לעבד את האדמה ולעסוק בחקלאות, דבר שהיה אסור על היהודים בימים ההם.

מאז, במשך דורות, לא עזבו צאצאי הליפקונסקים את אדמתם. המשפחה הבודדת הפכה לכפר חקלאי לכל דבר, ופרנסתם היתה על החקלאות בלבד. רק ברבות הימים, עם ריבוי המשפחות וגידולן, כשהאדמה לא הספיקה לכלכל את כולם, השלימו מספר משפחות את פרנסתן בעבודות חוץ: בבניין, בנגרות, בנפחות, ובמסחר זעיר.

הכפר היהודי דוגאלישוק היה נטוע בסביבה חקלאית, ומוקף כפרים חקלאיים, שבמרביתם איכרים ממוצא פולני. הכפר השכן, הקרוב ביותר ממערב, היה פִּיצֶ'לוּנְצָה. פלג מים שזרם מצפון לדרום הפריד בין האדמות של שני הכפרים, ויחסי השכנות היו טובים מאוד. משני צדי הפלג השתרעה צמחייה שיחית עשירה ומגוונת ביותר, והיתה מקור לא אכזב לילדים לליקוט פירות בר מכל המינים.

ממזרח ניצב כחומה בצורה יער אורנים על עציו הענקיים. מצפון ומדרום הקיפו כשרשרת, קולוניות של איכרים (משק חקלאי משפחתי), מפוזרות במרחק של טווח עין, אחת ממשנֶהָ.

חיי היומיום של איכרי דוגאלישוק היהודים לא היו שונים במהותם מחיי היומיום של איכרי הסביבה. חיי איכר המוציא לחמו מן האדמה, מושפעים ומודרכים מהמשק החי שהוא מגדל ומחזיק במשקו, ומעונות השנה השונות.

באביב, עם תחילת הפשרת השלגים, היו מוציאים את הפרות והכבשים למרעה. תחילה בירכתי היער ובקרחות היער, במקומות שקרני השמש חדרו והספיקו להמֵס את השלג שנערם בחורף, ולאחר־מכן היו חודרים לעובי היער, מקום בו המרעה היה בשפע. רעיית העדר נעשתה בדרך־כלל במשותף, והרועים עשו מלאכתם לפי תור, ובהתחשב במספר ראשי הבקר שבבעלותם. משפחה שלא יכלה לספק רועה, היתה משלמת תמורתו. מקובל היה גם לעשות חילופים בשירותים שונים, שנמדדו בימי עבודה של בהמות ובני־אדם. העזרה ההדדית היתה מסד החיים ומובנת מאליה בחיי הכפר.

עם הפשרת השלג והפשרת שכבת הקרקע העליונה מקיפאונה, החלה עונת החריש והזריעה. החריש נעשה במחרשת ברזל הרתומה לסוס, או לשוורים, והזריעה או השתילה נעשו בידיים.

בשלהי הקיץ, עת הזהיבה הקמה של שדות השיפון והחיטה, היתה מתגייסת כל המשפחה לקציר. גם שכנים שקמתם טרם הבשילה היו מתנדבים לעזור בקציר, כי תבואה יבשה ומוכנה לקציר רגישה מאוד לגשם או לברד, שעלול היה לרדת כל יום, תופעה שהיתה שכיחה ביותר באקלים האזור. גשם עז של מספר דקות עלול היה להשכיב התבואה ולמנוע התייבשותה מחדש ולגרום לריקבונה. מאידך, ברד חזק היה שובר את קני הקש וגם מרוקן את השיבולים מגרעיניהן, כבפעולת דיש.

אפשר היה לראות בשדות שורות של קוצרים מכל הגילים, נשים וגברים, כרועים על ברכיהם, מטפחות לראשיהם כהגנה מפני השמש בעונה זו. יד ימין אוחזת במגל ומשחילה אותו בין הגבעולים כזרת מעל פני האדמה, ובאותה עת חובקת יד שמאל מלוא החופן במרכז הגבעולים, כשיד ימין מושכת בתנופה ימינה את המגל המנתק את הגבעולים מהאדמה, ויד שמאל מניחה בתנועת יד שמאלה את חופן התבואה שנקצר על הקרקע. וכך מתקדמים פסיעה אחר פסיעה, וקוצרים את התבואה חופן אחר חופן, כמכונת אדם משומנת היטב. אחרי שורות הקוצרים מתקדמים מאַלְמֵי האלומות, ובידיים זריזות כורכים את האלומות בקמצוץ קני התבואה, שתוך סיבוב בידיים הופך לחבל קשירה, והאלומות נערמות לערמות במבנה משופע דמוי־קונוס כהגנה מפני חדירת מי גשם. עם תום הקציר מובאת התבואה כשהיא יבשה, לאחסון בגורן.

לאחר הקציר, בא תור איסוף תפוחי־האדמה. את חפירה נתקע במִדרך רגל תחת שורשי השיח המתרומם למעלה בלחץ יד ימין על ידית האת כלפי מטה, רגבי האדמה מתפוררים, יד שמאל לופתת את עלה השיח

ומושכת אותו כלפי מעלה תוך כדי ניעורו מרגבי האדמה, והתפוחים נאספים ממוינים לדליים ולסלים.

חלק מתפוחי־האדמה מובאים לאחסון במרתף הבית, והיתרה לבורות בשדה, לא הרחק מהבית. הבורות היו נחפרים בשטח חולי יבש, כדי למנוע קפיאה בכפור העז של החורף. את הבור היו מכסים בקש ובחול, לבל יחדור הכפור פנימה.

תפוחי־האדמה היוו חלק חשוב מתפריט המזון, בדומה ללחם. הם שימשו גם כמזון לבהמות המשק.

בד־בבד עם איסוף תפוחי־האדמה, הגיע זמן קטיף הפרי. בדוגאלישוק לא היו מטעי פירות, אך כמעט לכל איכר היו בחלקות שדהו מספר עצי פרי של תפוחי־עץ או אגסים. הקטיף נעשה על־ידי ניעור העץ ואיסוף הפירות הבשלים שנפלו למטה. הפרי העמיד שימש למאכל בצורתו הטבעית במשך שבועות רבים. מקצת מהפרי היה נהפך לריבה טעימה, אחרי תהליך בישולי ארוך בתוספת סוכר, וכך היה משתמר במשך כל החורף. חלק מהפרי היה נפרס ומיובש בשמש, אך את רובו היו מטמינים בקש וכך הוא נשמר פרק זמן ארוך מהריקבון. פרי שעמד עד בואם של ימי הקרה והכפור, היו מניחים לו לקפוא, וכך השתמר מפני הריקבון במשך כל החורף.

ההכנות לחורף היו חלק מהווי החיים. המזון היה ברובו מהספקה עצמית, וכל מזון שאפשר היה לשמרו באמצעים ביתיים היו משמרים. הגזר והסלק ירדו למרתף והצטרפו לתפוחי־האדמה, הכרוב והמלפפון היו מוחמצים בחביות עץ ענקיות, וסיפקו את צורכי המשפחה עד בוא האביב ועד היבול החדש.

עם התקרב הסתיו והתקדרות השמים, עברה הפעילות להכנת עצי הסקה לעונת החורף הממשמש ובא. מצוידים בגרזינים ובמסורים, היו יוצאים ליער לאיתור ואיסוף עצים יבשים להסקה. ליד כל בית נערמו ערמות עצים, חתוכים בגודל אחיד, המתאימים לגודלו של התנור.

עתה, כשהתבואה בגורן, תפוחי־האדמה, הגזר והסלק במרתף ובבורות, ועצי ההסקה ליד הבית, אפשר להקביל את פני החורף.

בעונת החורף, עת מעטה השלג הלבן כיסה את פני האדמה מאופק לאופק, שבתה למעשה העבודה החקלאית כליל. פרט לטיפול היומיומי במשק החי, נותר הדיש כעיסוק החקלאי העיקרי. מוט עץ דק, עמיד וחלק באורך של שני מטרים, לקצהו האחד קשור ברצועות עור חזקות מקל חובטים חזק שאורכו כשתי אמות. הַדָּיִשׁ מרים את המוט למעלה, ובתנופה

סיבובית מיומנת מנחית את המקל במכה אדירה למטה על השיבולים הפרושות על רצפת הגורן, אלומה לצד חברתה.

עבודת הדיש התבצעה בדרך־כלל בזוגות, כשבני־הזוג עומדים פנים אל פנים, וחובטים בשיבולים בקצב אחיד, זה אחר זה, והגרעינים נפלטים זה אחרי זה ונוטשים את חיק השיבולת. כוח רב וסִבולֶת רבה דרושים כדי לעמוד ולחבוט בקצב אחיד במשך שעות רבות. נדרשה גם מיומנות על־מנת לא לפגוע איש ברעהו, שליטה מְרַבית במקל החובטים תוך כדי נחיתתו על השיבולים, והדַיָש היה דוחפם ומרכזם יחד, לקראת החבטה הבאה.

העובדים בדיש לא חשו כלל בכפור העז ששרר מסביבם, כי עבודת הדיש היתה מחממת את גופם מכף רגל עד האוזניים.

סדר יומו של האיכר היהודי מדוגאלישוק, בעיסוקו החקלאי במשך כל ימות השבוע, לא היה שונה מסדר יומו של האיכר הפולני. ההבדלים שניכרו היו בחינוך הילדים. לא היה ילד יהודי שלא ידע קרוא וכתוב, כי לא היה ילד יהודי שלא הלך לחדר או לבית־הספר, בין אם מעט או הרבה. לא כן היה המצב אצל שכניהם הפולנים. זכורה לי אמרתה של אמא: "ילדים, אם לא תלמדו, תהיו רועי חזירים", ואמנם זה היה גורלם של רוב ילדי האיכרים הפולניים.

בימי חג ומועד ובשבתות, נבדלו משכניהם במה שנקרא עונג שבת. האיכר היהודי התענג על המנוחה והתפילה, השקיע עצמו בעיון ולימוד פרשת השבוע, בשמיעת שיעור במשנה, ועיון בפרקי אבות, ולמי שלא היה די בכך, היה שופך לבו בפני קונו בקריאת פרקי תהילים. מאידך, שכניהם הפולנים היו מטבילים את חגיהם בהרבה יי"ש, ולא מעט חגיגות נחתמו בקטטות אלימות, שרפות, ושפיכות דמים.

עונת הקיץ הוציאה את דוגאלישוק משגרת החיים הרגילים ומהשלווה החקלאית. עם פתיחת עונת הקייטנות, מיד אחרי חג השבועות, נהרו לדוגאלישוק המוני קייטנים, ומילאו כל בית וכל גורן. האוכלוסייה הוכפלה ושולשה, הרחוב הראשי והיחיד המה אנשים ונשים, ילדים וטף, הרחוב השקט והשליו הפך המוני וגעש כמרקחה.

הקייטנים הרבים אמנם הגיעו מראדון, אך מעטים מהם היו תושבי רַאדוּן הקבועים והרגילים, אם בכלל. היו אלה בעיקר משפחות ראשי הישיבה ופרנסיה, ומלוויהם, משמנה וסולתה של בחורי הישיבה. הם באו לפוש קמעה בימי הקיץ הלוהטים, לאחר שהתישו את כוחם בתורה במשך כל ימות השנה. אך אל ידמה בלבכם, כי כאן שבתה התורה. קולות התורה

נישאו ברוח לכל עבר, בין עצי היער ובשבילים טיילו להנאתם בחורי הישיבה ועקרו הרים בסוגיות שונות בתלמוד.

עונה זו היתה מהתקופות היפות ביותר של ימי ילדותי. בשביל חברי, ילדי ה"שולהוֹיף" (החצר הרבנית), צאצאי הרבנים וראשי הישיבה, איתם שיחקתי ולמדתי בחברותה במשך כל ימות השנה בראדון, היתה זאת יציאה לקייטנה, אך עבורי זו היתה שיבה לחיק המשפחה, לאם אוהבת ואהובה ולאב נערץ ואוהב.

בדוגאלישוק לא היה בית־ספר יהודי מתאים, לכן נשלחתי, ביחד עם אחי הגדול פנחס, ללמוד בראדון, ורוב ימות השנה, פרט לחגים ושבתות, חיינו בראדון במנותק מההורים.

הבית שבקצה המזרחי של הכפר, היה ביתו של האיכר הפולני פאלשה. חצר הבית ומבני המשק היו כשתולים בתוך יער האורנים, שהלך והתרחב לכל הכיוונים. בימות הקיץ, היה הבית נעזב על־ידי בעליו, והיה מתמלא קייטנים יהודים רבים. החזקה על הבית היפה והחצר הגדולה, היתה, מדי שנה בשנה, למשפחת צאצאי החפץ חיים, לחתנו רבי מנדל ומשפחתו, ולרבי יהושע ומשפחתו, ולבחורי הישיבה המקורבים שהתלוו אליהם.

החצר הכפרית־חקלאית, הפכה בן־יום לחצר רבנית, על כל סממניה. על משקופי הדלתות הוצמדו מזוזות, ואחד החדרים הוכשר להיות בית־תפילה. המטבח הוכשר ונגעל, כדת וכדין. החזירים, שרק תמול־שלשום טיילו בחצר, והכריזו בנחירותיהם וריחם הדוחה על נוכחותם, הורחקו ונראו מרחוק ככבשים, והמולת ילדים משתוללים מכל הגילים גדשה את החצר.

חלקות היער השונות היו שייכות למשפחות הכפר. עצי היער המיובשים שימשו להסקה בחורף, ולבעירה לבישול ואפייה בכל ימות השנה. העצים הענקיים, שצמחו ביער זה דורות, הוסיפו, מדי פעם בפעם, לפרנסת בני הכפר, כי בשעת דחק, היו כורתים חלק מהם ומוכרים אותם בתמורה כספית נאותה.

זה אותו יער, שאנו, הילדים, היינו הולכים לאסוף בו אוכמניות שחורות ופטריות בימות האביב. זה אותו יער, שבימי הקיץ החמים, היה מתמלא קבוצות קייטנים מבני הישיבה שבראַדוּן. ערסלים (גרמקים) לעשרות היו מתוחים בין עציו הענקיים שהתנשאו לגובה של עשרות מטרים. ילדים סובבו והקיפו, במשובתם, את גזעיו, קולות צחוק וצהלת נעורים הדהדו בין פֹארותיו, ושמחת־החיים שררה בכול. כאן התמזגה

שירת הציפורים במנגינות בחורי הישיבה, בשננם סוגיות בתלמוד, כאילו חוברו יחדיו, להלל ולשבח את בורא העולם.

ביער זה טיילו להנאתם בני הכפר ומשפחותיהם, בשבתות ובחגים, בגמר תפילת שחרית ומוסף, ולאחר שרוקנו את תנורי האפייה ומילאו את כרסם בחמין, קוגל ומעי ממולא.

אמי שרה מינה, ואבי משה דוד, לבושים בגדי השבת היפים, היו מטיילים להנאתם ומשוחחים, ואנו, שלושת ילדיהם – פינקע, אברהמ׳קה וקושקה – היינו מתרוצצים לפניהם ואחריהם כפרפרי דרור.

כאן, בקצה היער, בהיותי נער עול ימים, לקחני אבי לשמור אתו בלילות על מבואות הכפר מפני שודדים וליסטים, שהתרבו עם פרוץ מלחמת־העולם השנייה. מני אז למדתי לדעת שמירה בלילות מהי, ומאז אנוס הייתי להשתמש בלקחי זה במשך שנים רבות. כאילו צו פנימי הדריך את אבי ללמדני לא לפחד מחשכת היער ולא לירוא מרשרוש הענפים ורחש העלים בלילות אפלים. כאילו חזה מראש את הימים בהם אנוס אהיה להימלט מאור היום ולמצוא מחסה ומנוחה דווקא בלילות החשוכים בין סבכי העצים הללו.

זהו אותו יער שאבי, ורבים מבני כפרו, מצאו מסתור ומחבוא בתקופה של הסתר־פנים וליקוי־מאורות, ולבסוף, ממש לפני בוא החופש והדרור, הוכרעו על־ידי ״פולנים לבנים״ (A.K).*

זה אותו יער שאחי פנחס נקבר על אחת מגבעותיו כשהתפילין שקיבל תמול־שלשום לבר־המצווה שלו צמודים לגופו.

זהו יער שאי־אפשר לשוכחו. פנים רבות יש ליער זה: שמחת ילדים, זמרת הציפורים, שיח העלים, סודות החיים והמוות גם יחד.

מעבר לרחוב, בבית השני מפאתי היער, גרו משה ואסתר ליפקונסקי, זוג זקנים כבני 70 ומעלה. אסתר, אשה תמירה, בעלת חזות גאה ונחרצת. יופיה הטבעי הזדקר מבעד לשבעים שנותיה. משה בעלה, יהודי עבדקן וגבה־קומה, נינוח, הנכון למלא כל בקשות אשתו, יצא פעמיים לאמריקה על־מנת להרוויח דולרים ולשוב לביתו ולכפרו. בפעם השנייה בצאתו לאמריקה, לקח עימו את בתו הבכירה, נערה כבת 17-18 שנשארה באמריקה גם לאחר שובו של אביה. זוג כלבים מטילי־אימה היו קשורים סמוך לפתח ביתם. באחת השבתות, בצאתי מביקור אצל הזקנים על־מנת

* הכינוי לארמיה קריובה (A.K), ״צבא המולדת״, ארגון צבאי מחתרתי בפולין הכבושה, שרבים מחבריו היו אנטישמיים ופגעו ביהודים.

לקבל את מנת הממתקים הקבועה, התחשק לי להתגרות בזוג הכלבים, ולמרות אזהרותיה של ה"סבתא" אסתר, זרקתי מקל לעברם ונמלטתי לנפשי. לא הספקתי להתרחק אלא מטרים ספורים, ואחד הכלבים ניתק את השרשרת העבה, זינק מאחורי, הפילני ארצה, נעץ שיניו החדות דרך מכנסי השבת החדשים שלי, ואף תלש פיסות מישבני. רק הודות לעירנותה וגערותיה התקיפות של הזקנה, הרפתה חיית הטרף ממני. מני אז למדתי לא להתגרות בבני־כלבה ואף לא לברוח מהם. סבא משה זכה למות במיטתו טרם פלישת הנאצים הגרמנים, אך יתר בני המשפחה הענפה הוכחדו. בנם הרשל־צבי נהרג ביערות דוגאלישוק סמוך לביתם. כמה משטה בנו לפעמים הגורל, וכמה פתלתול הוא ולא מפוענח : הרשל הבן, בחור חסון ויפה תואר, שירת רק לפני מספר שנים בצבא הפולני. תמונתו בבגדי חיל הפרשים הפולני עיטרה בגאון את אחד מקירות הבית. הרשל – שנכון היה בלב ונפש להגן על המולדת הפולנית – נהרג לא על־ידי הגרמנים, אלא על־ידי "הפולנים הלבנים" שאמורים היו להילחם נגד הפולש הגרמני. מהמשפחה הגדולה והענפה שרדה רק הבת הבכירה גיטל, שאביה לקחה באחד מנסיעותיו לאמריקה, ולא שבה עימו לגיא ההריגה במולדת הפולנית. עקבות הבת צביה ומשפחתה אבדו ואין איש יודע מה עלה בגורלם.

סמוך לביתם של משה ואסתר ליפקונסקי, משני צדי הרחוב, התפרשה הנחלה שלא משושלת מייסדי הכפר. רבי קדיש רודניצקי, שנשא לאשה את לאה, אחת מבנות הליפקונסקים, קיבל בנדוניה את נחלת אבותיה. רבי קדיש היה שונה מיתר בני גילו ילידי המקום. שלא כמוהם, הגברתנים והחסונים, היה רבי קדיש חלוש ונמוך־קומה. משקפיו, שתלו על אוזניו ונשענו על גשר אפו, התמזגו עם זקנו ופאותיו והסתירו את פניו, והזגוגיות העבות טשטשו את מראה עיניו. מראהו הכללי העיד כשבעה עדים שאינו מגזע בני המקום, שלא נס ליחם ולא כהו עיניהם גם בגיל מופלג. אך לעומת חולשת גופו היה כוחו רב בהבנת המקרא, ונחשב כתלמיד חכם לעומת יתר בני הכפר, שלא היו בקיאים כמוהו בהבנת פרשת השבוע, התפילות והפיוטים. רבי קדיש ניחן בקול ערב ונעים, דבר שזיכה אותו להיות בעל קריאה בימי שבת ויום טוב. כמו כן היה ידוע כשליח ציבור (ש"ץ) מבוקש, והופיע לפני "התיבה" בימים הנוראים, לא רק בדוגאלישוק, אלא גם בראדון ובעיירות סמוכות אחרות, והיה מקבל תמורה נאותה בנוסף לכבוד ולתהילה.

גם רבי קדיש ביקר מספר פעמים באמריקה, ויש להניח שלא עסק שם

בעבודת כפיים, אלא שימש בקודש, הרוויח קצת דולרים ושב לביתו, משפחתו וכפרו דוגאלישוק. גאוותו היתה על שראה עולם ומלואו, והמראות שנגלו לעיניו בים ומעבר לים, שימשו לו חומר לסיפורים מופלאים ומפליגים במשך שנים רבות, ואפשרות להתנשא במקצת מעל הקהל הפשוט. מי יכול היה לעמוד במחיצתו שעה שהזדמן תייר יהודי מאמריקה, ורבי קדיש גִלגל עימו שיחה בלשון האנגלית?

רבי קדיש לא היה מוותר על ההזדמנות לבחון אותנו, הילדים, אותי ואת אחי פנחס שבאנו מראדון, בפרשת השבוע וכתב רש״י, וזאת כמובן בנוכחות באי בית־הכנסת שהסתופפו כדי להאזין. הוא היה דורש בפנינו דרש ופשט, והפגין את בקיאותו וידיעותיו נוכח פשוטי העם, שלא העזו ליטול חלק בשיחה. ומפרשת השבוע היה מפליג לים ומספר נסים ונפלאות מהפלגותיו לאמריקה על ספינות משוריינות בסכינים ומסורים השטות בלב ים וחותכות ומבתרות את הדגים הגדולים, את הלווייתנים המתאווים לבלוע את האונייה, כמו שבלע הדג את יונה הנביא בשעתו. והאונייה שטה ומותירה מאחוריה שובל ארוך של דם שצבע והאדים את מי האוקיאנוס. בנו בכורו לייבקה, שהתגורר מעבר לרחוב, עסק בנוסף לחקלאות, במסחר קמעוני במצרכי מכולת לתושבי דוגאלישוק וגויי הסביבה. שתי בנותיו הצעירות והחינניות הוסיפו חן ונועם לאווירה הכפרית ושמחת־חיים לבחורים הצעירים שתמיד הסתופפו סביבן, ואנו, הילדים, קיבלנו שיעורי ראווה בחיזור וקרקורי־אהבה אחרי בנות.

בעת חיסול גטו ראדון, הצליחו שתי הבנות, נומקה הצעירה ורבקה הבכירה, להימלט ליער. לפרקי זמן קצרים, הן מצאו מחסה אצל איכרים או ביערות דוגאלישוק, אך בשל קשיי הקיום, בפרט ביער, בשביל בנות יפות שכמותן, נאלצו לחזור בחשאי לגטו לִידָה ולהצטרף לשארית יהודי ראדון. כשגברו החיסולים של שארית יהודי גטו לידה, הצליחו שוב להימלט, מחופשות לכפריות, ליערות שבסביבות דוגאלישוק.

חודשים רבים נאבקו על קיומן ביער, ומעת לעת אצל איכרים מכרים, אך לבסוף הוכרעו ונפלו שדודות. יופיין וחינניותן לא עמדו להן עת נורו ובותרו על־ידי ״הפולנים הלבנים״, זמן קצר לפני מיגור הנאצים באזור זה.

ההורים, ויתר בני המשפחה, נספו יחד עם יהודי ראדון. גם ממשפחה ענפה זו לא נותר שריד ופליט.

הבית במרכז הכפר, בצד המזרחי של אם הדרך החוצה את הכפר מצפון לדרום, היה של פייבקה ליפקונסקי. במבצע שדכנות מבריק, שהזכיר במידת־מה את הסיפור של רחל ולאה, השיאו לו לאשה את בלומקה

העירונית המפונקת אך האינטליגנטית, אף שהיתה בוגרת ממנו במספר שנים, אך מבית טוב היתה, וקרובה למשפחת עקיבא וחסיה רוגובסקי המכובדת, בת אחותה של חסיה.

פייבקה היה בחור יפה ורבים מאיכרי הסביבה היו ידידיו, ומובן מאליו שחוות־דעתם על הכלה היתה חורצת גורלו של השידוך. לבלומקה, הכלה המשודכת, שיחק המזל, כי בת דודתה היפה והצעירה ממנה, בתם של חסיה ועקיבא, נשאה כמוה את השם בלומקה, והגויים היו משוכנעים כי המדובר הוא בבלומקה היפה והצעירה שאיכרי הסביבה הכירו היטב ואף נהנו להעיף בה מבט בבואם ללגום כוסית יי״ש בבית־ההארחה של אביה עקיבא רוגובסקי. אין תימה, שתמכו בבחירתו ואף עודדו אותו. למחרת החתונה, בעומדם על טעותם כי ב״לאה המדובר ולא ברחל״ נאלצו, בלית־ברירה, להשלים עם כך. האיכרים כיבדוה בשל השכלתה וידיעותיה הרבות, והיו באים לשאול בעצותיה שעה שמחלה כלשהי היתה תוקפת את אחד מילדיהם ורופא לא היה בהישג יד.

פייבקה, שהיה בשנות השלושים לחייו, נמנה עם צעירי הכפר. ביתו היה החדש והיפה ביותר בכפר וניכרו בו חידושי הזמן, הן בצורתו החיצונית והן במבנהו הפנימי. מראהו היפה של הבית בלט במיוחד בעומדו מול בית אמו, מירל האלמנה, שנראה עלוב ונכלם. ד׳ אמות על ד׳ אמות היה גודלו של הבית, בו גידלה מירל האלמנה את ילדיה. גם פייבקה, צעיר ילדיה, נולד וגדל במבנה זה. דמוי קופסה מרובעת נראה, מוצב לצד הרחוב, דלת העץ לכיוון החצר היתה תלויה על צירים ישנים ומתנודדים שחרקו והשמיעו קולות אנקה ונהי. פתח הדלת שימש לא רק לכניסה ויציאה לדיירי הבית, אלא היווה גם דרך יציאה לעשן, כי בניגוד לבתים אחרים לא נראתה ארובה יוצאת מגג ביתה. החלון הנוטה לרחוב הזכיר את צוהרה של תיבת נוח ושיקף את העלטה הפנימית, וגג הקש המשופע נראה ככובע גדול על ראש קטן.

פרט לחקלאות עסק פייבקה גם במסחר זעיר וסיפק מצרכי מכולת ליהודי דוגאלישוק ולגויי הסביבה. העסקים פרחו במיוחד בעונת הקיץ, עת המוני קייטנים היו גודשים כל פינה בכפר.

סיפרו כי פייבקה הצליח למלט את נפשו ואת אשתו וילדיו מגטו ראדון והסתתר אצל איכר פולני ידיד המשפחה, תמורת רכושו כמובן. בגלל הסודיות המְרַבית שנקטו, לא ידע איש מיהודי דוגאלישוק שוכני היער על מקום הימצאו ומחבואו. הוא שם נפשו בכפו, עת מסר את כל רכושו לאותו איכר שאמור היה להסתירו מעין רואים ולמלט נפשו עד

תום המלחמה, כי אותו איכר שירש את כל רכושו בחייו, דאג לחסלו בשקט על־מנת לקיים את הירושה בידיו, וקולו של הנביא השואל: "הרצחת וגם ירשת?!" נאלם.

פייבקה מיר׳לס, אשתו בלומקה וילדיהם הרכים, נעלמו לפתע מהיער ואיש לא ראה אותם עוד, כאילו האדמה בלעתם חיים.

צדו המערבי של הכפר גבל עם שטחי מרעה ואחו רחבי ידיים שהתפשטו צפונה ודרומה. ממערב זרם פלג מים שהפריד בין הכפר דוגאלישוק לבין הכפר פִּיצֶ׳לוּנְצָה. שטחי המרעה והאחו היו מחולקים חלקות חלקות בין משפחות הכפר. תמונה מרהיבת עין היתה מראה הקוצרים העומדים כשחרמשיהם בידיהם, מתקדמים בשורה חזיתית בצעדים מדודים ובקצב אחיד, וקוצרים את החציר הטבעי בשביל לשומרו לעונת החורף. מיומנות מיוחדת וכוח רב היו דרושים כדי לעמוד בקצב. לאחר התייבשותו של החציר היו עורמים אותו בערמות בצורת כיפה, מהדקים אותו היטב ומחליקים, לבל יחדרו מי הגשמים וכדי למנוע רקב. ניחוחו המשכר של החציר הטבעי נספג עמוק באפי והשתמר בנחירי אפי עד עצם היום הזה.

פלג המים, שהיווה את הגבול בין דוגאלישוק ופיצ׳לונצה, קרץ לנו, הילדים, במיוחד. השיחים משני צדי הפלג היו משופעים בתותים ואגוזים. לא אחת היינו חומקים מהלימודים, או מנצלים יום חופשי מלימודים, לטיול במקום הזה. אחד הימים המתאימים ביותר לכך היה יום ט׳ באב. בידיעת ההורים או בלי ידיעתם, היינו עוזבים את העיירה, ובהליכה מואצת, או בריצה קלה של שעה ומחצה, מגיעים לאותו נוף קריר וקסום, ממלאים בטנינו בתותים, ושקינו באגוזים טריים, וחוזרים לפנות ערב לראדון עייפים ומאושרים.

הדרך מראדון לדוגאלישוק חצתה כפרים ואחוזות של פולנים. בדרך־כלל היתה הדרך שלווה, ובלכתי עם אחי בלבד כמעט שלא היו ניסיונות התנכלות נגדנו. פה ושם היינו חוששים ונפחדים במקצת מהתנפלות של כלב, אבל האוכלוסייה לא היתה עוינת. לא אחת היינו תופסים טרמפ מאיכר שנסע עם עגלתו לכיוון דוגאלישוק ובחזרה. הרבה איכרים מסביבת דוגאלישוק היו מכירים אותנו כבני משה הנפח, והיו מזמינים אותנו להצטרף אליהם. אולם בלכתנו עם קבוצת ילדים יהודים מראדון, לא אחת היתה מתפתחת קטטה בינינו לבין ילדי הכפרים אותם חצינו. רוב הקטטות היו במבואות ראדון עם השקצים של פרברי ראדון. לעתים היה מתפתח קרב אבנים שהיה מסתיים פעם בניצחוננו ופעם בנסיגתנו

תוך כדי בריחה.

בכל הצטלבות ובכניסה לכל כפר היו מוצבים צלבים מכוסים גגונים משופעים, עם דיוקנו של ישו הצלוב, או של האם הקדושה. משום־מה חשבנו, אנו הילדים, שליהודים אסור אפילו להסתכל בצלב. אך הסקרנות הילדותית גברה עלי, והייתי מגניב מבט חטוף בצירוף תפילה קצרה: "שַׁקֵּץ תְּשַׁקְּצֶנּוּ וְתַעֵב תְּתַעֲבֶנּוּ כִּי חֵרֶם הוּא",* בתוספת רקיקה לכיוון הדיוקן. כל זאת שאיש לא יראה, חס וחלילה. כמו אותה רקיקה בתפילת "עלינו לשבח לאדון הכול",** בפסוק "שלא עשנו כגוי הארצות ולא שָׂמָנו כמשפחות האדמה".

תמוה הדבר, מנין בא לי מנהג נלוז זה, מכיוון שלא בבית ולא בחדר, ועל אחת כמה וכמה לא בבית־הספר או בישיבה, לימדו אותנו לעשות כך. ובכל־זאת היה זה מנהג מושרש שיש לו כנראה שורשים עמוקים בסבלות היהודי הקשורים בשמו של אותו צלוב. והתגובה היהודית היחידה מול הכוח הברוטלי שהופעל נגד היהודי רק מפני היותו יהודי, היתה הבוז והיריקה.

הבית שגבל עם האחו היה של איכר פולני שרכש את חלקת האדמה של אחד מבני הפיקובסקים, ובשכנות לו היה ביתו של רבי אברהמל פיקובסקי. יהודי גבה־קומה, צנום, בעל זקן קצרצר ומחודד. חשוך ילדים היה רבי אברהמל וביתו המרווח היה תמיד נקי ומסודר. אחד מחדרי הבית שימש כבית־כנסת לתפילה בימי חול כבימי שבת ומועד.

בדוגאלישוק לא היה בית־כנסת קבוע, והתפילות התקיימו בבתי המגורים, כנראה לפי תור או בהתנדבות. אף אחד לא ויתר על הזכות לארח תקופה מסוימת בשנה את ארון הקודש ואת המתפללים. אחיו יושע יענקל (יוסף־יעקב), הבוגר ממנו במספר שנים, לא היה בר־אוריין ועוקר הרים, אך תמימותו ויושרו, בנוסף לקולו הערב, זיכהו לשמש כש"ץ (שליח ציבור) והוא עבר לפני התיבה בשבתות ובחגים לתפילת השחרית. תפילת המוסף נועדה לבעלי מעלות גבוהות יותר בדומה לרבי קדיש. רבי יושע יענקל היה גבה־קומה וחסון וגם בעוברו את גיל השבעים לא נס ליחו ולא כהו עיניו. פעם התערב שביכולתו להרים עגלה עמוסה עצים. מאדם צעיר ורגיל נבצר היה להרים אפילו עגלה ריקה לחלוטין, וכמובן שהוא זכה בהתערבות. למרות שנותיו היה רץ ומקפץ כילד קטן. מי יודע לאיזה גיל מופלג היה מגיע לולא נגדעו חייו על־ידי "הפולנים הלבנים"

* דברים ז', 26. כינוי לפסלי אלילים, ומכאן גם הכינוי "שקץ" לנער גוי.
** שבח לאל הנאמר בסיום תפילת שחרית, מנחה ומעריב.

ביערות דוגאלישוק, שם מצא מחסה עם בנו שימקה החייט.

ביתו של רבי יושע־ליואה (יוסף אליהו) פיקובסקי, בן דודו של יושע־יענקל ובן גילו, היה מעבר לרחוב. בנוסף לעיסוקו בחקלאות, היה ידוע כבנאי מבני עץ. לא אחת ראיתי, בהתפעלות של ילד, איך הוא מרים בעוצמה את גרזינו הענקי, ומטיחו באֵבחה אדירה ובקצב אחיד על העצים שנכרתו לצורכי בניין, והוא אז בשנות השבעים לחייו.

לא ככל הגרזינים היה גרזינו. להב הפלדה היה חד כתער, דק, שטוח וארוך לעומת גרזן רגיל. ידית העץ ארוכה וצורתה מיוחדת: רחבה ושטוחה על־יד בסיס הגרזן, הולכת ומתעגלת באמצע, ונהיית דקה יותר לפני הקצה שהתרחב מחדש. צורתה המיוחדת וחליקתה המְרַבית אפשרה אחיזה חזקה ביד האחת, והחלקה טובה ביד השנייה. הגרזן היה מורם עת יד אחת נמצאת על־יד בסיס הגרזן, ומחליקה לקצה הידית בעת שהוא מוטח כלפי מטה בתנופה. כך נוצר מנוף ארוך בעל כוח אדירים. במומחיות רבה היה הופך חיש מהר גזע עץ עגול, מסוקס ומסורבל לקורה ישרה, שטוחה, או מרובעת. באחד הצדדים נחרץ חריץ על־ידי מכות צד אלכסוניות של הגרזן והיה כשיר לקלוט את מילוי האזוב המיובש, בעת שיניחו קורה על גבי קורה.

מקצוע העיסוק בעץ עבר בירושה גם לבנו מאיר דוד, שהיה נגר ידוע בראדון, וזה הורישו לבנו חיימקע פיקובסקי, בן גילי ושותפי לבונקר שחפרנו ביחד ביער, ונחשף, לרוע מזלנו, על־ידי רועים. הוא המשיך במסורת המשפחה מדוגאלישוק שבפולין של הימים ההם, ולאחר־מכן ברוסיה של ימינו, ועד היום בעיירת הפיתוח שדרות בדרום ישראל, וגם כאן הורישו לבנו.

בהמשך הרחוב לכיוון מזרח היה מִשקם של קשציץ, משפחת "שלכטה"* פולניים מכובדים. הם רכשו את נחלת בערל ליפקונסקי – בן דודו של אבי. ביתם ומבני המשק היו סמוכים לביתנו, כאילו היו חצר אחת שנחצתה לשניים, כי הרי רק שני דורות קודם, בתקופת סבם יקותיאל, היתה כל החצר שייכת למשפחה אחת.

* "שלכטה" – בני אצולה פולניים.

2

ברל החייט ואחיו אלתר

סבם יקותיאל חילק את נחלתו בין שני בניו, דוד ופנחס ליפקונסקי. הבן השלישי, זלמן וילדיו, עזבו את הכפר ועקרו לעיירות וערים אחרות, אחדים מהם אף היגרו מעבר לים.

ברל, בנו של דוד, בהיותו חייט במקצועו ובנפשו, מכר את משקו ועקר לראדון ובנה שם את ביתו. אחיו ואחותו, הבוגרים ממנו, עזבו את הכפר עוד קודם־לכן. אחיו אלתר, ששירת בצבאו של הצאר הרוסי, היגר ללונדון ושינה את שמו לגרוס. אחותם חנה היפהפייה, נישאה לאיש שלא מבני־ברית, אך אדם מכובד ומרמי־המעלה בימים ההם, עשיר ובעל נכסים רבים, יש אומרים שהיה קפיטן והשיט אוניות במרחבי הימים. הם חיו בסינגפור שבמזרח הרחוק.

סיפורים שונים נשזרו וסופרו אודות חנה היפהפייה ועושרה. אחד הסיפורים הוא, כי יום אחד הופיעה בעיירה מלווה בשומרי־ראש צמודים שהפקידו עליה השלטונות בעיר המחוז לִידָה. השלטונות חששו שמא ישדדו אותה ויסתבכו בצרות, כי היתה לבושה מחלצות וכולה עוטה זהב ויהלומים. היא באה לבקר את בני משפחתה.

באותו ביקור לקחה איתה את אחיה אלתר מתוך כוונה שיבוא אתה לסינגפור. בהיותם ברכבת בדרך ללונדון, הודיע לה אחיה הצעיר אלתר שאין ברצונו לנסוע לסינגפור, אלא להישאר בלונדון. מרוב אכזבה, ובלהט הוויכוח שהתפתח ביניהם ברצותה למנוע את הפרידה, דרשה ממנו להחזיר לה את כל ההוצאות שהוציאה עליו בנסיעה זאת, ביודעה שאין ידו משגת להחזיר הממון הנדרש. אלתר אחיה, שהיה נחוש בדעתו להישאר בלונדון, תלש מכיסו את שעון הזהב והשרשרת שהיתה קשורה

לחגורתו, והתריס בפניה: הא לך במקום הממון שהוצאת עלי, זה כל רכושי. הוא הסתלק מהרכבת ונבלע לתוך רחובות לונדון האפורים והקשר בין האח והאחות האוהבים נותק למשך שנים רבות.

מאז שאלתר שירת בצבאו של הצאר עברו־חלפו כמה עשרות שנים, ומשטרו של הצאר הרוסי ניקולאי עבר ונעלם מן העולם זה מכבר. הימים הם ראשית שנות השלושים של המאה ה־20, וראדון נמצאת תחת שלטון פולין, לאחר שהאזור סופח לפולין ב־1920, בימי המרשל פילסודסקי.

בימים ההם היה מופיע אלתר מדי שנים מספר בראדון, ברכבו הפרטי, ומלווה בנהגו הפרטי ששימש לו גם כשֶׁרת. הוא נחשב כעשיר מופלג לפי אמות־המידה של יהודי ראדון. המכונית השחורה שהביא עמו מלונדון ונסע בה בחוצות ראדון עשתה רושם רב, כי היה זה דבר נדיר בימים אלה בעיירה כמו ראדון.

אלתר היה מפזר, ביד נדיבה, תרומות למוסדות צדקה ולנצרכים ששיחרו לפתחו. אין תימה, שדאג לבסס את מצבו הכלכלי של אחיו ברל. ביתו של ברל היה בפינת השוק, במפגש קרן הרחובות קְלֵיבַּנְיָה ומוֹזֵייקָה. רחוב קליבניה הוביל לכיוון הכנסייה, שהיתה בקצה הרחוב מחוץ לעיירה, ורחוב מוזייקה הוביל לכיוון דוגאלישוק. ברל היה החייט הטוב ביותר בעיירה, מכל מקום המצליח ביותר. הרבה מתלמדים עבדו אצלו כשוליות חייטים, והוא הקים דור שלם של חייטים. אחדים מהם היגרו מעבר לים, לאמריקה הצפונית והדרומית, חלקם עוסקים במקצוע החייטות ומתפרנסים ממנו עד עצם היום הזה.

ביתו היה בנוי בחלקו מלבנים ובחלקו מעצים, היה זה אחד הבתים היפים והמרווחים בעיירה. הבית שקק תמיד חיים, בחורי ישיבה ובני־נוער היו באים לשמוע בערבים חזנות טובה שהושמעה מתקליטים מעל גבי הגרמופון דמוי־חצוצרה, שסמל של כלב נובח מתנוסס עליו.

אורחים מכובדים, שהיו מזדמנים לעיירה לקראת שבת, היו מוצאים מקום לינה בביתו. ברל היה יהודי חכם ומצליח, וכל מי שהזדקק לעצה או עזרה היה מוצאם אצלו, ומקומו היה בין מכובדי העיירה.

שלושה ילדים היו לברל ולחנה אשתו: שרה׳לה, הבת הבכירה, היתה עלמה יפה ואינטליגנטית, נישאה לשמעון רדיקס מבריסק, אחד מבחירי בחורי הישיבה, ובעל סמיכות לרבנות. הבן שנייקה (שניאור), ילד בן שתים־עשרה שנה, ובת הזקונים טייבלה, ילדה כבת תשע שנים.

מספר חודשים לאחר כניסת הגרמנים לראדון, בעקבות כיבוש האזור מידי הרוסים, במלחמה שפרצה ביוני 1941, נאסר ברל על־ידי הגרמנים

במפתיע, עקב הלשנה כי הינו קומוניסט. האיכר הליטאי רקוצקי מכפר לילוש, המציא עילה זו להלשנה, היות ופעם נגנבו אופניו שהעמידם על־יד ביתו של ברל, וכעת בא לתבוע אותם ממנו, ומשלא נענה בחיוב, הלשין עליו כי הינו קומוניסט.

כדי לאסור אותו הספיקה עצם עובדת היותו יהודי, אך יהודי וגם קומוניסט! היתה זו הזדמנות מצוינת להיפרע מיהודי מבלי לזעזע יתר על המידה את הביטחון הרעוע של תושבי ראדון היהודיים שהיה רעוע בלאו־הכי. התואנה היתה דרושה גם בשביל לא לפגוע במסך השקרים, כי אם היהודים יתנהגו בצייתנות לא יאונה להם כל רע, וכך הקהו את חושיהם בהבטחות־סרק ובסיפורי־בדים. ואכן כעבור מספר ימים נלקח ברל מביתו החם, ונשלח לעיר המחוז לידה, שם אמור היה להישפט. חברי היודנרט, מכרים וידידים, עשו ככל יכולתם כדי להצילו, שילמו ממון רב, ואף הצליחו להניע את ראש העיר הפולני להמליץ ולהעיד על יושרו וכי מעולם לא היה קומוניסט, אך כל זה היה לשווא, הוא נשאר בבית־הסוהר, ולאיש לא נודע דבר גורלו.

בחנוכה של שנת 1941, באחת השבתות, בשעות אחר־הצהריים, הגיעה יחידה גרמנית מיוחדת מעיר המחוז לידָה, ולקחו את אשתו חנה, ואת שני ילדיהם שנייקה וטייבלה, הוציאום אל קצה הגטו במורד רחוב לידה, וירו בהם באמצע הרחוב, כשהם נופלים שותתי דם על מרבד השלג הצחור שהאדים מדמם השפוך.

נציגי היודנרט והשוטרים היהודיים מהגטו, שנדרשו להתלוות אליהם, קיבלו פקודה לקבור אותם מהר. הקברים נחפרו במהירות באדמה הקפואה וכשניגשו לאסוף את הגוויות על־מנת לקוברן, נשמעה לתדהמתם מלמולה של הילדה טייבלה בת התשע: "אל תקברוני, אני חיה עדיין!"

הסתבר שחנה ובנה שנייקה מתו בו במקום, אבל את הילדה טייבלה פצעו הגרמנים אנושות בראשה ובחזה. למרות הסכנה הגדולה בהפרת פקודת ה־אס.אס, ניסו להציל את חיי הילדה. למראית־עין קברו אותה יחד עם אמה ואחיה, אך למעשה העבירו אותה בהסתר לבית איכר פולני, ולאחר־מכן הביאו אותה לבית אחותה בגטו, שניצלה הודות לשינוי שם משפחתה לשם בעלה רדיקס.

לרוע המזל, נזכרו הגרמנים כי שכחו לקחת איתם את תעודת הזהות של האם חנה ליפקונסקי, כדי להביאה למפקדה לצורכי תיעוד, והחליטו לחפש את התעודות בבית בו שכבה פצועה אנושות הילדה טייבלה. חרדה

נפלה על ראשי היודנרט, שהיו מצווים להתלוות אליהם בעת החיפוש. ראש היודנרט, נוח דולינסקי, נבהל נורא והסתתר מרוב פחד. הוא פשוט נעלם לזמן־מה מעיני רואים. סגנו, ברל בויארסקי, שנפל בגורלו להתלוות לגרמנים, נחרד גם הוא מן התוצאות שעלולות להיות אם הגרמנים ימצאו את הילדה הפצועה. במצוקתו לחש על אוזנו של מפקד המשטרה הפולנית פְרַנציֶשֶק לוּגוֹבסקי, שהיה ידיד היהודים, והלה הבין כי עליו לעשות משהו על־מנת למנוע ביקורם בבית זה, כי אחרת יתרחש אסון נוסף. בתושייתו הרבה הציע לגרמנים לבוא לשתות קצת שנַפְּס ולאכול משהו, והוא ידאג לשלוח אנשים להביא את התעודות. הצעתו נתקבלה, וחבורת הרוצחים ישבה לאכול ולשתות. כטוב לבם ביי״ש, נזכר אחד הגרמנים מחבורת המרצחים, כי ראה את התעודות בידי האם חנה. ניתנה פקודה לפתוח את הקבר ולהוציא את התעודות, ואכן כך עשו, והתעודות נמצאו.

כך, הודות לאומץ־לבם ולתושייתם של אנשי היודנרט, ומפקד המשטרה הפולנית, נמנעה שפיכות דמים נוספת באותו יום.

הילדה טייבלה התענתה בפצעיה, וכעבור מספר ימים הוציאה את נשמתה הזכה והחזירה אותה לבורא העולם.

לאחר־מכן נודע, כי בבוקרו של אותה שבת, הוציאו הגרמנים להורג גם את ברל בתלייה, בבית־הסוהר בלִידָה, ואחר־כך דאגו לכלות ולהשמיד את שארית משפחתו בראדון בו ביום.

כמעט יובל שנים תמים חלף מאז חדרו, שקעו ונטמעו בתוכי מראות אירוע זה, והם עולים מדי פעם בפעם בזיכרוני וניצבים מול עיני כבבואה, ושוב יורדים ושוככים, וחוזר חלילה. הם לא עוזבים את משכנם הקבוע, זה המשכן שאספם ונוצרם לעד. והנה הפעם הם עלו ויצאו החוצה וניצבו לנגד עיני בדמות אותיות עבריות כתובות בדיו בלתי־מחיקה.

משפחת קשציץ הפולנית, שקנתה את הנחלה של ברל ואלתר, מנתה ארבע נפשות: אמא שהתאלמנה, הבן הבכור קָזִיק, שהיה עילג, כבד־פה וטוב־לב, הבן האמצעי פרַנֶק, והצעיר וַלאדֶק. יחסי השכנות עם משפחת קשציץ הפולנית היו טובים למדי. אמנם נחירת החזירים וריחם הדוחה שנישא ברוח גרמו לא אחת לאי־נוחות, אך לא השפיעו על יחסי השכנות הטובים. כל צד ידע לכבד את אורח חייו ומנהגיו של הזולת, ועזרה הדדית היתה דבר מובן מאליו, במיוחד בכל הקשור לעיבוד האדמות, למרעה המשותף, לכלים חקלאיים, בהמות עבודה, ואף עזרה בכוח אדם בעונה הבוערת.

אחי פנחס ואנוכי, בבואנו מראדון לחופשת חג או לימודים, היינו משחקים עם בנם האמצעי פרנק, שהיה בן גילו של אחי פנחס. נער אינטליגנטי היה פרנק והתעתד להיות כומר. הוא למד תיאולוגיה והתעניין במיוחד בשורשי הדת. לא אחת היתה מתפתחת בינינו שיחה או ויכוח בענייני דת ואמונה, על מוצא הנצרות, על ישו הנוצרי, על המשותף והמנוגד בין היהדות והנצרות, ועל הברית הישנה והחדשה. מפליא הדבר איך אנו, הילדים, ידענו לגשר על התהומות והיריבות בין שתי הדתות, למצוא את המשותף ביניהן ולשמור על חברות וידידות מבלי שאחד הצדדים ויתר על עקרונות אמונתו. ידידות זו הוכחה ככנה, שעה שפרנק סיכן חייו וחיי כל המשפחה והעניק לנו מחסה בעת צרה.

ביתנו היה במרכז הכפר, ובמקום זה, כמסתבר, הניח אבי הסבא של סבנו פנחס את היסודות לביתו – והנה כעבור מאה וחמישים שנה בערך, הפך הבית הבודד לכפר שלם, ורבים מצאצאיו, שצר הכפר מהכילם, התפזרו בארצות שונות. הבית היה ממוקם בצד המערבי של אם הדרך הראשית שחצתה את הכפר מדרום לצפון. בדרום הובילה הדרך לראדון, מהלך של שעה בעגלת סוס, או מהלך של שעתיים רגלי. בצפון הובילה הדרך לכיוון הכפר טַלקוּנָצָה ועיר המחוז לידה. קטע זה של הדרך, בקרבת ביתנו, היה חולי וצר. הדרך חצתה את חצר המשק והפרידה בין הגורן שלנו, מצד אחד, לבין הרפת שמאחורי הבית, מצד שני. הדרך היתה קרובה לפינת הבית והרפת, כבמגע־יד.

בדרך זו הגענו רגלי אינספור פעמים מראדון, בימי האביב והקיץ, ובמזחלות רתומות לסוסים בימות החורף. דרך זו, שחצתה את הרחוב הראשי, התמשכה והובילה אותנו במרחק של 150 מטר עד לנפחייה שלנו, בה עבד אבא. הדרך היתה צרה ביותר, רוחבה כדי מעבר עגלת סוסים אחת בלבד, וגדורה היתה משני צדדיה כדי למנוע מעבר לגינות הירק. בקטע דרך זו היינו מתרוצצים, משתובבים ומשחקים. הכרנו בה כל אבן ושיח. בדרך זו היינו רצים, כל־אימת שהתאפשר לנו, לנפחייה של אבא. לעתים מתעכבים על־יד הסלע הבודד, שבלט ביחידותו בצִדה השמאלי של הדרך, מטפסים עליו, קופצים ממנו, וחוזר חלילה, ממשיכים לרוץ הלאה, ועוצרים מתחת לעץ האגס שהיה ממש על־יד הנפחייה, בוחנים את האגסים, האם גדלו והבשילו דיים. נכנסים בריצה ובהתנשפות לנפחייה, ובנשימה עצורה מתבוננים במפוח הענקי דמוי־האגס, העולה ומתנפח ושואף אוויר לקרבו, עת מושכים מטה במנוף הארוך העשוי עץ, היורד ומתכווץ מכובד משקלו, ונושף בחוזקה על

הפחמים הלוחשים ומתלהטים. רואים בהתפעלות איך אבא ועוזריו הופכים מטיל ברזל לפרסה המותאמת להפליא לפרסתו של הסוס, העומד על שלוש רגליו בסבלנות אין־קץ, רגלו הרביעית מורמת וכפופה לאחור, ממתינה לתיקון ומדידה נוספת. רגל אחר רגל מוכנסת בין רגלי המפרזל ומוחזקת בחוזקה בין ברכיו, מסמרים מחודדים עם ראשים עבים מרובעים, נתקעים תחת מכות פטיש לפרסתו של הסוס. וכשארבע רגליו מפורזלות, עוזב הסוס את המקום בקול צהלת סוסים.

היינו מתבוננים איך הופך מטיל פלדה ללהב מחרשה, איך מייצרים ומלבישים חישוקי ברזל לאופני העץ של העגלות. בהשתאות ובהתפעלות היינו מתבוננים איך מטיל ברזל סתמי הופך לכלי עבודה חי, כאילו מדבר אליך ואומר: ראה כמה צורתי נאה. מסתכלים בעיניים, חצי־עצומות, בניצוצות המותזים לכל עבר מהברזל המלובן עת יורד עליו הקורנס, והוא נמחץ בין הקורנס והסדן, ומשמיע קולות בכי מחרישי אוזניים, ודמעות אש נוטפות ממנו ומתנפצות בנפילתן.

בקטע דרך זה, שהיתה מוכרת לנו כל־כך, והקרובה כל־כך ללִבנו, נסגר בליל העשירי דמרחשוון התש״ב, 1942, מעגל חייו של אחי הגדול פנחס, פינקע, שכה אהבתיו וכה נערץ היה עלי!

בקטע הזה של הדרך השיגו אותו כדורי המרצחים הגרמנים ושותפיהם הפולנים שהסתתרו מאחורי כותל ביתנו. והירח, הכמעט מלא, לא שעה לתפילתנו שנשנתה מדי חודש מאז ידענו תפילה מהי, ״כשם שאני רוקד כנגדך ואיני יכול לנגוע בך, כך לא יוכלו כל אויבי לנגוע בי לרעה״,* ואף לא שׂשׂ לעשות רצון קונו ״הפועל אמת״ ושלח קרניו המאירות שהשכינה הֶאצילה עליו להאיר דרכם של כדורי המרצחים.

אחי היקר פינקה! אנקתך האחרונה התגלגלה ועלתה למרומים, אך הדהּ מהדהד באוזני עד היום ותהדהד עת אזכירך, ואזכרך לעולמי־עד.

ביתנו היה בנוי שני אגפים עם כניסה משותפת. האגף הישן משמאל, שפנה לכיוון הדרך, היה של הדוד יעקב ליב ומשפחתו, ושם התגורר בזמנו הסבא רבי פנחס, שהיה נשוי בנישואין שניים, לאם אשתו של הדוד. האגף הימני החדש, שפנה לחצרו של שכננו הפולני קשציץ, היה של אבא ומשפחתו.

הסבא, רבי פנחס, נפטר שנים רבות לפני שנולדתי, ודיוקנו הפיסי לא

* פסוק מתוך תפילת ״קידוש לבנה״.

זכור לי אפילו מתמונה, אך דיוקנו הרוחני מוכר לי מסיפורים, הן מפי אבי והן מפיהם של אנשי הכפר, בני גילו. כולם דיברו בשבחו של רבי פנחס, שהיה תלמיד חכם וברר־אוריין. היו מספרים שהחפץ חיים, גאון הדור והעניו הידוע, בבואו לפוש בימות הקיץ בדוגאלישוק, היה נפגש איתו לא אחת והיו משוחחים בדברי תורה.

אבינו, שלא כאֶחיו הבוגרים, לא אבה ללמוד יתר על המידה והעדיף את המלאכה על התורה. ייתכן כי מפאת זקנתו וחוליו של הסבא אולץ לטפל במשק, מאחר שאחיו הגדולים עזבו מכבר את הבית, ועקרו לדזיבינישוק, שם הקימו את ביתם. אך בחפשו אשה להקמת משפחה, נדד למרחקים עד לאיישישוק, ושם מצא את שרה מינה בת אסתר אסנה ואברהם הירש רחובסקי, שגדלה בבית של מלמדים, מורים ותלמידי ישיבה.

שבעה ילדים היו לסבא אברהם הירש ולסבתא אסתר אסנה, ולאחדים מהם שמות כפולים, כנראה כסגולה לאריכות ימים. יעקב (יענקל) הבכור שירת בקודש והתפרנס ממלמדות, הרביץ תורה להרבה שנתונים של ילדי איישישוק, אך בגלל הפרנסה הדחוקה, עקר לאמריקה כרבים מיהודי איישישוק בימים ההם. כל עוד אמו אסתר אסנה, שהתאלמנה בינתיים, היתה בין החיים, היה מקפיד לתמוך בה בקביעות, ועזר בכלכלת המשפחה הדחוקה. אך עם מות האם הלכה העזרה וניידלדלה ביותר, והקשר איתו הלך ונחלש.

אמנו נולדה הרביעית במספר הילדים אחרי שני בנים ובת, ולפי המסופר התאהבו ממבט ראשון. זה מסביר גם את נכונותה של אמנו לעתיד, שהיתה בת עיר ונערה יפה, ללכת אחרי אהובה לכפר. ההסתגלות אכן לא היתה קלה עבורה. זאת למדתי מסיפורים מסביב לשולחן המשפחה בימי שבת וחג באווירה דבדיחותה.

חמישה ילדים נולדו להם, ארבעה בנים ובת אחת. הבן הבכור והבת נפטרו עוד בטרם נולדתי. בדומה לאמי, נולדתי אף אני הרביעי במשפחה. משמועה שגוּנבה לאוזני, נולדתי בו ביום, או באותו שבוע שאחי הבכור הירשל׳ה נפטר. אמא נמנעה מלדבר איתנו על כך, אך בכל פעם שהזכרנו את שמו של הירשל׳ה, בנה הבכור, דמעות עלו בעיניה. כל מי שהכיר אותו היה מספר בהתפעלות וכאב על יופיו וסגולותיו הנדירות של הילד. ייתכן כי קשיי ההסתגלות של אמא לחיי הכפר, והמוות שפקד את שני ילדיהם, היו המניעים העיקריים של אבא לחפש את מזלו מעבר לים.

זיכרוני מאז שלהי 1929, עת נותקתי מזרועות אבי, הושבת כליל

במשך שנתיים ואף נמחק. אינני זוכר מאומה מתקופה זו בחיי. רק כעבור שנתיים, בהיותי בן ארבע־חמש, שב זיכרוני להעלות רשמים משנות הילדות. ושוב קשור המאורע בפרידה ובכי, פרידה לנצח מהסבתא היחידה שהכרתי בחיים, אם אמי, הסבתא אסתר אסנה מאיישישוק.

הנה שוכבת היא על הארץ, קומץ קני קש מרפד יצועה מלמטה, וסדין לבן מכסה את הגווייה מלמעלה. נרות דלוקים למראשותיה, ובפינות שונות בחדר. אנשים הרבה מכונסים סביבה, ממלמלים וממררים בבכי. אני מסתובב בודד, סחור סחור, בין האנשים הרבים, חלקם פנים מוכרות לי וחלקם לא. מסתכל באנשים ומתבונן בסבתא השוכבת בלי נוע.

רק לפני מספר ימים ראיתיה יושבת בכורסתה בחדר האורחים ועיניה הקטנות, השקועות בפנים הקמוטים, מתבוננות בכל הנעשה מסביבה. ישובה כמלכה, וכולם מרקדים מסביבה בדחילו ורחימו. במה זכתה האשה הקטנה והצנומה, שכה העריצו אותה כולם? האם בזכות הסבל והיגון שהיו מנת חלקה, ושידעה להתמודד איתם בכבוד? בעלה מת בדמי ימיו, אחרי שילדה לו שבעה ילדים, והילדה הקטנה ריינקה, כמעט לא הכירה את אביה. כעבור מספר שנים מת בנה מרדכ׳לה שגאוותה היתה עליו. עוד בהיותו אברך צעיר התמנה לראש ישיבה בעיר המחוז נובוגרודק. בנה הבכור יענקל (יעקב) נסע מיד אחרי נישואיו מעבר לים, לאמריקה, והאשה הקטנה נשארה עם חמשת ילדיה, ארבע בנות ובן אחד: (ריבה מלכה) אלטע, שרה מינה, ביילה, ועלוול וריינקה.

ביתה הקטן ברחוב הטחנה (״מילנער גאס״) שימש גם כחנות מכולת, מעין כל־בו קטן לאיכרים הרבים שהיו פוקדים את השוק באיישישוק ביום החמישי של השבוע. הפדיון של אותו יום היה צריך להספיק כדי לפרנס את המשפחה. והאשה הקטנה, הגאה והפעלתנית, ידעה לחנך את ילדיה לתפארת. הבן הבכור יענקל שימש בקודש כמלמד, בעל קריאה ובעל תפילה. בנה השני היה לראש ישיבה, בנה השלישי, הצעיר בבניה, ועלוול, היה מורה לעברית ותנ״ך. הבנות, פרט לצעירה ריינקה, התחתנו כולן עוד בחייה.

3

איישישוק וראדון

איישישוק וראדון עיירות שכנות היו. רק 12-14 קילומטרים הפרידו ביניהן. שתיהן נמצאות על אם הדרך המובילה מביאליסטוק וגרודנו במערב, ועוברת דרכן לווילנה במזרח.

סבורים שאיישישוק נוסדה במאה ה־11, ולפי זה היא עתיקה מווילנה בכ־300 שנה. גם הקהילה היהודית עתיקת־יומין היתה. ישנם סימנים שראשיתה במאה ה־12 ואולי אף קודם. בכל אופן זקני העדה ידעו לספר, כי מצאו מצבות מלפני 600 שנה. איישישוק נוסדה על־ידי נסיך ליטאי בשם אישיס, ובמשך מאות בשנים שררה יריבות בין הפולנים לליטאים על השליטה בה. מאז גמר מלחמת־העולם הראשונה ועד פרוץ מלחמת־העולם השנייה, היתה תחת שלטון פולני, וב־1940 העבירו הסובייטים את השליטה בה לליטאים, והיא הפכה לעיר גבול בין ליטא לרוסיה הלבנה, כשהגבול עובר ומפריד בין איישישוק לבין ראדון.

הקהילה היהודית, שמנתה קרוב ל־3000 נפש, היתה שורשית וידועה כמרכז תורני חשוב, ומבית־האולפנה שלה יצאו רבנים ידועי־שם, ומאז תקופת ההשכלה משכילים רבים. איישישוק היתה בנויה בצורת מלבן רחב ידיים, כשבמרכזו השוק, ומסביב בתי מגורים ובתי עסק. מרכז העיר והרחובות הראשיים היו של יהודים.

בבואך לאיישישוק הרגשת שאתה נמצא בעיר יהודית. איישישוק היתה עיירה יפה ועשירה בהשוואה לראדון, ועד לעליית היטלר לשלטון, ובטרם התחזקות הנאציזם והאנטישמיות בפולין, הרגישו יהודי איישישוק ביטחון בעיירתם ולא חששו מאיש. היא היתה ידועה בבחוריה החסונים והאמיצים. לא אחת סופרו אגדות על מעשי האומץ והגבורה

שלהם, נגד איכרים שיכורים, מבאי השוק, שרצו לפגוע ביהודים או ברכושם. הבחורים החסונים היו עוקרים יצולים או מפרקים אופנים מהעגלות ומפזרים את המתפרעים.

איישישוק וראדון סמוכות היו זו לזו, קרובות קרבה משפחתית ורוחנית כאחת. הרגשת השייכות לאיישישוק קיננה בי במידה שווה כמו לראדון, לא רק בגלל שאמנו נולדה שם ובני־משפחתה גרו שם, אלא מכיוון שחלק גדול מתקופת הילדות שלי חייתי באיישישוק. בעצם, היתה לי הרגשת שייכות לשלושה מקומות: לדוגאלישוק, שם נולדתי, לראדון, בה חייתי ולמדתי, ולאיישישוק, ששימשה לי כבית אמא. הרבה מחוויות הילדות שלי קשורות באיישישוק, כמו ילד הקשור בטבור אמו. בין ראדון ואיישישוק שררו יחסי־גומלין, והשפעה הדדית היתה ביניהן בענייני תרבות וחינוך. ראדון היתה קטנה וענייה, לעומת איישישוק, בבניינים ובנכסים. בבואך לאיישישוק, הרגשת עושר ורווחה, אך בבואך לראדון אפפה אותך הרגשת הרוחניות והנשמה היתרה.

ישיבת ה"חפץ חיים"* ומאות בחורי הישיבה שלמדו בה, מילאו כל בית בראדון, ובכל פינה התנגן בדבקות הניגון הידוע של תלמוד תורה.

ראדון שוכנת כ־50 קילומטר צפונית־מזרחית מגרודנו, על אם הדרך המובילה מגרודנו לווילנה דרך איישישוק, או בעיקול מזרחה לעיר המחוז לִידָה. גם בראדון, בדומה לאיישישוק, היה השוק במרכז, ומסביב לו, בצורה מלבנית, בנויים הבתים. בהמשך לשוק, מזרחה, השתרע דשא טבעי רחב ידיים, ופה ושם מספר עצים עתיקים, ובמרכז התנשא צלב. לפנים שימש מקום זה בית־קברות נוצרי. אבנים גדולות היו מונחות מסביב ושימשו כגדר וסימון גבולות בית־הקברות. אנו, הילדים, היינו משחקים לפעמים על הדשא, או חוצים אותו על־מנת לקצר הדרך, ולא אחת היה הכומר או משרתיו, שהזדמנו למקום, רודפים אחרינו ומאיימים עלינו לבל נעז להעלות על הדשא שנית. בתי המגורים, ששימשו גם כבתי עסק, הקיפו בצורה מלבנית את השוק ואת בית־הקברות. רוב הבתים היו חד־קומתיים ובנויים עץ. בתים ספורים היו בנויים לבנים, וכן בתים ספורים היו בעלי שתי קומות. השוק, שבמרכז העיירה, היה מרוצף אבנים בחלקו. הרחובות הראשיים היו מרוצפים אבנים, וליתר הרחובות היתה תשתית של חול או אדמה. בימות הקיץ והשמש היו הרחובות יבשים, אך בימות הגשם של הסתיו, או בתקופת האביב, עם הפשרת

* כינויו של ר' ישראל מאיר כהן, גדול בתורה, שהתגורר בראדון.

השלגים, היינו מבוססים בבוץ.

כשני קילומטרים מערבה, בדרך לגרודנו, השתרע בית־העלמין היהודי עתיק־היומין, בו מצאו מנוחת־עולם מרבית יהודי ראדון.

בימי האביב והקיץ היו בני־נוער וילדים, ובחורי ישיבה, מטיילים באזור זה בשדות הקמה, שהתרוממה לעתים כדי גובה קומתו של בן־אדם, או חוסים בצל חורשות האורנים הצעירות שלא מזמן ניטעו. לפעמים היינו, אנו הילדים, חודרים לתוך בית־הקברות ומתבוננים במצבות העתיקות שהיו מונחות בתוך הצמחייה הפראית, ומנסים לגלות את עבר העיירה מתוך המצבות העתיקות. נוצרה כעין הרמוניה בין הדומייה של חיי הנצח לבין החיים התוססים עלי־אדמות.

מזרחה, מאחורי שורת הבתים שגבלו עם בית־הקברות הנוצרי הישן, היה "השולְהוֹיף" – חצר בית־הכנסת – שהיווה מרכז החיים הרוחניים של העיירה. "השולהויף" השתרע על גבעה, ובמרכזה התנשא המבנה היפה והמרשים של הישיבה הגדולה, של ראדון – ישיבת "החפץ חיים", בניין רב ממדים באורך וברוחב, ובולט בגובהו. הישיבה היתה בנויה לבנים אדומות, וחלונות גבוהים משובצים לאורך הקירות התמירים. שתי כניסות היו לישיבה – אחת בקצה המערבי של הקיר הצפוני והשנייה בקצה המערבי של הקיר הדרומי. מיקום הכניסות, זו מול זו, בקצה המערבי של האולם, אִפשר כניסה ויציאה מבלי להפריע ללומדים, לדרשנים ולראשי הישיבה, עת נתנו השיעור מהצד המזרחי של האולם.

שתי שׂדרות עמודים גבוהים התמשכו ממערב למזרח ותמכו בתקרה הגבוהה. על עמודים אלה היה המגיד מראדון, ובחורי ישיבה זריזים, מטפסים בימי שמחת תורה ופורים, ומשעשעים את הציבור במעשי לוליינות. שובבות יוצאת דופן זו, ומעשי הקונדס, הרשימו במיוחד אותנו, הילדים.

במרחק כמה עשרות מטרים מהישיבה היו, זה לצד זה, בית־הכנסת ובית־המדרש. בבית־המדרש היו מתפללים כל ימות השנה, והוא לא שבת מלימודי התלמוד והמשנה במשך כל שעות היממה. כאש תמיד, נמצא מתמיד, או זוג מתמידים מבני הישיבה הקטנה, לומדים בחברותא, כל הלילה, לאור הנר או העששית, ובשנים האחרונות לאור פנסי החשמל.

בבית־הכנסת היו מתפללים בעיקר בחגים ובשבתות בימות הקיץ. באי בית־הכנסת היו צעירי העיירה, והחזן, בליווי מקהלה, היה עומד לפני התיבה.

היו שכינו אותו "דער קאלטער שוּל" – בית־הכנסת הקר. חיצוניותו

של בית־הכנסת לא הרשימה, אך עיצובו הפנימי היה מרשים ביותר ושובה את העין. ארון הקודש המוזהב והפרוכת הרקומה, האריות, וכל מיני החיות מתיבת נוח בקיר המזרחי, היו מעשה מחשבת. סמלי השבטים קישטו את הקירות בצפון ובדרום, ועל הקיר המערבי היו ציורים מרהיבי עין ומרטיטי לב, של גולי בבל שישבו על נהרות בבל ונשבעו: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני".

בית־הכנסת היה בעל ממדים קטנים, אך הרגשת ההוד וההדר היו עצומים.

בדרום היה ממוקם בית־הספר העברי, ומאחוריו בית־המרחץ היהודי, שכלל גם את המקווה של העיירה. במרחק־מה, בין בית־המרחץ לבין בית־הכנסת, היו השירותים הציבוריים, ששירתו את כל באי בית־הכנסת ובית־המדרש, וכן את ילדי בית־הספר. השירותים היו פרימיטיביים ביותר, וכל מי שהזדקק להם אי־פעם בשעת דחק, לא יוכל לשוכחם.

קרוב למאה משפחות יהודיות, ועוד כארבע מאות בחורי ישיבה, חיו בראדון. את פרנסתם מצאו בדרכים שונות, איש איש ומקצועו, איש איש ופרנסתו, איש איש וכינויו על־פי מקצועו, או לפי אביו מולידו, או לפי אירוע מסוים. איש לא 'קופח', כולם נשאו כינויים שונים, ברל דער שניידער – ברל החייט, נוטקה דער שוסטער – הסנדלר, או יודעל דער שוסטער, שלא היה סנדלר כלל, בינקע דער שטעפער – התַפָּר, בערל הרצען, אברמקה – יושעס, מנשה דער שמיד – הנפח, חאצקל דער גלעזער – הזגג, זליג דער שטולר – הנגר, מיישקה יודעס, משה דער קצב, חייקל דער קצב, ישראלקה דער פישער – הדייג, בצלאל דער ואסער טרעגער – נושא המים, דער איינבינדער – כורך הספרים, חיימקע פיק דער קומוניסט, פייווע דער מולער – בונה התנורים, יושע לייב דער שאמעס – השַמש של בית־הכנסת, שלמקה דער רימער – הרצען. דער מילנער – בעל טחנת־קמח ישנה שהופעלה על־ידי מים – נהרג כשהקפוטה שלו נתפסה בין גלגלי השיניים. לאחד מבניו קראו די פייעס – הפיאות. משה נחום דער בעדער, שעבד בבית־המרחץ, היה גם המסיק של בית־המדרש – בית־הכנסת, יהודי זקן כבן 90, שאת רוב ימיו בילה במרתף מתחת לבימה, שם הסיק את התנורים. חיה גיטעל די בעקערקע – האופה. סיפרו עליה, שכשנולדה לה בת לא כל־כך יפה והיא לא רצתה שיראו אותה, היתה אומרת "אדולער אקוק" – דולר בעד כל הסתכלות. קלמן דער קיימען קערער – מנקה הארובות. קלמן ובנו קושקע היו לובשים ופושטים צורה, רוב הזמן היו שחורים כפיח, ופניהם נראו כאילו

צובעו במשחת נעליים שחורה. רק לכבוד שבת ויום טוב היו מתנקים ולובשים בגדי חג צחורים.

עבודת ניקוי הארובות היתה אחד המקצועות החיוניים. גגות הבתים היו עשויים מלוחות עץ ובחלקם גם מקני קש. החורף במזרח אירופה קר וממושך, וההסקה הרבה בעצים גורמת להצטברות פיח בארובות. לא אחת היה הפיח נדלק וגיצים היו מתעופפים לכל עבר, ואף גורמים לשריפות.

דמות מיוחדת בראדון היה בצלאל "שואב המים" (דער וואסער טרעגער). בימים ההם לא זרמו המים בצינורות, והם היו נשאבים בחבל, או בגלגלת, מבאר חפורה. הבאר היתה בדרך־כלל במקום מרכזי בצדי הרחוב. שני דליים היו מורכבים על יצול עשוי עץ, אשר שניווים לו בקצותיו. היצול היה מועמס על הכתף, ומוזז לעורף. בראש מורכן קמעא, ובגב כפוף, היה ר' בצלאל פוסע ונושא את המים בזהירות, לבל יישפכו החוצה. משנה זהירות נדרש ממנו בימות החורף, שכן כל טיפה שנשפכה על נעליו או בגדיו, קפאה מיד. כך היו המים נישאים מרחק של מאות מטרים מהבאר עד הבית.

בצלאל היה יהודי בריא בגופו ובנפשו ולא סבל מחוסר תיאבון. בדיחה היתה מהלכת אודותיו, כי את הפסוק משיר השירים "מבעד לצמתך", תרגם ופירש לפי צליל המלה באידיש "מבאד לצימעס", היינו, מבית־המרחץ לאכילת הצימעס, מאכל ידוע בקרב יהודי מזרח אירופה, מבושל מגזר וחתיכות בשר כבש, ומיועד לשבת. בשובו מבית־המרחץ, בערב שבת, היה מבקש מאשתו את הצימעס, וכשהיה מחסלו היה אומר: "נו, אם כבר גמרתי את הצימעס, אז תני כבר גם את החמין".

מגוון העיסוקים בראדון היה רב: בעלי מלאכה וסוחרים, סוחרי סוסים וסוחרי תבואה, אופים ובעלי מסעדות, שואבי מים וחוטבי עצים, מורים ורבנים, בעלי תפילה ושמשים, שוחט, מוהל וחזן. וכמגוון העיסוקים והפרנסות, כן רב היה המשותף ביניהם. רובם אנשים פשוטים ותמימים, יראי ה' ואוהבי אדם. בקושי קיימו עצמם, אך פרסו לחמם לעובר־אורח, ונתנו צדקה בסתר. לא כולם הבינו תוכן תפילתם, אך תפילתם היתה כנה וצרופה. עיירה כה קטנה ודלה בנכסים וכה עשירה ברוח, ובמגוון טיפוסי בני־אדם. למרות המספר הקטן של אוכלוסיה, היו בה כל גוני הקשת של תנועות ומפלגות בעם היהודי: "החלוץ" ובית"ר, המזרחי ואגודת ישראל, רביזיוניסטים, בונדיסטים וקומוניסטים, פרושים־מתנזרים ואפיקורסים. אפילו משומדת אחת היתה בראדון.

עיסוק מיוחד במינו, שהפך למסורת מדי שנה בשנה, היה אפיית מצות

לפסח. כחודש לפני בוא החג, היו מתארגנים מספר "פאדראטים" לאפיית המצות. (בית־חרושת מאולתר ופרימיטיבי לאפיית המצות, שנקרא "פאדראט"). אחד מהם היה בביתם הגדול של אברהמק'ה יושס ומינה אשתו, שעל הגבעה מול ביתו של קלמן דער קיימען קערער – מנקה הארובות. שורה ארוכה של שולחנות, מכוסים בפחים מגולוונים, היו מוצבים בחדר המגורים הגדול, ועשרות מבנות ראדון היו לשות ומגלגלות את הבצק בזריזות ובמיומנות. הבצק היה מוגש בחופזה לבל יחמיץ. רידוד המצות אף הוא דרש מיומנות רבה, שכן עובי המצה היה צריך להיות שווה בכל שטחה, שכן אם היא דקה מדי, היא עלולה להישרף, ואם היא עבה מדי, היא נותרת בלתי־אפויה. בגמר הרידוד היתה המצה מועברת בזריזות לשולחן אחר, לניקוב על־ידי מכשיר ידני בעל ידית עץ או ברזל, ובקצהו גלגל קטן עם שיניים חדות. הניקוב היה דרוש לבל תתנפח המצה ותישרף עם הכנסתה לתנור הלוהט. מהמנקב ("ארעדלער" בלעז) נדרשו מיומנות וזריזות כדי להספיק לנקב את אשר הוגש על שולחנו בשיטת הסרט הנע. כמו כן נדרשו אחידות בצפיפות בין שורות הנקבים. כל תנועה לא ישרה היתה קורעת את המצה, ופוסלת אותה. המצות המנוקבות היו מולבשות על מקל ארוך וחלק, כשש או שבע במספר, ומוכנסות בזריזות, לתוך התנור המלובן והלוהט, ומושטחות בקפידה על רצפתו, שורות שורות.

אווירת חג מיוחדת שררה בעת אפיית המצות. משפחות שלמות וידידיהן היו מתגייסות למבצע אפיית המצות. ההכנות היו רבות, והעיסוק ממושך, וכך נוצרה אווירת החג שבועות רבים בטרם בוא החג עצמו.

האור והעליצות, הידידות והשמחה פקדו את כל מי שזכה לאפות מצות לחג הפסח, חג החירות.

ה"שולהויף" – חצר בית־הכנסת – היווה את המרכז הרוחני של העיירה. לעתים תכופות היו פוקדים את העיירה מגידים ודרשנים, ותושבי העיירה היו מתכנסים בבית־הכנסת והיו מקשיבים קשב רב לכל מלת עידוד היוצאת מפיהם. היה זה לקט ציטוטים מהתלמוד, מהתנ"ך וממקורות שונים, על הגאולה הקרבה ובאה, על העולם הבא, על תחיית המתים, ועל גלגול המחילות שיבוא בעקבותיו, על גדולתו של העם היהודי שנבחר כעם סגולה, על סיבת סבלו וטעמו, על התמורה ותוחלתו הקרבה ובאה. וכל הקהל הקדוש היה מאוחד ומלוכד סביב התקווה הגדולה, ועוזב את בית־הכנסת ברוח מרוממת ובכוחות נפש רעננים

לקראת התלאות העומדות בפתח למחרת היום.

לא כן היו הדברים בבוא אורח, מרצה, מטעם אחת המפלגות הציוניות. הרוחות היו מתלהטות בקרב בני הדור הצעיר ולא אחת היתה מסתיימת ההרצאה בתגרת ידיים ובפיצוץ האסיפה.

זאת היתה ראדון של ימי ילדותי וכך נשארה ראדון בה גדלתי מגיל שנתיים, עת אבינו נפרד מאתנו ויצא לחפש את מזלו ועתידו מעבר לים.

ראשית חינוכי ואילופי להכרת בורא העולם, החל מאותו רגע שהחילותי לדבר. בהשכמה, עם פקיחת העיניים, עוד בטרם נטילת ידיים ובטרם חבשתי כובע לראשי, מצווה הייתי להגיד תפילת "מודה אני לפניך מלך אל חי וקיים שהחזרת בי נשמתי בחמלה רבה אמונתך". כבר מגיל רך חונכתי להכיר בערך החיים, שהם מתנת אלוהים, וברכות ותשבחות מגיעות לה' שנתנם לי. חונכתי להיות מודע לכך שהחיים נמסרו לי כפיקדון למשמרת היום בעת הקיצי, ובשנתי הם חוזרים למשמרתו של בורא העולם. ברצותו מחזירם לי, וברצותו אינו מחזירם. בשוכבי, בטרם עצמתי עיני, הייתי מצווה להגיד "קריאת שמע": "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד!" בזה הכרזתי, כי הנני מכיר באל האחד והיחיד שהוא אלי.

ל"חדר" הובלתי בגיל ארבע. אמא אחזה בידי, ואני נגררתי אחריה, מטופף ברגלי הקטנות, ובריצה קלה נכנסנו לירכתי בית־הכנסת (לפולעס). מימיננו נפתחה דלת צרה וחורקת, משם ירדנו מספר מדרגות וניצבנו בחדר ארוך, שהיה חצי מרתף. חלונותיו הקטנים היו במישור אחד עם הקרקע בחוץ, האור היה קלוש והאוויר דחוס וחם. הרבה ילדים היו ישובים מסביב לשולחן עץ ארוך וכהה. המלמד, בעל זקן אפרפר הגולש על חזהו, לבוש במעיל שחור – קפוטה – ומתחתיו משתלשלות הציציות של טלית קטנה, מארבע כנפותיה. המלמד יושב לו סמוך לתנור הפולט חום רב, "א טייטל" (שרביטון) בידו ועל ברכיו יושב ילד קטן. בהרמת ידו נפתחות הפיות וקולות בוקעים: קמץ א' – או, קמץ ב' – בו, קמץ ג'–גו, במנגינה אחידה ומרגשת. אהבתי להיות עם הילדים, אך רתיעה תמידית קיננה בי מהשרביטון שבידי המלמד, שלא אחת נחת על אצבעות הילדים, שלא השתלבו כראוי במקהלת הקמץ א'–או.

דירתנו הראשונה בראדון אינה זכורה לי, אך לעומת זאת זכורה לי הדירה אליה עברנו, בהיותי בן חמש: בית קטן וישן, שעמד בקצה הגבעה המשקיפה על מורד הרחוב והדרך המובילה ללידה ולאיישישוק, בקרבת ה"שולהויף". שני אגפים היו לבית, עם כניסה משותפת אחת. באגף

השמאלי גרנו אנו, ובאגף הימני גרה משפחת ר׳ גרשון החייט ומשפחתו. שני ילדים היו להם: בת ובן, לבן קראו איצ׳לה והוא היה בן שבע, כגילו של אחי פנחס. לעתים תכופות הייתי מבקר בביתם, והיינו משחקים יחדיו, ואף עושים את השיעורים בצוותא. בסקרנות של ילד הייתי מתבונן במכונת התפירה המונעת ברגליים בלחיצה על דוושה, במגהץ הגחלים החם, בתנועות ידיו הזריזות של ר׳ גרשון המחדיר את המחט בבד ושולף אותו, ובן־רגע נצמדים כפתורים לדש המעיל.

מידות דירתם היו כמו של דירתנו, אך משום־מה נראתה בעיני קטנה ועלובה, הלכלוך שלט בכל פינה בעטייה של התפירה, שיירי הבד היו מפוזרים בכל עבר, והאבק התעופף ונחת וכיסה על הכול. מראה של דלות ועוני נשקפו מכל פינה. הסמרטוטים השונים והשמיכות המעוכות, שבהם התכסו בימות החורף הקרים, עוררו בי רחמנות ילדותית עזה ביותר. פני הילדים היו חיוורים כסיד ועיניהם מפיקות עצבות. לימים סיפרו כי איצ׳לה לקה בשחפת וכי חייו בסכנה, וזאת בגלל הטחב התמידי שחדר ומצא לו משכן קבע בקירות הבית בכל ימות השנה, כמו נֶגַע וצרעת שאין להם תקנה.

בגלל מצבנו הכלכלי הדחוק, נאלצה אמא לעזוב את דירתנו הקודמת ולעבור לדירה זו שהיתה זולה יותר. אנו, הילדים, לא חסרנו דבר, אך חשנו במצוקתה של אמנו. הבינונו שאסור לנו לדרוש ממנה דברי מותרות כמו צעצועים ומשחקים שהיו לילדים אחרים, כי ידה אינה משגת. הזדהינו עם מצוקתה, נזהרנו לבל יורגש וייוודע בחוץ מצבנו הכלכלי הדחוק. אמא היתה עמלה יומם ולילה, מכבסת ומתקנת בגדינו הישנים לבל נצא חלילה וחס החוצה בבגד קרוע או מלוכלך. היא היתה חוזרת ומשננת באוזנינו, כי אין זו בושה ללבוש בגד ישן ומתוקן, אך לא יפה להיראות בבגד מרופט וקרוע; והיתה מוסיפה כבדרך־אגב, שבושה להושיט יד, לגנוב ולשקר.

למרות המצוקה, לא איבדה אף לרגע אמונתה ותקוותה. אִמרתה החוזרת ונשנית היתה: ״מי שמזין ומכלכל תולעת מתחת לאבן, יכלכל ויזין גם אותנו״. כה רבה וחזקה היתה אמונתה בהשגחה הפרטית של הקב״ה. יחד עם זאת לא ציפתה לנס, אלא טרחה ועבדה ללא ליאות לבל יחסר לנו דבר. ועל־מנת להשלים את החסר, עת התאחר להגיע הכסף מעבר לים שאבא אמור היה לשלוח, או שלא הספיק דיו, הסתייעה בכישוריה כתופרת. מכונת התפירה עם הסמל של ״סינגר״ שהביאה מבית אמא התגייסה לעזרתה.

אחת לשבוע, ולפעמים גם פעמיים בשבוע, היתה אופה כל מיני דברי מאפה, עוגות וחלות, כדי למוכרם לאיכרים הרבים שהיו נוהגים לבוא ליום השוק בראדון, או באיישישוק. ואנו, הילדים, בשובנו מבית־הספר היינו עוזרים לידה. כילד הרגשתי היטב בחסרונו של אבא המהווה מגן מפני מתנכלים, אבא הנוסך ביטחון, אבא המרים ילדו אל־על ומרכיבו על כתפיו הרחבות, אבא היודע לגעור ולכעוס, ואבא היודע לאמץ ולעודד בעת הצורך.

בלית־ברירה הסתגלתי למצב, ולמדתי להתמודד עם המציאות. אך שבעתיים היה קשה לאמא, שהיתה נאלצת למלא את התפקיד של האם והאב כאחד, לנהל את משק הבית, לטפל בשלושה ילדים קטנים ולחנכם, וזאת במצב כלכלי דחוק. לפעמים היתה נאלצת לעבוט כמשכון טבעת זהב או כלי כסף בתמורה להלוואה שקיבלה. את מרי לבה לא השׂיחה לאיש, ובעת שאנו, הילדים, ישנו שנת ישרים, מצאה פורקן לסבלה, בתפילה חרישית ובדמעות זכות שלחלחו לא אחת את הכרית שלמראשותיה.

היא ידעה לנצור סבלה בלבה מבלי לעורר רחמים אצל הזולת. תמיד היתה לבושה בניקיון ובקפידה, וכך היתה מלבישה גם אותנו הילדים. הופעותיה עם שלושת ילדיה עוררו תמיד התפעלות, וגאוותה היתה עלינו. סבלה גדל במיוחד, עת חלפו מספר שנים ללא שינוי במצב, ולעתים אף התאחרו המכתבים להגיע. רינוני השכנים, וגם של הידידים והידידות, שהגיעו לאוזניה, כי משה דוד זנח את אשתו וילדיו, העכירו את רוחה.

לבית־הספר נשלחתי לראשונה בגיל חמש וחצי, וכחלוף שבוע ימים, חזרתי הביתה ואמרתי לאמי: אינני רוצה ללכת לבית־הספר, ברצוני לשחק עם הילדים. המשחק הנפוץ ביותר בעונה זו היה גלגול אופן. לרוב היה זה החלק המתכתי של גלגלי אופניים. אמא לא ניסתה להכריחני או להשפיע עלי, ונתנה לי יד חופשית. לא ארך הזמן וכעבור חודשיים נמאס עלי המשחק וההליכה בטל, שעה שילדים אחרים לומדים ונמצאים יחדיו. הבעתי רצוני לחזור לבית־הספר ואמא עשתה מאמצים גדולים כדי שיקבלוני באמצע שנת הלימודים, והבטיחה בשמי שאעשה מאמצים להשיג את שהחסרתי. ואמנם בשנה השנייה, הישגי בלימודים במקצועות מסוימים היו מעל לרמת כיתתי, והוחלט להקפיצני במקצועות אלה שתי כיתות בבת־אחת באמצע שנת הלימודים.

רצה הגורל ונפלתי בדיוק לכיתתו של אחי הגדול. מצב זה לא מצא חן בעיניו, והוא אף רחש עוינות כלפי. הוא לא היה מוכן לעזור לי בלימודים,

ואף לא היה מוכן שאשתמש בספריו להכנת השיעורים. אמא, שלא אבתה לפגוע באחי, היתה מחכה עד שהוא נרדם; מוציאה הספרים מילקוטו, מעירה אותי בשקט, ועוזרת לי לעשות שיעורי. מצב זה נמשך עד שאחי השלים והסתגל למציאות שאחיו הצעיר לומד יחד איתו.

זיכרונו של אדם סלקטיבי ביותר, אך שבעתיים מפליאה הסלקטיביות בזיכרונו של ילד. אירועים אין־ספור מתרחשים בשנות הילדות, אך רק בודדים מהם נשמרים בזיכרונו ומלווים אותו במשך כל חייו. כך ננצרו בזיכרוני אירועים מספר מימי הילדות, מבלי לדעת סוד הברירה מה הוא, ומבלי להבין למה ולשם מה, שמא בגלל הלקחים הטמונים בהם.

מצבו הכלכלי של אבא בארגנטינה השתפר, כפי הנראה, והוא התחיל לשלוח לנו ביתר תכיפות מכתבים וכסף. עזבנו את דירתנו הקטנה והטחובה שעל הגבעה מול החייט, ועברנו לדירה מרווחת וחדשה יותר, שאמא שכרה אצל ר׳ דוד יוסל ברקוביץ, אביו של חיים איצ׳קה – ״דער ציגיינער״ (הצועני). אם דירתנו הקודמת היתה קרובה למרכז הרוחני, ה״שולהויף״, הרי דירתנו זו היתה קרובה למרכז העסקי, מול השוק, מאחורי ביתו של ר׳ משה דוידוביץ – דער ליבאוועד, שהיה בחזית השוק. דירתנו היתה בחצר פנימית, ופרט לדרך המלך, היה מעבר מיוחד, דרך חצרו של הליבאוועד, ואנו, הילדים, היינו מעדיפים לקצר הדרך ועוברים במעבר הצר שהיה ליד ביתו, מקפצים מעל קורות העץ שהיו זרוקות וחוסמות את המעבר.

מסתבר שיחסי השכנות בין ר׳ משה הליבאוועד לבין ר׳ דוד יוסל לא היו טובים במיוחד, וביום חורפי אחד, כשהכול היה מכוסה במעטה לבן של שלג, ואני לתומי מקצר דרכי כרגיל ומקפץ מעל קורות העץ, יצא במקרה ר׳ משה מביתו והבחין בי. ר׳ משה החל לרדוף אחרי בצעקות ואיומים לבל אעז שנית לעבור דרך חצרו. בפחד־אימים נמלטתי לנפשי, ומני אז איני יכול להיפרד מזיכרוני זה, כלוא בין רבי משה הליבאוועד לבין קורות העץ בחצרו. כעבור עשור שנים, נפגשתי לא אחת עם רבי משה הליבאוועד בחורשות קרקודי, היכן שמצאנו יחד מסתור מפני הגרמנים. שם למדתי להכירו מקרוב וגם להוקירו, אך תמונת המרדף אחרי לא נמוגה עד עצם היום הזה.

החיים בעיירה התנהלו על מי־מנוחות. נוכחות בחורי הישיבה בכל בית ובית כדיירים, הוסיפה פרנסה וגם יצרה אווירה של קדושה ורוממות, אווירה של תורה ודעת. בכל פינה ניתן היה לפגוש זוגות של בחורי ישיבה דנים ומתווכחים בסוגיות שונות בתלמוד, בישיבה על ספסל,

בשכיבה באחו על שפת הנהר, ובעמידה בקרן זווית, ובהליכה לטייל, ככתוב: "ושיננתם לבניך ודיברת בם, בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשוכבך ובקומך".

בבית בו גרנו אצל דוד יוסל, היו אוכלים כשני תריסרים של בחורי ישיבה, ומדי פעם בפעם, בגמר ארוחת הערב, היו נשארים לסימפוזיון. אחד מבחורי הישיבה היה מרצה דבריו בסוגיה מסוימת, ולאחר־מכן היה מתפתח ויכוח ער. כילד בן שש־שבע, הייתי צופה ומקשיב משך שעות ללהט הוויכוח, כאילו הבינותי במה מדובר, אך הבמה ושחקניה ואווירת הוויכוח נשתמרו בזיכרוני עד עצם היום הזה.

ביום קיצי אחד, במורד רחוב לִידָה, בקרבת ה"שולהויף", פרצו לפתע המוני בחורי ישיבה משולהבים בשירה אדירה, ומשולבי ידיים יצאו במעגלי ריקוד, מעגלים מעגלים, מסביב לספרי תורה שנסתיימה כתיבתם לכבוד "החפץ חיים". ביחד עם ילדים אחרים השתלבתי בין הרוקדים, ונטלתי חלק בחג הבאת ספרי תורה חדשים.

החיים השלווים בעיירה הלכו ונעכרו מיום ליום. זמן־מה אחרי עליית היטלר לשלטון בגרמניה, התרחשה פרשת גירוש יהודים מגרמניה לגבול פולין על־יד זבונשין. הפולנים סירבו לקבלם בטענה כי אינם עוד אזרחי פולין, והגרמנים גירשו אותם בהיותם יהודים, ואין להם אזרחות גרמנית. היהודים המסכנים הללו נשארו שבועות על גבי שבועות ליד הגבול, בימות החורף הקרים קופאים מקור, ונמקים מרעב, ואין מושיע להם. כילד זכורה לי ההתרגשות שאחזה את העיירה. יהודי ראדון התכנסו בבית־הכנסת, הדליקו נרות שחורים, והשביעו בשבועות ובחרמות ובנידוי את כל שונאי ישראל, תקעו בשופר וקראו לצום, לתפילה ולצדקה, למען הסר את רוע הגזירה. תפילה מעין זו, המלווה בטקס של הדלקת נרות, כשהכול עטוף בשחור, ראיתי אז בפעם הראשונה ולא הוספתי ראות טקסים כאלה עוד.

ביום סגרירי מעונן ואפל נפטר ה"חפץ חיים" ונקרא לישיבה של מעלה. השמועה התפשטה חיש מהר, והמוני בני־אדם מכל קצווי פולין וירכתי עולם מילאו את רחובות ראדון, כדי ללוות את צדיק הדור לעולם האמת. השמים כמו בכו על פטירתו, הגשם לא פסק מלרדת, ותהלוכה מתמשכת של המוני בני־אדם ליוותהו בדרכו האחרונה לבית־העלמין. עצבות וקדרות ירדו על העיירה כולה, מלווֹת בהרגשת יתמות וחששות גדולים לבאות. היו שאמרו: ה"חפץ חיים" נלקח למעלה למען לא יראה את הרעות המתרגשות לבוא.

מכתביו האחרונים של אבא מארגנטינה נסבו על איחוד המשפחה, ועל אמא היה להחליט אם ברצונה לנסוע לארגנטינה, ואזי ישלח הניירות וכרטיסים לנסיעה, ואם אין ברצונה לנסוע, או־אז יחסל עסקיו ויחזור הביתה, לפולין. במכתב אחר הוא הבהיר, כי עליה לדעת, שבארגנטינה היא לא תוכל לנהל חיים יהודיים כמו בראדון, וכי לא תמיד תוכל לשמור את השבת והכשרות כמנהגה.

חששותיה של אמא כי לא תוכל לנהל אורח חיים יהודי הכריעו את הכף, ובלי הרבה היסוסים, השיבה לו: חזור הביתה לראדון. באותו זמן חלה אחי הקטן יקותיאל (קושקה) אנושות. הוא קיבל חום גבוה מאוד, ובעקבות החום פקדו אותו התכווצויות והיה חשש לחייו. להורדת החום עטפו אותו בסדינים רטובים וגלגלו אותו בתוכם. קשה לתאר את מכאוביה של אמא. היא לא עצמה עין ושמרה עליו יומם ולילה. תפילותיה ותחנוניה קרעו את הלב וזעקו עד לב השמים. קושקה היה ילד יפהפה, היו לו לחיים מלאות וורודות, שיער בלונדי, ועיניים תכולות־פיקחיות. כבר מגיל רך התבלט כילד פיקח וכישרוני. בהיוודע דבר חוליו לאבא, אמר למכריו וידידיו, שאלמלא הבריא הילד, לא היה שב לראדון לעולמים. ואמנם הבראתו של הילד זירזה את שובו. הוא החל לחסל את עסקיו ועשה הכול כדי לחזור מהר לחיק משפחתו, לראות את בנו הקטן שהכירו מתמונות בלבד.

באחד מימי האביב של שנת 1934, הפתיעונו בביקורם אחיו הבוגרים של אבא, שבאו מדזיבינישוק: יקותיאל הבכור, ונחום יוסף הצעיר ממנו במספר שנים. שניהם גברים חסונים, בעלי כתפיים רחבות וגבוהות, צווארים קצרים ומוצקים, סנטרים רחבים ועזים, ועצמות לסת בולטות. מעילי־הפרווה היפים שלבשו הוסיפו להם הדר וחשיבות, ואישיותם הקרינה ביטחון ואדנות. זו הפעם הראשונה שראיתי את אחיו של אבא, וניסיתי לדמיין את דמותו של אבא בהסתכלי עליהם. זרות־מה חצצה בינינו, מלווה בטרוניה שהתגנבה ללבי. למה חיכו כל־כך הרבה זמן כדי לבוא לראותנו? מדוע לא התעניינו לדעת מה קרה איתנו מאז עזב אבא את הבית ונדד אל מעבר לים ועד היום? האם לא ידעו על מצבנו הדחוק ? אינני יודע אם עזרו וסעדו במשהו את אמא, אך לנו, הילדים, חילקו ממתקים ואף הצטלמנו יחד. דמותו החביבה של הדוד נחום יוסל הפשירה את הקרח בינינו, התעניינותו בלימודינו, ושאלות קלות בתנ״ך, יצרו קשר של שיחה חופשית בינינו, וגאוותי על כך שיש לי דודים שבאו לבקרנו לא ידעה גבול.

האביב של 1935 הביא עמו את הציפייה לשובו של אבא מארגנטינה. ציפייה זו לוותה ברגשות מעורבים של שמחה וחששות גם יחד. השמחה בלב היתה מהולה בגאווה. סוף סוף יהיה גם לי אבא כמו לכל הילדים, אך גם חששתי מפני הבלתי־ידוע.

אירועי יום בואו של אבא אינם זכורים לי כלל. משום־מה לא נקלט בזיכרוני יום הופעתו, אך צורתו החיצונית, ראשו העטוף בתחבושות המכסות את מרבית פניו, עוררו את רחמי. אודה שנתאכזבתי לא מעט. מסתבר כי בהיותו על האונייה שהפליגה מדרום אמריקה לאירופה, נתקף בכאב שיניים חריף, ונאלץ לעקור שן. ומחמת דלקת חריפה שהתפתחה, נותח בלסת, והאבא הגיבור אותו דמיינתי, התפתל מכאבי תופת, והסתובב בחדרי הבית כמו חיה בסוגר, מבלי למצוא מרגוע לכאביו. הטיפול להרגעת כאבי שיניים בימים ההם, היה חימום באמצעות שקיות מלאות עדשים מחוממים ששמרו הרבה זמן על החום. את השקיות הצמידו ללסתו הכואבת. מאותו זמן כל־אימת שאני חש בכאבי שיניים או כשמדברים על כאבי שיניים, מופיעה לפני דמותו של אבא המתפתל בכאביו.

השיבה לביתנו בדוגאלישוק היתה מלווה בהתדיינות משפטית, אך בסופו של התהליך המשפטי, שארך מספר חודשים, חזרו ההורים ואחינו הקטן יקותיאל, לדוגאלישוק. אחי הגדול פנחס, ואני, נשארנו בראדון כדי להמשיך בלימודים בבית־הספר ובישיבה הקטנה. להורים בדוגאלישוק היינו באים לשבתות וחגים או בפגרת הלימודים. ההורים שכרו עבורנו חדר אצל משפחה, שכלל לינה ואוכל. כל יום ראשון היינו חוזרים לראדון, מצוידים במזון לשבוע ימים. בעלת הבית היתה מטפלת בנו בחמימות רבה. בנוסף לתמורה הכספית שקיבלה, ראתה בכך מצווה גדולה, שלא היתה פחותת ערך בעיניה מעצם התשלום, כי הרי נמנינו עם תלמידי הישיבה הקטנה, ורוב זמננו היה מוקדש ללימודי הגמרא בבית־המדרש.

התנתקותנו מההורים בגיל רך למדי, אני בגיל 9 ואחי בגיל 12, עברה בלי בעיות מיוחדות. היה מובן מאליו, וברור לנו, כי עלינו להמשיך בלימודנו בבית־הספר ובישיבה הקטנה, ולכן מן ההכרח הוא שעלינו לחיות בראדון בלי ההורים.

לדבר אחד לא יכולתי בשום פנים ואופן להסתגל, וסבלתי רבות. היה זה לנוהג שנקרא בשפת האידיש "עסן טעג", לאכול ימים. פירוש הדבר: להיות אורח ולסעוד יום בשבוע אצל אחד מבעלי הבתים בעיירה. היות ורבים מילדי ישראל נשלחו ללמוד בישיבות בעיירות אחרות, קרובות וגם

רחוקות, היו מוצאים להם בתי משפחה לאימוץ זמני. כל משפחה שהיה ביכולתה, היתה מזמינה בחור ישיבה לאכול איתם יום בשבוע, או ארוחה מסוימת. המארח ראה בכך כבוד גדול ואף ראה עצמו שותף במצוות לימוד תורה. חשיבות מיוחדת הרגיש המארח שהוא בעצמו לא היה מסוגל ללמוד. כל תלמידי הישיבה הקטנה, בני עניים כבני עשירים, היו משתתפים במנהג זה, ומזכים בכך במצוות תלמוד תורה את המארח בסועדם על שולחנו.

ביישנותי הילדותית היתה רבה, ולא אחת הייתי מסתובב סחור סחור מסביב לבית־המזמין ולא העזתי לפתוח את הדלת ולהיכנס. במרבית המקרים הייתי מעדיף לרעוב יום שלם ולוותר על התענוג של היות אורח. במקרים שהצלחתי להתחמק מלבוא, הייתי זקוק לאחר־מכן לתירוצים שונים כדי להסביר את סיבת היעדרותי כדי לא להעליב את המזמינים. פרט לביישנותי, היו לי קשיי הסתגלות למאכלים השונים, אליהם לא הורגלתי על שולחן אמי. לא אחת, הייתי לועס ולועס את האוכל, מבלי יכולת לבולעו, וגם כאשר בלעתיו, הייתי זקוק למעצורים אדירים כדי למנוע הקאתו בחזרה. זכור לי מקרה אחד, שלא הייתי מסוגל, בשום פנים ואופן, לאכול את אשר הוגש לי, אך לא העזתי להגיד שהאוכל אינו לטעמי. למזלי, עזבה עקרת הבית לרגע את השולחן, וניצלתי הזדמנות פז זו: את החלקים המוצקים תחבתי מהר לכיס, ואת הנוזל שפכתי כהרף־עין דרך החלון, שהיה למזלי פתוח, וכך ניצלתי מחנק בטוח.

סדר יומי היה עמוס לעייפה. בבוקר בית־הספר, ומיד בגמר הלימודים, בשעות הצהריים, עוד כשילקוט בית־הספר על שכמי, פניתי היישר לבית־המדרש, לשמוע שיעור בגמרא מפי רבי מנדל מסוקולקה, ולאחר־מכן לשיעור בגמרא ברמה גבוהה יותר מפי רבי מרדכי בער מברדיצ׳ב, ראש הישיבה הקטנה. רבי מרדכי בער היה נמוך קומה וצנום ופניו חמורי סבר. לראותו מחייך היה דבר נדיר. גופו המדולדל כאילו נוצר רק כדי להכיל בתוכו את הנשמה היתרה, ותו לא. לעומתו, רבי מנדל המשגיח היה גבה קומה וחסון, פניו מאירות ולחייו סמוקות. חיוך תמידי היה נסוך על שפתיו ופניו הקרינו טוב לב. תמיד היה מוכן ומזומן לעזור. הרבה סבלנות היתה דרושה לו כדי לעמוד מול התפרעויותינו והתפרקותנו בבואנו היישר מבית־הספר לשיעור. רבי מנדל הגיע לראדון מסוקולקה , עיירה בסביבות ביאליסטוק, והביא עמו את שני בניו, בני גילי, שאף הם למדו בישיבה הקטנה. את אשתו, ויתר בני משפחתו, היה פוקד, פעם או פעמיים בשנה, בתקופת החגים והחופשות.

התקופה הזו בחיי, מגיל תשע עד גיל שלוש־עשרה, היתה היפה ביותר בשנות הילדות שלי. הלימוד בישיבה הקטנה מילא את כל ישותי תוכן ועניין שאין דומים להם. הרגשתי, שאני גדל ומתבגר, תופח מיום ליום, ומוסיף דעת מכל שיעור ושיעור. דבקותי בלימוד הגמרא היתה רבה. הפלפול וההתפלספות, ההיקש והגזרה השווה, הבעת סברה וסתירתה, יש בהם יופי והנאה רוחנית שאין מושלם. היתה לי תחרות עם עצמי, ונהניתי מלימודי ומהישגי. ההרגשה המלאה והטובה של הוספת דעת, היתה מלווה בהתבססות האמונה התמימה והצרופה באלוהים הכול־יכול, באלוהי ישראל ותורתו.

בגיל חמש החילותי בלימודי התורה, בפרשת בראשית, על בריאת העולם, השמים והארץ. בגיל זה, הייתי מעז לשאול את עצמי בלבי פנימה: ומי ברא את האלוהים ? מבלי לדעת את התשובה, ומבלי לבקש תשובה מאחרים, בגלל פחד או בושה. בגיל מאוחר יותר לא היה כלל מקום לשאלה זו, כי היה זה מובן מאליו, כי הוא היה, הווה, ויהיה ואין ראשית לו, ובכלל, עצם העמדת השאלה, אפילו במחשבה פנימה, גובל בכפירה. האמונה היתה ספוגה בכל רמ״ח איברי, כל מחשבותי והתנהגותי הודרכו על־ידי האמונה בהשגחה העליונה והאישית.

לעשרת הדיברות היתה משמעות מעשית שיש לחיות על־פיהם. המצווה של ״כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך״ היתה פשוטה כמשמעה. אם תכבד, תאריך ימים ולהיפך. הייתי מדקדק במצווה קלה כבחמורה, במצוות עשה ובמצוות אל תעשה. מקריאה ולימוד בפרקי אבות והתלמוד ספגתי מקצת מחוכמת ישראל, והיו לי כציוני דרך להתנהגות, ודרך לחיות על־פיהן. מהאגדה והדרש ינקתי תקווה וביטחון בגאולת ישראל השלמה, שבוא תבוא עם משיח צדקנו אף־על־פי שמתמהמה. הייתי להוט לקרוא ולשמוע על מלחמת גוג ומגוג, על תחיית המתים ועל גלגול מחילות, וכמובן על הסעודה הגדולה של אכילת שור־הבר והלווייתן. התפילה אותה התפללתי היתה כנה וצרופה. בכל מעשה טוב שעשיתי בראתי מלאך טוב, ובכל מעשה שלילי יצרתי מלאך רע, והכול מובא בחשבון לפני הקב״ה כשמאזני הצדק לפניו.

באחד הימים נקלעתי לישיבה הגדולה בעת דרשה, והאזנתי בסקרנות לדרשה מפי ראש הישיבה דאז רבי מנדל זקס, שהיה חתנו של ה״חפץ חיים״. מרבית דברי הדרשה בסוגיות שונות בתלמוד לא היתה מובנת לי כלל וכלל, אך קביעתו על ׳אמונה מהי׳ נחקקה בזיכרוני עד היום. הוא הדגיש, כי עצם העמדת השאלה למה אני מאמין, גם אם התשובה

הניתנת משכנעת, יש בו משום פגימה באמונה השלמה. הדרגה של אמונה שלמה אינה נזקקת להסברים ותימוכין שכלתניים. האמונה צריכה להיות חלק מישותנו וכאיבר מגופנו. בדבקות והתמדה לאור הנר, הייתי מבלה עד שעות הערב המאוחרות בבית־המדרש ולומד סוגיות שונות בתלמוד.

בין מאות בחורי הישיבה שלמדו בישיבת ראדון – ישיבת ה"חפץ חיים" – אחדים היו פרושים. היו אלה בחורי ישיבה שהתנזרו מתענוגות העולם הזה ורוב שעות היממה עסקו בלימוד התלמוד ועיון בספרי מוסר המזככים את הנפש. האוכל היה רק לשם קיום הגוף, לכן הרבו בצום ובתפילה והיו מכונסים בתוך עצמם ומרוחקים מאנשים ומשיחה בטלה עמהם. מרביתם של בחורי הישיבה היו נעימי־הליכות, לבושי הדר, ומגולחים למשעי, אם כי לא בתער. פה ושם נתגלעו בקעים בהתנהגותם של בחורי ישיבה אחדים, ואפשר היה לפוגשם בטיול בשעות בין־הערביים עם בחורה חסודה בין שדות הקמה. היו גם כאלה שנהגו לקרוא בצנעה עיתון חופשי או ספר חילוני.

ארץ ישראל ועם ישראל היו קרובים ללבי מתוך סיפורי התורה והנביאים, מאגדות ומתפילות. הזדהיתי נפשית עם גיבורי התנ"ך, שמחתי בניצחונותיהם, וכאבתי את מפלותיהם. בדמיוני הכרתי חלקי ארץ שונים, בהם התנהלו קרבות, החל ממלחמת הכיבוש בימי יהושע בן־נון, השופטים והמלכים. דאבתי על כי בני ישראל סרו מדרך הישר ובשל כך נענשו ונוצחו על־ידי אויביהם, ולבסוף גלו בשל כך מארצם. בתפילה תמימה ומלאת כוונה, הייתי מתפלל, "ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים", או התפילה "תקע בשופר גדול לחירותנו ושא נס לקבץ גלותנו", וכן תפילות אחרות הקשורות לארץ ישראל ולשובו של עם ישראל לארצו.

בדבקות מיוחדת הייתי מתפלל את התפילה "ולמלשינים אל תהי תקווה". אז לא העליתי כלל על דעתי, כי תפילה זו יכולה להיות מכוונת למלשינים מבני העם היהודי. הייתכן כדבר הזה, שאדם יהודי יוכל להלשין בפני הגויים – ובפרט על אחיו היהודים? כילד השתייכתי לקבוצת ילדים שאורגנה פעם על־ידי תנועת בית"ר, ופעם בקבוצת ילדים שנקראו פרחי אגודת ישראל, או אחרים. לא ידעתי ההבדל בין קבוצה אחת לשנייה, כי המשותף לכולם היה עם ישראל וארץ ישראל.

שירו של ח.נ. ביאליק "אל הציפור", שלמדנו לדקלם ולשיר, קיצר את המרחקים ביני לבין ארץ ישראל למעוף הציפור. כל ציפור המתעופפת

בתקופת האביב, ראיתי אותה כמביאה איתה פריסת שלום מארץ ישראל. ל״ג בעומר, והפעילות ביום זה, קירבוני לתקופת החשמונאים ובר כוכבא. דילגתי על־פני אלפיים שנות היסטוריה גלותית שהפרידו בינינו – בטיולי השדה ובנטיעת העצים שערכנו ביום זה. הסיפורים והאגדות יצרו את הקשר הנפשי, והמשחק בחץ וקשת, והפעילות הספורטיבית, יצרו כעין מגע פיסי ביני לבין לוחמי בר כוכבא. בשירי־העם שהושרו מפי אמי, זיכרונה לברכה, בשפת האידיש, כשהם מתובלים במלים עבריות, היתה נסוכה נימת עצב. הם היו מלאי געגועים לירושלים, לארץ ישראל – ארץ האבות, ועם הרבה אהבה לעם ישראל. פעם דמתה ירושלים לשושנה עזובה בלב מדבר, ופעם דמה עם ישראל ליונה נודדת, או לכבשה בודדת בין שבעים זאבים. השירים הנוגים האלה היו ערבים לאוזני, והייתי מוכן לשומעם עוד ועוד. הם חדרו עמוק לנשמתי ועוררו בי געגועים ורחמים לציון ועם ישראל. המנגינות מהדהדות באוזני עד עצם היום הזה מבלי יכולת לשיר אותם. זאת היתה הציונות, אותה ספגתי בבית, בבית־הספר, ובישיבה הקטנה.

שובו של אבא מארגנטינה, ושיבת המשפחה המאוחדת לביתנו בדוגאלישוק, החזירו את העדנה למשפחה. לאמא היתה זאת תקופת פריחה מחודשת, מבטה העצוב נעלם, סומק עלה בלחייה וכיסה קמעא את גון עורה הכהה. שיריה הנוגים פינו מקום גם לשירים עליזים, אור וחדווה מילאו כל פינה בבית. המצב הכלכלי הלך והשתפר מדי יום ביומו. המשק החקלאי הלך והתפתח, והנפחייה, שהיתה מושבתת במשך שנות היעדרותו של אבא, נפתחה מחדש, ואיכרי הסביבה פקדו אותה מדי יום ביומו, וההכנסה הלכה וגדלה. אמא, שהיתה רגילה לשאת בעול המשפחה, המשיכה לעבוד, תוך הנאה, במלאכת התפירה, כשהכנסה נאה בצִדה. הבית היה מלא כל טוב, ולא ידענו עוד מחסור.

בכל יום חמישי בשבוע, החלו ההכנות לקראת השבת, שנמשכו עד השעות המאוחרות של צהרי יום שישי. נאפו חלות רגילות וחלות קלועות, עוגות ועוגיות. הריח של ה״געפילטע פיש״ גדש את הבית והחצר, הבשר והמעי הממולא נטמנו בתוך החמין. הבית היה מתמלא ריחות משכרים של קוגל ושטרודל, צימעס ובבקה, והפעילות לכבוד שבת היתה ענפה ומגוונת, ואנו, שלושת הבנים, היינו עוזרים ליד אמא תוך עניין ומשחק.

בתקופת הקיץ, בנוסף לפעילות הרגילה, נעשו הכנות לקראת החורף: החל מכריתת עצים והכנתם להסקה בחורף, קצירת השחת, איסופו

וייבושו בשדה בערימות, והבאתו לגורן כמזון לפרות ולסוסים לימות החורף, וכלה בהוצאת תפוחי־האדמה מהשדה והטמנתם בבורות מיוחדים באדמה, לבל ייפגעו מכפור החורף. חדר הקירור האפל, שהיה בעומק של מספר מטרים מתחת לפני האדמה, שימש לאחסון תפוחי־אדמה, פירות וירקות לחורף לצרכים היומיומיים של הבית. הארון הגדול, שעמד באכסדרת הבית, התמלא בקבוקים וצנצנות שמולאו בפירות וסוכר. אוכמניות שחורות ואדומות, תותים ודובדבנים, וכל מיני פירות אחרים. המיץ שהתהווה מהפרי והסוכר, היה כיין משכר, וטעמו טעם גן עדן. לעתים קרובות נתקפתי בחולשת הדעת, בעוברי על־יד הארון, וכמו בלי־משים הייתי פותחו, טועם מבקבוק זה, ומצנצנת זו, מלקק היטב את השפתיים וסוגרו חיש מהר. הרגלי זה הנלוז, וחולשתי לדברי מתיקה, נשתמרו איתי עד עצם היום הזה. פרט לדברי המתיקה, היו מכינים, בסוף הקיץ, חביות מלאות כרוב קצוץ, או מלפפונים כבושים להחמצה. כל עונה ופעילותה. בתקופת חנוכה החלה הפעילות לקראת פסח, עת הגיע תור האווזים לשחיטה. הנוצות המרוטות שימשו לכרים וכסתות, ושומן העור טוגן עם בצל, ושימש, בחג הפסח, למריחה על המצות ולמילוי הכופתאות לליל הסדר ולאחריו. בייצורו של היין היו מתחילים מספר שבועות מאוחר יותר. את היין הכינו מצימוקים וסוכר, והתהליך היה נמשך שבועות, כמעט עד הפסח, ואיתו אווירת החג.

החיים השקטים והשלווים של יהודי ראדון הופרעו מדי פעם על־ידי השמועות, שהגיעו מחלקי פולין השונים, על פרעות ביהודים. התעמולה הנאצית נגד היהודים והיהדות הלכה וגברה, ובפולין דאז, שהקנאות הדתית שלטה בה, מצאה תעמולה זו קרקע פורייה. נאום קצר של הכומר, בכנסייה ביום א׳, נגד היהודים שצלבו את ישו, ולגימת בקבוק יי״ש על־ידי המאמינים, די היה בהם כדי לגרום לניסיונות התנכלות ביהודים, לשבור שמשות ולהפוך דוכני מכירה של יהודים. הדיונים בממשל הפולני נגד השחיטה הכשרה, מטעמים של צער בעלי־חיים, ליבתה אף היא את האנטישמיות. התעמולה נגד המסחר עם יהודים הלכה וגברה בשם הפטריוטיות הפולנית. הסיסמה היתה ״יהודים לפלשתינה״, או ״הכו ביהודים והצילו את פולין״. גם בראדון השלווה החלו לצוץ סימני אנטישמיות. הלכו ורבו מקרי התנכלות לבחורי ישיבה שחזרו לביתם מלימודיהם בשעות המאוחרות של הלילה. בניגוד לכל היגיון, בד־בבד עם האיום על גבולותיה של פולין על־ידי גרמניה, הלכה וגברה ההשפעה הנאצית על פולנים רבים. ואותם פטריוטים פולנים, שעמדו להגן על

פולין מפני פלישת הגרמנים, אימצו לעצמם דעות אנטישמיות, וכי שחרור פולין מיהודים תביא הצלה ופדות לפולין, לביטחונה ולכלכלתה. השנאה ליהודים הלכה והתפשטה עם כיבושה של פולין על־ידי גרמניה, ונמשכה ביתר־שאת בזמן הכיבוש.

4

תחת שלטון סובייטי־קומוניסטי

בשלהי הקיץ של 1939, רבו דרישותיה של גרמניה מפולין לוויתורים טריטוריאליים. הדרישות היו אולטימטיביות ובצל איומי מלחמה. כתגובה, החלה פולין לרכז צבא בגבולה המערבי. טורי צבא פולני, ברכב וברגל, עברו דרך ראדון לכיוון מערב. מתח המלחמה המתרגשת לבוא הורגש בכול, וכל בר־בי־רב היה מנתח התחזיות לפריצת המלחמה ולתוצאותיה. הפולנים הגאים שמו מבטחם בצבאם. התעמולה להתנדבות וגיוס אמצעים כספיים למאמץ המלחמתי היתה בשיאה, ולוותה בסיסמאות קרב לניצחון מהיר. קהל רב התאסף ליד מקלטי־הרדיו המעטים שהיו בראדון, כדי לשמוע את נאומי היטלר, הצרחניים והמאיימים על פולין, מלווים בהסתה ואיומים נגד היהודים והיהדות העולמית. כילד, שמעתי סיפורים רבים ממלחמת־העולם הראשונה, על צבאות שעברו דרך ראדון, על קרבות בין חילות רגלים ופרשים, על ירי תותחים, על מעשי שוד וביזה, על התעללות חיילים ועל רעב ומצוקה. למרות כל אֵימי המלחמה שנשקפו מהסיפורים, לא הבינותי מהי לאשורה משמעות מלחמה, והיתה בי סקרנות ילדותית לראות מלחמה מקרוב, לראות צבאות מתנגשים, להיות מעורב בהרפתקאות שאינן מתרחשות בימים כתיקונם, וכמובן לראות בניצחונה של פולין, ובמיוחד במפלת גרמניה.

המלחמה פרצה, וצבא גרמניה פלש לפולין ב־1.9.39. במלחמת בזק, עוד בטרם הספיק הצבא הפולני להגיע לשדה הקרב בגבול, נכבשו חלקים גדולים של פולין. וארשה, בירתה של פולין, נפלה ב־29.9.39. פולין נכבשה לפני שצבאה הספיק להיערך לקרב התגוננות. גם הצבא האדום

השתתף בחגיגת חיסול פולין, ועוד טרם כניסת הגרמנים לווארשה, חצה הצבא האדום את גבולה המזרחי של פולין, ב־17.9.39, לפי הסכם סובייטי־גרמני לחלוקת פולין.*

התואנה לכניסת "הצבא האדום" היתה, כי פולין הפסיקה להתקיים, ולכן מחזירה ברית־המועצות לעצמה את השטחים שהיו שייכים לפנים לרוסיה. "הצבא האדום" נכנס לשטחיה המזרחיים של פולין כמעט בלי קרבות. העיירה ראדון היתה נתונה מספר ימים ללא שלטון, כי הממשל הפולני התפורר והתפרק והרוסים טרם נכנסו. היו חששות שגורמים שליליים יבצעו מעשי שוד, גניבה וביזה, ולכן נבחרה מיליציה אזרחית, שברובה היתה יהודית, לשמירת הסדר האזרחי, עד בוא הצבא האדום. עברו מספר ימים, וחלוץ הצבא האדום נכנס לראדון מכיוון מזרח, דרך לידה, ונטל השלטון לידיו. בעקבות חיל החלוץ, נכנסו כעבור ימים מספר, יחידות צבא שונות, ובחיל רב.

ראדון הפכה להיות קסרקטין לחיל המצב. במרכז העיירה, בשוק, ב"שולהויף", בכל פינה, חנו יחידות צבא. הצבא האדום הגיע לראדון בטור ממונע, ברכב, בשריוניות ובטנקים מלווים ביחידות תותחים מסוגים שונים. היתה זו הפעם הראשונה שראיתי נשק כה רב ומגוון. שלא כצבא הפולני וחייליו, אליהם לא העזנו להתקרב גם בימי שלום, היו חיילי הצבא האדום ידידותיים. ילדים, ואף מבוגרים, הסתובבו ביניהם ושוחחו איתם. בעיה של שפה כמעט שלא היתה קיימת כי המבוגרים טרם שכחו את השפה הרוסית, ולדוברי פולנית לא היה קשה להבינם, היות ושתי הלשונות הן סלאביות. לכל יחידה התלווה מטבח נייד ומחסן פרודוקטים, והסמל האחראי לכך, היה "מלך" היחידה. הוא היה מחלק לכל חייל את מנתו, והם היו מתיישבים במעגל כדי לסעוד, ואנו, הילדים, היינו עומדים מעליהם ומסתכלים בהם.

בשלב זה טרם ידענו מלחמה מהי. שקט שרר בכל אזור ראדון, מזון לא היה חסר כי לכל משפחה היו רזרבות מסוימות, והמסחר המשיך להתנהל עם איכרי הסביבה בדרכי חליפין. גם חיילי הצבא האדום נטלו חלק בסחר החליפין, והיו מוכנים לקנות הכול: במיוחד שעונים, בגדי נשים, בדים, שמלות, תחתונים וכותנות־לילה. לא אחת אפשר היה לראות אשה רוסייה רוקדת בנשף ריקודים בכתונת־לילה צבעונית במקום שמלה, או בפיז'מה במקום חליפה. החיילים הרוסיים סיפרו: אצלנו יש הכול:

* הכוונה להסכם ריבנטרופ־מולוטוב, שנחתם במוסקבה ב־23.8.39, שאליו צורף נספח סודי שכלל את חלוקת פולין בין שתי המדינות.

גפרורים, סוכר, מלח, אבל אלוהים אין!

לאט ובעקביות החלו הרוסים לבסס את שלטונם, וקומוניסטים שהיו אסירי המשטר הפולני, נקראו לתפוס עמדות בממשל האזרחי, ביניהם שני יהודים, שהיו, פרק זמן, אסורים כקומוניסטים. חיש מהר התחוור יחס השלטון לדת, לסוחרים, ולבעלי אמצעים בכלל. בניין הישיבה ובית־הכנסת הקיצי (השול) וכן בית־הספר היהודי, נתפסו והפכו למחסנים לאחסון גרעיני תבואה, ולשימושים נוספים עבור הצבא והממשל. ראשי הישיבה, בראותם את העתיד הצפוי להם ולישיבה שהם עומדים בראשה, העתיקו חיש מהר את מקום מושבם, ועברו את הגבול הליטאי, יחד עם רוב בחורי הישיבה, לאיישישוק ולווילנה.

גבול הפריד בין ראדון לאיישישוק, ונקבע כ־10 ק״מ מראדון וכ־4 ק״מ מאיישישוק. פלך וילנה, שהיה שנוי במחלוקת ההיסטורית בין פולין לליטא, נקבע כחבל ארץ השייך לליטא, וכך התייצב הגבול בין ראדון לבין איישישוק, כשהאחרון בצד הליטאי, ואילו ראדון סונפה לרוסיה הלבנה. כך קרה שראדון התרוקנה פתאום מבחורי הישיבה ומתוכנה התרבותי־דתי, ובמקום בחורי ישיבה צעירים, מילאו את רחובותיה חיילים רוסיים. במקום הניגון התלמודי, נשמע המלל הרוסי. לא הרגשנו באימי המלחמה, אך עולמנו הרוחני־יהודי חשך עלינו, כאילו כבו האורות, והחיים היו נטולי ברק ועניין.

ה״שולהויף״, שהיה המרכז הרוחני והתוסס של החיים היהודיים, שינה צורתו וסר חינו. מתפללי בית־המדרש הישן הלכו והתמעטו, רוב המבנים השייכים לקהילה, ששימשו את הדת, נתפסו על־ידי הצבא האדום. הטלית והקיטל הלבנים לא תאמו את הדגל האדום, ופינו את מקומם.

אחי פנחס, שהיה כבן 15, ועמד להתחיל ללמוד בישיבה הגדולה, חצה את הגבול לאיישישוק יחד עם הישיבה, ואני הצטרפתי אליו, ועברתי לחיות יחד עמו בבית סבתי, אסתר אסנה, זיכרונה לברכה, ואצל הדודה ריינקה והדוד ועלוול, שהיינו מאוד קשורים אליהם. חלפו מספר שבועות, וגעגועים עזים תקפוני להורים, ולא היתה ברירה אלא להחזירני אליהם מהר, בטרם יתייצב הגבול וייסגר באופן מוחלט. חזרתי אפוא להורים, ולאחי הקטן קושקה, בדוגאלישוק. קושקה החל ללמוד בבית־הספר הרוסי בכפר סמוך, והיה ילד יהודי יחיד בין ילדי הגויים. אני ישבתי בבית עם ההורים מספר חודשים, בטל מתורה ולימודים, ובלי חברים, כי לא היו ילדים יהודיים בני גילי בכפר. מצב זה לא היה לרצון ההורים, והחלו

דיונים מה לעשות איתי. אבא גרס כי עלי ללכת לבית־הספר הרוסי, כי אחרת אשאר בור ועם הארץ, אנאלפבית שלא יודע קרוא וכתוב. הוא חשב כי יש להשלים עם המציאות, כי זהו גורל כל ילדי ישראל.

לעומת זאת, אמא לא יכלה להשלים עם העובדה כי בניה, שחשבה בסתר לבה שיהיו אולי רבנים בישראל, ייהפכו לגויים, ולא ילמדו תורה כמסורת משפחתה. די והותר בשבילה היה, שנאלצה להשלים עם כך שבנה הקטן לומד עם ילדי הגויים, אך בהיותו ילד בן תשע, אפשר היה לקחת עבורו מלמד הביתה, אבל עבורי, שלמדתי כבר בישיבה הקטנה, והישגי היו טובים, הרי זה לא פתרון. הוויכוחים והדיונים בבית בעניין עתידי היו קשים ונוקבים. ההורים לא רצו להחליט עבורי מבלי לשמוע את דעתי. מאחר שהגעתי כבר למצוות, וצוידתי בתפילין על־ידי אמא, ומאחר שאבא כבר אמר תפילת "ברוך שפטרני מעונשו של זה" הרגשתי פתאום אחריות לגורלי ובעיקר למעשיי, כי הריני כבר בר־עונשין. זו היתה הפעם הראשונה שהיה עלי להחליט ולהכריע ולָבוֹר דרכי בחיים. הברירה היתה להמשיך בלימודים בישיבה, ואז להינתק מבית־ההורים מבלי לדעת לכמה זמן, ולחצות שוב את הגבול לאיישישוק, או להישאר בבית־ההורים החם, וללכת לבית־הספר הרוסי עם כל ילדי הגויים, ולהיהפך "חס וחלילה" כאחד מהם. הלבטים היו קשים ונמשכו מספר חודשים. בינתיים הגיע החורף למלוא עיצומו, והמבוגרים, יודעי־דבר, ידעו לספר, כי עשרות בשנים לא היה חורף כה קשה, וכפור כה עז, שהגיע ל־30 מעלות צלזיוס מתחת לאפס. ראדון שימשה בחורף זה נקודת מעבר לפליטים יהודיים, שהצליחו לברוח מהאזור הגרמני בפולין, כדי לעבור לליטא, שנחשבה אז מדינה עצמאית, ומשם לנסות להגיע לארצות המערב. הן הרוסים והן הליטאים תגברו את השמירה על הגבול, ושמועות הגיעו על מעשי התעללות של החיילים בפליטים היהודיים שנתפסו. היו מקרים שאנשים נורו ונהרגו בעת חציית הגבול, או קפאו מקור בדרך. סופות השלג כיסו אותם והם נעלמו מבלי שאיש ידע עליהם דבר. יום רדף יום, ושמועות משמועות שונות הילכו, ואני יושב בטל מלימודים, ביודעי כי במרחק 20 ק"מ נמצא אחי פינקה והחברים שאיתם למדתי בישיבה, ונפשי יוצאת אליהם. עם אור יום הייתי נתקף געגועים ורצון עז להיות איתם, לחיות מחדש באווירה של בית־המדרש והישיבה. לבי היה מלא רגשי חרטה על שלא עמד בי הכוח להישאר עמהם, ועל ששבתי לדוגאלישוק. ברגעי חרטה אלו הייתי מקבל אומץ, והייתי מוכן להסתכן על־מנת לחזור אליהם, אך ברדת הלילה, כשהרוחות הזועפות החלו לשרוק מבעד

לחלונות, כאילו הן עומדות לתפוס את הגג בירכתיו, לקורעו מקירות הבית, ולשאתו למרחקים, הייתי נתקף פחד, נוכח הסכנות האורבות בדרך, ובכלל זה הפרידה מההורים, וצמרמורת היתה עוברת בגופי. אחרי הרהורים רבים החלטתי להעז ולבקש את ההורים שיעבירוני את הגבול. אבא שלל את הרעיון מיסודו, וראה בזה מעשה התאבדות, ודבק בכך, שעלי ללכת לבית־הספר המקומי. אך משום־מה, היתה בי התנגדות פנימית ללכת לבית־הספר הרוסי עם כל ילדי הגויים, דבר שלא הסכנתי אליו. שמתי מבטחי בה׳ והבעתי רצוני הנחרץ לחזור לאיישישוק אל מעבר לגבול.

ההכנות להעבירני את הגבול החלו בסודיות רבה לבל יאונה רע להורים, כי דבר זה עלול היה להתפרש שהם מתנגדי ואויבי המשטר. סוף סוף נמצא איכר, שביתו היה בקרבת הגבול, שקיבל על עצמו, תמורת גמול כספי נכבד, להעבירני את הגבול. אמא לא הסכימה בשום פנים ואופן להפקירני בידי גוי, יהיה הטוב והמהימן ביותר, והיא החליטה כי תחצה את הגבול יחד איתי, תבדוק את התנאים באיישישוק, ותראה בינתיים מה שלומו של אחי פינקה, שהיה ילד חלש והיה חשש לבריאותו.

באחד מימי רביעי בשבוע, יום השוק בראדון, לפנות ערב, עת כל איכרי הסביבה עוזבים את השוק, אחרי שגמרו למכור את תוצרתם, לבושים בגדי איכרים, נכנסנו למזחלת רתומה לסוס, והחילונו לשרך דרכנו בשלג הטובעני, בדרך־לא־דרך, בסביבה זרה ומאיימת, כשסופת שלג נוראה מלווה אותנו כל העת. תפילת הדרך שהתפללתי לפני יציאתי מהבית, היתה: ״ותגיענו בשלום למחוז חפצנו, ותצילנו מכל אויב ואורב וליסטים וחיות רעות״. המשכתי בתפילה כל הדרך, לבל יאונה לנו כל רע. בשעות המאוחרות של הערב הגענו סוף סוף לביתו של האיכר. הרצפה רופדה בקש, ושכבנו לנוח קמעא, לפני חציית הגבול. למרות היותנו עייפים ורצוצים מהדרך הקשה ומהמתח הנפשי של כל אותו יום ארוך, לא עצמנו עין. הרוחות המשיכו בהשתוללותן האיומה, והשלג נערם בערימות בגובה של מטרים אחדים וכיסה כל שביל ודרך. גם כלב שוטה לא נמצא בעת כזאת בחוץ. התרגשות מלווה בפחד מפני הבאות, הרהורים ולבטים, עבר והווה, מחשבה רודפת מחשבה. תפילה בלב, והמגע האמהי החם, מרגיעים במקצת ונוסכים אמונה וביטחון. אולי זאת היא דווקא שעת הכושר לחצות את הגבול, בזמן שהשומרים קופאים על משמרתם: אולי מהשמים זימנו לנו מזג־אוויר שכזה. אבל האיכר לא הסכים בשום מחיר לצאת את פתח ביתו, וטען כי הליכה בלילה כזה, מרחק של כ־10

ק״מ, כמוה כאיבוד עצמי לדעת. נאלצנו אפוא לחכות עד שיאיר היום.

ספקות שונים התחילו לכרסם בלבנו ובמחשבותינו על מהימנותו של האיכר שצריך היה להעבירנו אל מעבר לגבול. האם אין לו מחשבות זדון כלפינו, האם יקיים הבטחתו? להירדם לא העזנו, וגם לא היינו מסוגלים, כל אותו לילה ארוך ומייגע. כאשר סוף סוף החל להאיר היום – ראה זה פלא – שקטה הרוח, הכפור נמוג, השלג היבש, השורק והמרשרש מתחת לרגליים, נהיה רך כצמר גפן, ואפשר היה לדרוך עליו מבלי להשמיע רשרושים וחריקות. בשעה זו, הוצאנו את האיכר מפתח ביתו, והלה הצביע בידו לכיוון נקודות ציון הגבול, בהדגישו כי במרחק כמה מאות מטרים נחצה את הגבול, וכדי לא לסכן את עצמו הורה לנו ללכת לבדנו. לא נותרה לנו ברירה אלא לעשות כן, כי גם לחזור הביתה לא יכולנו עוד. עם ספקות וחששות בלב יצאנו לדרך ושמנו את מבטחנו בה׳. כל הנוף, הנגלה לעין, היה לבן, ונפש חיה לא נראתה בשדה הראייה. התפללתי תפילת הדרך ג׳ פעמים, אחזתי ביד אמא. מגעה החם הפיג מלבי את הפחד וביטחוני שב אלי. מבלי להסתכל ימינה או שמאלה, ומבלי להסב ראשינו אחורנית, המשכנו לפלס דרכנו בשלג הטובעני, מבלי לדעת לאן נגיע. פסענו צעד אחרי צעד, מבלי לדעת אם קו הגבול הוא לפנינו או מאחורינו.

לאחר הליכה מאומצת של כמחצית השעה, במרחק קילומטר אחד לערך, הבחנו מצדנו הימני בחייל תמיר, ולא הרחק ממנו, בעמודים גבוהים בצבעים שונים. הסטנו פעמינו הצדה כדי להתרחק ממנו, ומבלי להסתכל לעברו, המשכנו ללכת לכיוון שהורה לנו האיכר. בלב חרד ומלא ספקות צעדנו קדימה במרחב השלג הלבן והאינסופי, לקראת יעד בלתי־ידוע. בשפתיים קמוצות, ובלב פתוח ונכנע, שטחתי תפילתי לפני הקב״ה: ״אנא ה׳ עזרני להגיע למחוז־חפצי בשלום, אל נא תיכשל דרכי, ובל ייגרמו בעטיי צרות לאמי היקרה, כי הרי למען שמך הגדול ולימוד תורתך אני עושה זאת״. בגמר תפילתי הכנה והזכה, תפילתו של ילד תמים שזה עתה הגיע למצוות, ובחרדת־קודש נטל על עצמו את עול המצוות, שמתי מבטחי בה׳ ורווח לי. כעבור מספר שעות של צעידה הגענו ברגל לאיישישוק, לביתם החם ושופע האור של אחותה ואחיה של אמא.

היה זה הגבול הבינלאומי הראשון שחציתי בגניבה, אבל לא הגבול האחרון. זו היתה מעין פתיחה לקראת חציית גבולות וקווים נוספים, והליכה במרחבים מושלגים בימים ובלילות שבאו לאחר־מכן. אך מה רב היה השוני ביניהם, כי לא לשם תלמוד תורה נחצו הגבולות, אלא למען הצלת הנפש.

לאחר מנוחה של מספר ימים הלכנו למשטרה הליטאית כדי להירשם ולסדר את ישיבתי באיישישוק בצורה ליגאלית. הליטאים, ענקי הקומה, לא אבו להאמין כי אמנם בן שלוש־עשרה אני, כפי שאמא הצהירה. הם העריכוני כבן עשר בלבד. אחרי חקירות ובדיקות ולאחר שתדלנות, מלווה בתשלום נאות, סודר הצד הרשמי. אני נשארתי באיישישוק ואמא חזרה, באופן רשמי, לדוגאלישוק. היא סיפרה כי עקב מחלה נשארה אצל אחיה ואחותה, וכעת ברצונה לחזור לביתה.

חזרתי לימים כמקודם, בין כותלי בית־המדרש, באווירה של תורה ויהדות, וגם בגעגועים אל מעבר לגבול, לבית אמא ואבא.

לא ארכו הימים, ובטרם חלפה שנה אחת בלבד, החליטו הרוסים כי די להם בליטא עצמאית, והטנקים שוגרו לעבר וילנא וקובנא.

ראשי ישיבת ראדון, ומרבית בחורי הישיבה הבוגרים, הצליחו לחמוק ולצאת בדרכים שונות ליפן ומשם לארה"ב של אמריקה. שוב "נלכדנו" תחת המשטר הקומוניסטי, והגבול שהפריד בינינו לבין הבית הוסר. חזרנו לבית אמא ואבא בדוגאלישוק, בשקט, וכגנבים בלילה, ולא במעט פחד מפני מלשינים. כי גם לחישה קטנה ביותר עלולה היתה לגרום לגירוש כל המשפחה לאי־שם במעמקי רוסיה, לעבודת כפייה כמנהג הזמן ההוא. רק הודות ליחסיו הטובים של אבא עם השכנים, גויים כיהודים, הצלחנו להתאזרח, ולצאת בלאט לרחוב, מבלי שיצביעו עלינו, כעל מי שברחו מהמשטר הקומוניסטי "הנאור והמתקדם". זכותו של אבא עמדה לנו, כי פרנסתו היתה מחקלאות, מסגרות ונפחות, וכי חי מיגיע כפיו, ולא ממיקח וממכר.

מתמיה ומרגיז כאחד כיצד הגורל מתעמר, משטה ומלעיג לפעמים; מי היה מאמין כי הזכות, כביכול, שלא גורשנו למעמקי רוסיה, היתה בעוכרינו. מי האמין אז כי גרמניה תפלוש, תוך זמן קצר, עמוק לתוך רוסיה, מי האמין אז כי גרמניה המתורבתת תיהפך, בן־לילה, לחיה נאצית טורפת, ומי העלה אז על הדעת כי אנו, היהודים, נהיה הקורבנות העיקריים של הטירוף.

הישיבה בבית, בכפר השליו והרגוע, היה בה מהשעמום והריקנות, במיוחד לאחר ההרפתקה של גניבת גבולות וניתוק מבית אמא ואבא. לעומת זאת, ההסגר שכפינו על עצמנו, מפחד הבריות, היו בו גם צדדים חיוביים. היתה לנו האפשרות להכיר טוב יותר את אורח החיים בבית הכפרי, החזרנו לעצמנו את החיבוקים של אמא והליטופים של אבא, שחסרו לנו זמן כה ארוך. נשמנו עמוק את חום הבית, והיתה לנו הזדמנות

טובה להאזין וליהנות משירתה היפה והנוגה של אמא, שעה שישבה על־יד מכונת התפירה. שירה שסיפרה על ירושלים עיר הקודש, על ארץ ישראל, ובית־המקדש שחרב, אחת עברית ושתיים תרגום לאידיש.

אבל המסגרת, וסדר היום, להם הורגלנו, נהרסו כליל, מבלי למצוא תחליף מתאים. בבית־הספר הרוסי לא יכולנו להיקלט, הן בגלל אמצע שנת הלימודים, והן בגלל הגיל. חששנו להיראות בפני הבריות, ובצנעה יצאנו מהבית על־מנת לעזור לאבא בעבודת המסגרות והנפחות. היינו יוצאים לעבודות חקלאיות, לחריש ולקציר בשדה, ולדיש בגורן. החילונו להסתגל למצב הנתון, ולהסכין עם המציאות החדשה מבלי לרקום תוכניות לעתיד. בעזרת אחינו הקטן יקותיאל, שהיה תלמיד מצטיין בבית־הספר הרוסי, למדנו לקרוא ולכתוב בשפה הרוסית.

מדי פעם בפעם, היו נקראים כל איכרי הסביבה לאסיפה, שהיתה מתקיימת בדוגאלישוק, ומקבלים הסברים על המשטר החדש ועל בניית חברה חדשה, מפי תועמלנים מקצועיים, פוליטרוקים.

נערים בגיל 16-17, שלא למדו, היו נשלחים לרוסיה לבתי־ספר מקצועיים, ולא מעט חששנו להיתפס ולהישלח לאי־שם במרחבי רוסיה.

השקט והשלווה שלטו לעת עתה בכול. עיקר החדשות נסב על נושאים מקומיים או אזוריים, בענייני כלכלה ומשק, וקיבלנו אותם מתוך העיתון הרשמי, או מהרדיו באמצעות רמקול, שהיה ממוקם במרכז הכפר.

5

תחת הכיבוש הגרמני־נאצי

איש לא פילל כי היה זה השקט שלפני סערה איומה שעומדת להתרגש, וכי ביום בהיר אחד יודיע הרדיו שגרמניה התקיפה את ברית־המועצות.*

כבר למחרת הודעת הרדיו הסובייטי על מצב מלחמה עם גרמניה, הגיע חיל החלוץ של הצבא הגרמני לראדון. למרות שראדון היתה במרחק מאות קילומטרים מהגבול הגרמני־רוסי החדש, הספיקו הגרמנים להעביר את חיל החלוץ שלהם בעורף העמוק של הצבא הרוסי, עוד בטרם הספיק הצבא הרוסי להתארגן אפילו לנסיגה מאורגנת, כיאות לצבא סדיר וגדול כמו הצבא הסובייטי. הכול התרחש בפתאומיות, והאנדרלמוסיה היתה גדולה. הצבא הסובייטי לא הבין מה קרה ולא שיער כי דבר כזה עלול להתרחש, וגם לאחר־מכן, לא ידע כיצד להגיב ומה עליו לעשות.

חיל החלוץ הגרמני הגיע לראדון ודוגאלישוק משני כיוונים, ממזרח, מכיוון לידה, וממערב, מכיוון גרודנו וביאליסטוק.

חילות שלמים נותקו, מבלי יכולת לקבל פקודות לחימה או נסיגה, לשם התארגנות, וכלל לא ניסו לעצור בעד האויב. היתה ריצה מבוהלת מזרחה, וכלי־נשק טובים וחדישים, תותחים מכל מיני סוגים, ניטשו בדרכים וביערות, מסביב לדוגאלישוק. במשך חודשים רבים, אספו איכרי הסביבה את הנשק והתחמושת והטמינום לעת מצוא, ליום בו ייקראו לדגל ולנשק של צבא פולין החופשית. היה זה מחזה מחריד לראות צבא גדול, חזק ובעל אידיאלים, המצויד במיטב הנשק החדיש, מתפורר במשך שעות ספורות.

---

* ב־22.6.1941 החלו הגרמנים ב"מבצע ברברוסה", כינוי למלחמה נגד ברית־המועצות.

כמו שהגיעו הרוסים בשנת 1939 בעם רב, ובן־לילה, כך נמלטו ונעלמו, כאילו האדמה בלעתם, נמוגו כשלג ביום קיץ. נמלטו ברכב וברגל מזרחה, וכשמלאי הדלק במכוניות אזל, היו נוטשים אותן לצדי הדרך, ובורחים רגלי.

קשה לשכוח את המחזה של קבוצת חיילים רוסיים, שהחזית עברה ושטפה אותם, והם נשארו בעורף, מספר ימים אחרי פרוץ המלחמה. דרך היערות הם הגיעו לכפרנו דוגאלישוק, כקבצנים רעבים וצמאים, יחפים ומרופטים, וביקשו אוכל ובגדים, ושאלו באילו דרכים כדאי לנוע, כדי להימלט מזרחה. הגרמנים אמנם הגיעו לראדון, אך לדוגאלישוק טרם הספיקו להגיע. המבוגרים פחדו להתקרב אליהם ולשוחח איתם, שמא ילשינו עליהם לאחר־מכן כי נתנו אוכל לחיילים רוסיים. אך אנו, הילדים, הבאנו להם כיכרות לחם, קצת מרק, מים וחלב, למען יסעדו לבם וישברו רעבונם. לאחר־מכן, יעצנו להם להסתלק ליערות, היות והגרמנים עלולים להופיע כל רגע, ואז – אוי להם ואבוי לנו.

מלווים ברגשי רחמנות וצער מצדנו, הסתלקו מאיתנו ולא ראינום עוד. רק תמול־שלשום ישבו במעגל לצדי הטנקים הענקיים, שרים, שמחים ועולזים, ואף מחלקים ממתקים לילדים הסובבים אותם, והנה עתה ישובים הם לצדי הדרך, מזוקנים, תשושים וחדלי־אונים, עם שפתיים מיובשות, רגליים יחפות, ופצועות מרוב הליכה, רעבים לפת לחם, וצמאים לטיפת מים. האם אלה הם אותם החיילים החסונים, בעלי הביטחון והאמונה, שביכולתם היה לכבוש עולם ומלואו?

"האם פגשתם בגרמנים, האם נלחמתם בהם?" שאלנו אותם בסקרנות ילדותית, "לא הספקנו, לא קיבלנו פקודה להילחם", ענו בקול רפה.

אנו, היהודים, הוכינו בתדהמה, למראהו העלוב של הצבא האדום, שחשבנו אותו לצבא המשחרר. גם אלה שחשבו לברוח מזרחה, יחד עם הצבא האדום, נאלצו לזנוח את הרעיון, מכיוון שלא נותר מאומה ממה שנקרא הצבא האדום.

בסיסי הצבא, שהיו בעורף, מצאו עצמם, פתאום, מוקפים בחילות הצבא הגרמני, ולא הספיקו לסגת מזרחה. מרביתם החליפו את בגדי הצבא בבגדים אזרחיים, ונשארו לעבוד אצל איכרים, כפועלים, תמורת פת לחם ולינה. דבר זה לא נעלם, אמנם, מעיני הגרמנים, אך הם לא נגעו בהם לרעה. רק כעבור מספר חודשים יצאה פקודה מאת המפקדה הגרמנית, כי עליהם להתפקד ולהירשם. רובם עשו כן, וכעבור זמן קצר הובלו למחנות עבודה בגרמניה. רק מיעוט קטן השכיל להסתתר אצל איכרים, או

ביערות. חיילים אלו היוו עתודה חשובה לתנועה הפרטיזנית בסביבתנו, שראשית התהוותה היתה על־ידי יהודים שהצליחו לברוח מגטו ראדון בזמן חיסולו.

יהודי דוגאלישוק, שחיו בכפרם, באזור חקלאי, מוקפים כפרים נוצריים, לא חשו עדיין כל הבדל בינם לבין יתר הכפריים בסביבה. המשכנו לעבד את אדמתנו, איש איש את חלקתו. הוצאנו מן השדה את תפוחי־האדמה, והִטמנום בבורות לפני בוא החורף והכפור. מדי פעם בפעם, היו פוקדים אותנו חיילים גרמניים מיחידות לוחמות, רעבים לביצים ולחלב. סיפקנו להם את מבוקשם ב"אדיבות", והם אף שילמו לנו כרצונם. לפעמים היו מתעניינים במוצאנו, ובהיוודע להם כי יהודים אנו, היו נדים בראשם, ומסתכלים עלינו כעל נידונים הזקוקים לרחמים. שונה לגמרי היה מצב יהודי ראדון, שנמצאו במרחק 7 קילומטרים בלבד מדוגאלישוק. מיד עם הופעת החייל הגרמני הראשון, הם נצטוו להדביק טלאי צהוב, בצורת מגן דויד, על החזה ועל הגב, וכן נצטוו לסמן כל בית יהודי בשלט האומר: כאן גרים יהודים.

כבר ביום הראשון לכניסתם של הגרמנים לראדון, לקחו קבוצת יהודים לעבודה, לבניית גשר בקצה המזרחי של העיירה, בכביש המוליך לעיר המחוז לידה. בגמר העבודה, ניגש חייל גרמני לקבוצת העובדים, ואמר להם: עשיתם עבודה טובה, כעת יש לשלם לכם, הרים את מקלו, ו"שילם" לכל אחד בחבטה על הגב. כך נפתח הדף השחור בטרגדיית ראדון. היתה זאת רק פתיחה 'צנועה' למה שהעתיד צפן בחובו, לימים יבואו. הפגיעות והנגישות הלכו ורבו, אך התנחמנו שעדיין ניתן לחיות איתן. סירבנו להאמין כי עלול להיות גרוע יותר.

החיים החלו לזרום לאפיקם החדש. יהודי ראדון יצאו מדי בוקר לעבודות כפייה שונות, מסודרים כ"חיילים" בשורות, הטלאי הצהוב על החזה ועל הגב, מלווים בשוטר פולני מבני המקום. עדיין המצב לא היה נורא כל־כך. כל יום אחרי העבודה היו חוזרים למשפחה ולבית החם, כאילו לא אירע דבר. אבל לא חלפו אלא מספר שבועות והחדשות הרעות מראדון הצביעו על העתיד לבוא.

מספר גרמנים פרצו לבית־המדרש בשעת התפילה, והחלו לירות בלי הבחנה לכל עבר, אם לשם פגיעה ואם לשם הפחדה. במקרה, לא היו הרבה מתפללים בשעה זאת, ורובם הצליחו לברוח דרך החלונות לעבר השדות. אך שני זקנים, שלא היה בכוחם לברוח, נתפסו והוכו באכזריות, ולאחר־מכן נורו למוות. הקורבן הראשון היה בצלאל החייט, מרחוב קליבאניה,

יהודי בשנות השבעים לחייו. סחבוהו בזקנו ומרטוהו, ולבסוף הרגו אותו. הקורבן השני היה ה"פיאות", כך כינוהו בעיירתנו. היה זה יהודי אדוק, שהקפיד על מצווה קלה כבחמורה, חסיד בהתנהגותו, ובעל פיאות יפות ומסולסלות. הוא הגיע לראדון מעיירה סמוכה בשם סבקניצה. במקצועו היה נגר, והיה מתפרנס בדוחק רב, אבל תמיד היה שמח בחלקו, ומודה להקב"ה על הכול. היה זה אחד מל"ו הצדיקים, ומעשרת הבטלנים שכל עיירה יהודית זכתה בהם. אחרי שהתעללו בו, ירו בו, ופצעוהו אנושות.

כל זה התרחש בבית־המדרש בזמן התפילה, וכמובן שאחרי מקרה זה נפסקו בו התפילות. ה"פיאות" שכב פצוע מספר חודשים ואחר־כך מת מפצעיו.

כך הורגלו יהודי ראדון לספוג מכה אחר מכה, באתנחתא של זמן, להירגע במקצת ולהשלים עם המצב. פעל גם הפיתוי העצמי, ו"צידוק" הדין, לא רק כלפי מעלה אלא גם כלפי מטה. אמרו כי זה מקרה יוצא דופן, ושזו מזימה של מספר חיילים מרושעים שירו ביוזמתם האישית, ולא קיבלו פקודה מלמעלה, וכי לולא הפיאות והזקנים שהזדמנו להם, ייתכן שלא היה מתרחש המקרה המעציב כלל וכלל.

הגרמנים נהגו בשיטות של השפלה והפחדה, מחד, ומאידך, הפרחת שמועות הרגעה, ששימשו כסם מרדים, כדי להקהות החושים והרצון להתקומם ולהתגונן. תמיד, אחרי מעשי ביזה, הרג והתעללות, היו מבטיחים כי יותר לא יישנה הדבר, וכי זה נעשה על־ידי יחידה שבמקרה עברה דרך העיירה, וכי אין לשלטונות המקומיים שליטה עליהם.

הגרמנים בחרו לשלוט ביהודים באמצעות היהודים עצמם, והוציאו צו להקמת שלטון יהודי עצמאי, בשם יודנרט, ומשטרה יהודית לצדו, לביצוע הפקודות המועברות ליודנרט, ודרכו לקהילה כולה. היו להם מספר טעמים לכך. ראשית, להרגיע את היהודים מבחינה פסיכולוגית, כי הרי עצם הקמת השלטון העצמי מראה על תכנון לזמן ממושך. שנית, בדרך זו ניתן היה לשלוט ביהודים ביתר קלות, להטיל עליהם גזירות כלכליות ואחרות, בכל עת שירצו. הם הניחו, בצדק, שאחיהם היהודים, המכירים היטב את הלך־מחשבותיהם, כוונותיהם וחולשותיהם, יוציאו זאת לפועל במהירות, בהכירם את הנעשה מבפנים. שלישית, ניתן היה להחזיק בהם, בעת הצורך, כבני־ערובה למילוי הצווים. ואכן, הצו להקמת היודנרט נתקבל על־ידי יהודי העיירה בשביעות רצון וכאות הרגעה, ולו רק משום שהעדיפו לא לעמוד פנים אל פנים מול הגרמנים, או עושי־דברם הפולנים, שונאי היהודים. לכול היה ברור כי היודנרט הוקם כדי

לשמש מכשיר בידי הגרמנים, לשרת את צורכיהם, ולבצע את מזימותיהם בצורה היעילה ביותר.

חברי היודנרט נבחרו על־ידי ראשי העדה, ובמידת־מה, אלה כפו עליהם להיות חברים בו, מכיוון שזה לא היה תענוג גדול להיפגש עם הגרמנים מוכי הטירוף והצמאים לדם יהודי. באין ברירה, קיבלו עליהם את הדין להיות נציגי העדה בפני הצורר.

השישה שנבחרו היו: נוח דולינסקי, אברהמק׳ה יושס (יענקלביץ), לייבקה אלישביץ, הירשל אנגלצין, ור׳ אברהם וארשבסקי.

ליפה סקולסקי מונה כראש המשטרה, וכשוטרים מונו: לייבקה רוגובסקי, יענקל׳ה קובלסקי, ולייבקה חפץ. לראש היודנרט, נבחר נוח דולינסקי. הוא היה אחד מהמעטים בעיירה, שהיה בעל הופעה חיצונית נאה ובעל קשרים טובים עם האינטליגנציה הפולנית, ונחשב לאחד מעשירי העיירה. טחנת־הקמח והגנרטור ליצירת חשמל, היחידים בראדון, היו בבעלותו המשותפת, עם אחיו שמואל דוד דולינסקי.

אברהמק׳ה יושס היה נפח במקצועו, גבר מוצק ובריא בחיצוניותו, פשוט וצנוע בהליכותיו, יהודי חם ובעל לב רחום. אשתו מינה בריאת הגוף, ובעלת לחיים סמוקות, היתה גם היא טובת לב. מבטאה הרוסי הסגיר את מוצאה, ופרט לניהול משק הבית של ביתם הגדול, היתה גם אחראית למקווה הנשים, שעבר אליה בירושה מחמותה פרידה, והיא הקפידה מאוד על טוהרתן של נשות ישראל בראדון. פשטותה, תמימותה וקפדנותה, היוו חומר־גלם נפלא לסיפורים מבדחים על הנעשה במקווה בפי ליצני הדור.

לייבקה אלישביץ (לייבקה הינדס) היה בשלהי שנות השלושים לחייו, ונחשב כבעל בית מבוסס. הוא היה נשוי לאחותו היפה של חיים־אלקה, בתו של אהרציק הזגג, ואב מאושר לשני ילדים יפים. במקצועו היה נהג ומכונאי, ושותף לאוטובוס היחידי שהיה בראדון. לא דבר של מה־בכך בימים ההם. את ביתו היפה בנה ברחוב הטאטארים (״טאטארסקער גאס״), מול ביתו של בצלאל (״דער ואסער טרעגער״) שואב המים.

הרביעי מבין חברי היודנרט היה ר׳ אברהם וארשבסקי, המכונה אברהם (״דער אורלר״), שהגיע לראדון כנראה מהעיירה אורלה. הוא היה בר־אוריין ותלמיד חכם, גדול בתורה ובמצוות, וחסיד בהתנהגותו. למרות מקורבותו לראשי הישיבה בראדון, ולמרות בקיאותו בתורה ובתלמוד, חי בצניעות והתפרנס אך בקושי.

החמישי מבין חברי היודנרט היה ברל בויארסקי, ממכובדי העיירה

והאינטליגנציה שלה. יהודי עדין־נפש, צנוע ואהוב על הבריות, וזאת למרות מעמדו הרם בעיירה, בהיותו מנהל ושותף בבנק היחיד שהיה בעיירה.

הירשל אנגלצין מונה כעובד היודנרט. הוא היה בחור ישיבה, תלמיד חכם, עדין וצנוע, שלקח לו לאשה בת טובים, את ליבעל'ה שמעיה־מנדלס, בת יחידה ליהודי עתיר נכסים ובעל קרבה משפחתית לראשי הישיבה ורבניה. ליבעל'ה, אשתו הצעירה, פרט ליופי ולחן שהקב"ה העניק לה, ניחנה במידות תרומיות. אמונתה האיתנה והשלמה, ותכונות נפש נדירות, אפשרו לה לעמוד ולהתמודד עם מצבים קשים ביותר ולצאת שלמה בגוף ובנפש.

היה זה יודנרט ללא כל דופי. אנשים אלה כאבו ראשונים את כאב עמם ובני עירם, אנשים אלה לא ניסו לנצל את מעמדם ולקבל טובות־הנאה, לא ניסו למלט את נפשם לפני אחרים, ואכן הלכו יחד עם בני עירם עד הקץ המר.

שוטרי המשטרה היהודית, שהיו מסונפים ליודנרט, ענדו על שרוולם סרט עם מגן דויד, וזאת בנוסף לטלאי הצהוב, שכל יהודי היה מצווה לענוד. ליפה סקולסקי, שהגיע לראדון מאורן שבליטא, נתמנה לקומנדנט הראשי. לייבקה רוגובסקי, בנו הבכור של יצחק רוגובסקי, בעל החנות הגדולה ביותר בראדון לחומרי ברזל, ואחיהם של ניומקה, חייקה, ומשהל'ה, היה סגנו של ליפה. יענקל'ה קובלסקי, בנו של מנשה'ל בעל נפחייה, ונכדו של ר' חפץ בעל מתפרה, לייבק'ה חפץ מאישישוק, שהיה נשוי ללייבק'ה כגן מראדון, היו כולם שוטרים.

כל השוטרים ומפקדם, פרט ללייבקה רוגובסקי, היו בין הראשונים להקמת המחתרת היהודית באזור ראדון, וכבר באביב של 1942, מיד אחרי חיסול גטו ראדון, הם ברחו ליער, והיוו את הגרעין לתנועה הפרטיזנית יהודית־רוסית.

6

חיסול יהודי אייישוק

חודש אלול התקרב לקצו. הרבינו בתפילות ובסליחות, והפעם, יותר מתמיד, היתה משמעות מיוחדת לתפילותינו, לסליחות ולתחנונים שהופנו פנימה, לטיהור הלבבות, וכלפי מעלה, ליושב במרומים, שיפתח לנו שערי השמים, יאזין לתפילותינו, וירחם עלינו ועל תינוקות של בית רבן, שאין חטא ועוון בכפם.

הימים הנוראים הגיעו ואיתם הבשורות הנוראות. התנועה בדרכים היתה אסורה על יהודי איישישוק משום סכנת נפשות, אך איכרי הסביבה החלו לספר סיפורי־זוועה מהנעשה באיישישוק, ואף הוסיפו כי עומדים להרוג שם את כל היהודים. איש לא אבה להאמין כי דבר כזה יכול להתרחש, אף בר־דעת לא היה מסוגל להתייחס ברצינות לאפשרות של הוצאת עיירה שלמה להורג, גברים ונשים, זקנים וילדים, שלושת אלפים נפש.

חלפו מספר ימים בלבד וראשוני פליטי איישישוק הגיעו בדרך־לא־דרך לראדון. לדוגאלישוק, הגיעו בחורי הישיבה שנשארו באיישישוק, מאז בריחתם מראדון מפני הרוסים. הם זכרו את יהודי דוגאלישוק עוד מלפני המלחמה, עת היו באים לתקופת הקיץ כקייטנים. הם ידעו כי יהודי דוגאלישוק יתנו להם מקלט בטוח וגם מזון לקיים את הנפש. ואכן כל בית קלט פליטים כפי יכולתו, ואף יותר מזה. זכורני, איך אמנו, שרה מינה, בת אסתר אסנה מאיישישוק, טרחה ימים שלמים, ובישלה סירים גדולים של תפוחי־אדמה, כדי לספק קצת אוכל חם לעשרות האנשים שהתאכסנו ומצאו מקלט בביתנו. ואנו, הילדים, יחד עם אבא, עוזרים לידה, משמרת אחרי משמרת. למרות האיסור החמור להכניס אנשים זרים, ולמרות הפחד

מפני הלשנה לגרמנים, פתחה אמנו דלתות ביתנו לרווחה, לכל מי שנזקק למקלט ומזון. כמה מאושרת היתה אמנו שביכולתה לעזור במשהו לנמלטים. ביתנו לא היה היחיד. כמוה נהגו כל יהודי דוגאלישוק, וכל מי שהצליח להגיע לדוגאלישוק, מצא לו מקלט. סיפורי־הזוועה מפי הפליטים היו רבים. כל נמלט וסיפורו האישי, כל אחד וכאבו המשפחתי, והתמונה הכללית שנתקבלה מהקורות את יהודי איישישוק היתה קשה מכדי לקולטה. דרוש היה הרבה זמן כדי לעכל, אם בכלל זה היה ניתן לעיכול.

מהסיפורים נודע לנו, כי העיירה אורן היהודית, וכן עיירות סמוכות אחרות, התרוקנו כבר מיהודים, וכי מרביתם נרצחו לעיני כול, ושרדו רק אלה שהצליחו לברוח. יהודי אולקניק והסביבה, כ־1000 נפש בערך, הובלו כביכול לאיישישוק, אך במקום זה, נכלאו באורוות על־יד איישישוק.

הגרמנים, מיד עם כניסתם, הכריזו בבוז ובלעג, כי היהודים ילכו מכאן. זה שימש אות למשתפי הפעולה הליטאים האכזריים ושונאי היהודים, שאפשר להתעלל בהם באין מפריע.

הגרמנים לא נגעו בינתיים לרעה ביהודים, ורק דרשו מדי פעם בפעם לספק להם יינות, עוגות, ביצים וחמאה. אך לא ארכו הימים, ולעיירה הגיעה פלוגת שומרי הגבול, וכן משטרה ליטאית, שבראשה עמד אוסטרובסקאס האכזר. הנגישות וההתעללויות ביהודים הלכו ורבו מיום ליום. קבוצת יהודים הוכרחה להיכנס בבגדיהם לנהר, ולאחר־מכן להתגלגל על הכביש כדי לנקותו בבגדיהם. יום אחר, אספו הגרמנים, ועוזריהם הליטאים, כ־250 יהודים בעלי זקן, וציוו עליהם לתלוש ולמרוט איש את זקן רעהו. המקלות והפרגולים שרקו באוויר, וצלפו על ראשי המסכנים, לבל יעשו חס וחלילה מלאכתם רמייה.

הידיעות על חיסול יהודי העיירות הסמוכות הגיעו מפי מכרים, איכרים פולנים. ידידים, כביכול, שהציעו ליהודים למסור להם את רכושם, כי בין כך ובין כך ישאירו אותו לליטאים, באומרם, "ממילא סופכם קרוב", וזה נאמר כמובן מתוך השתתפות בצער...

יהודי איישישוק לא עצרו כוח להאמין למשמע אוזניהם. הם השלו את עצמם כי לכל היותר ישדדו מהם את רכושם, אך לחסלם נפש? לא ייתכן. ואמנם רבים מיהודי איישישוק החלו למסור חלק מרכושם לאיכרים ידידותיים, כדי שיישאר להם ליום פקודה, או לימים שלאחר גמר המלחמה. יחידים ראו את המצב נכוחה, ואף העזו להשמיע ולהתרות כי יש להתייחס ברצינות לשמועות, וכי ייתכן שכולנו נושמד. בין הבודדים שראו את המצב נכוחה, היה רבה של איישישוק, הרב ר' שמעון

רוזובסקי. הוא קרא לראשי העדה והתרה בהם: אל תמסרו רכושכם, שעוד נותר לכם, לידי הגויים, כי בכך אתם הופכים אותם לשונאיכם.

כשהשמועות על חיסול יהודי אורן הלכו וגברו, שלחו גוי נאמן, לראות אם אמנם נכונות השמועות. הגוי חזר וסיפר כי רחובות אורן מלאים עדיין גופות של יהודים המתגוללים ללא קבורה.

הרב אסף שנית את ראשי העדה ואמר: "יהודים, רואים אתם שסופנו הולך וקרב, לא רצה ה' בהצלתנו, גורלנו נחרץ, ועלינו לקבלו! אך אם למות – נמות בכבוד, נקנה בשארית כספנו, שעוד נותר לנו, נשק, ונתגונן עד נשימתנו האחרונה. אל נלך לשחיטה כעדר כבשים. תמות נפשנו עם פלשתים!" הדעות נתפלגו, ויוסל וידנברג, יהודי עשיר, מכובד ובעל השפעה, יצא בשצף־קצף נגד גישה זו ואמר: "אתם רוצים להביא כליה על העיירה, כל יום יכול להתרחש נס ונינצל. אני אומר לכם כי את רכושנו הם חומדים, אך לא ישחטו את כולנו. לא ייתכן כדבר הזה". והאספה נתפזרה ללא כל החלטה.

בינתיים הודיע המפקד אוסטרובסקאס, שאם יתנו לו אלף רובל בזהב, הוא יגן על העיירה מהכליה הצפויה לה. שוב נתעוררו תקוות ואשליות, ובמהירות אספו תכשיטים וטבעות זהב. מטבעות הזהב כבר נלקחו מקודם על־ידי הגרמנים, וכופר הנפש הוגש לרוצח, בלב חרד ובשמץ תקווה.

ביום ראשון בשבוע, ערב ראש השנה התש"ב, 1941, הגיעה פקודה מהמפקד המחוזי הגרמני בווילנה, וולף, כי על יהודי איישישוק למסור במשך היום את כל כספם ותכשיטיהם, וכן בגדים בעלי ערך, למשטרה. בית שיימצא בו כסף או בגדים, יומתו כל דייריו. חברי הוועד הבינו כי זה הסוף, הלכו מבית לבית, ויעצו לברוח ולהימלט, כל אחד לנפשו, כל אחד לגורלו. איך ולאן לא ידע איש.

לפי סיפורו של איצ'לה סוננזון, רצה אביו משה'קה, ביחד עם עוד אנשים, להציל את העיירה, אך הרב לא הסכים לכך. ניסיונות הבריחה היו רבים, ולפי הערכה, ברחו מאיישישוק באותו יום 500 איש, אך רובם נתפשו ונהרגו על־ידי הגרמנים, הליטאים, ואיכרי הסביבה.

מפי ניצולים בודדים, ואיכרי הסביבה, נודעו הפרטים הבאים: ביום הראשון של ראש השנה התש"ב, נצטוו יהודי איישישוק – זקן וטף, גברים ונשים – להתאסף בשני בתי־המדרש ובבית־הכנסת, ומי שיימצא מחוץ לבתי־הכנסת יֵרה בו במקום. השוטרים הליטאים המקומיים תוגברו בעוד מועד בפלוגות שוטרים ליטאים וגרמנים, שהובאו ממקומות אחרים. הם עברו מבית לבית ובדקו אם מישהו לא נשאר בו, הם דאגו

שלא ייעדר איש יהודי אחד מבית־הכנסת ביום קדוש זה. השוטרים ידעו, כי אלה יהיו ימיהם האחרונים של היהודים, בהם יוכלו להתייחד עם בוראם. כך כונסו כארבעת אלפים יהודים – נשים וגברים, זקן וטף – בבתי־הכנסת של איישישוק. כשלושת אלפים מיהודי איישישוק, ועוד כאלף מיהודי אולקניק והסביבה.

משמר כבד הוצב מסביב, אין יוצא ואין בא. ככה נשארו, סגורים וכלואים, ללא אוכל וללא שתייה, במשך שני ימי ראש השנה. שני ימים ושני לילות, גם צורכיהם נאלצו לעשות תחתיהם.

איני יכול לשכוח את הימים "הנוראים" הנפלאים של ראש השנה באיישישוק, של ימי ילדותי; איך כל בני העיירה היו מתכנסים בהמוניהם בבתי־הכנסת, לבושים הוד והדר, כפי שראוי להופיע לפני מלך המלכים, הקב"ה, ושוטחים לפניו תפילתם בשירה וברינה. אנו, הילדים, מצוידים בשקיות מזון דשן וטעים, היינו גם מתפללים וגם משתובבים, בחצר בית־הכנסת. אז טרם הבינותי למה קוראים לימים אלה ימים נוראים.

עתה נתונים הם ללעג ולקלס בפני בוראם, מושפלים ורמוסים לפני אביהם שבשמים. האם ניתן לדמיין הרגשתו ומחשבותיו של אב, המחבק את ילדו המורעב והמיובש מצמא, ואין לו מענה לאנחותיו? האם ניתן לשער כאבה של אם החובקת תינוקה המעולף בזרועותיה, בלי יכולת להושיעו?

קהילה יהודית בת שבע מאות שנה, בעלת שורשים זה עשרים דורות ויותר, נעקרת משורשיה. קולה נחנק עלי־אדמות ואין שומע. זעקותיה לא הבקיעו שערי השמים, ואנקותיה לא הרעידו את כיסא הכבוד. הם עברו־חלפו על פניו במרחב האין־סופי, האם בלי כל תהודה?

למחרת ראש השנה, ביום ג' תשרי התש"ב, נפתחו דלתות בתי־הכנסת, הכלואים סודרו בשורות בנות ארבעה איש, והובלו לשוק הבהמות שברחוב ראדון. בראש מצעד המוות הלכו הרב שמעון רוזובסקי, והחזן טבולסקי, שאמר את הווידוי בקול רם. השוק הוקף פלוגות שוטרים, גרמנים וליטאים, והוחזקו שם במשך היום והלילה. לברוח משם היתה משימה בלתי־אפשרית.

ביום ד', עם שחר, ראו מרחוק קבוצות איכרים הולכים ומעדרים בידיהם, לכיוון בית־הקברות הישן. ב־8 בבוקר, בא מפקד המשטרה הליטאית אוסטרובסקאס, בחר לו 250 גברים, את הבריאים והחסונים ביותר, והובילם לכיוון בלתי־ידוע. כעבור שעה, שוב לקחו קבוצה נוספת של 250 גברים, וחוזר חלילה. וכדי להרגיע את הרוחות, הובא מכתב

מזויף, כתוב פולנית, מליב מיליקובסקי, ובו נאמר: אל תפחדו, אנו מכינים גטו עבורכם. ולאשתו כתב: אני מחכה לך. המכתב הפיח שוב תקוות־מה בלב רבים, ולא היתה שום התנגדות למצעדי המוות, שהובלו בקבוצות של 250 איש. בשעות אחר־הצהריים המאוחרות, כבר לא נותר בחיים אף גבר אחד. כולם הומתו בבית־הקברות הישן.

למחרת, ביום ה׳, נמשך המצעד, ואיתו הקטל של הנשים והטף, עד האחרון בהם. איכרי הסביבה סיפרו כי אוסטרובסקאס לבש סינר לבן וכפפות לבנות, ובמו ידיו היה יורה בילדים, ומשליכם לבורות, בעודם חיים ומפרפרים. לפי פקודתו, היה הרב נוכח בבית־הקברות, למען יהיה עד לטבח של בני עדתו. הרב התענה, עד שנגאל מכדור שירה בו המרצח.

בזה תמו העינויים של יהודי איישישוק, הישרים והתמימים. זה היה סופה של קהילת איישישוק המפוארת, אך ראשיתה ותחילתה של השמדה רבתי של קהילות יהודיות רבות מספור.

בעיירות הסמוכות מעבר לגבול הסמלי, שהפריד בין ליטא לבין רוסיה הלבנה, לא חל כל שינוי. היה שקט מתוח. היהודים ניסו להרגיע את עצמם, כי מה שקרה באיישישוק ובעיירות אחרות, זה מכיוון שהם היו בטריטוריה ליטאית, והליטאים הם שיזמו את ההרג, והגרמנים רק סייעו בידם. הגרמנים עצמם השתדלו לאשש השערה זו.

יהודי דוגאלישוק ישבו בינתיים בשקט ובאין מפריע, והמשיכו בעבודות הכנה לקראת החורף. היו שמועות משמועות שונות על כוונות הגרמנים, אך איש לא ידע מה הן באמת תוכניותיהם. יש להניח שהגרמנים ידעו על פליטי איישישוק שהגיעו לראדון ולדוגאלישוק, ובכוונה התעלמו מכך, כדי למנוע בהלה ותסיסה, כל עוד הם לא היו ערוכים היטב למבצע השמדה נוסף.

מיום ליום הלכו ורבו הידיעות על ההרג והטבח של יהודי איישישוק. הוכינו בתדהמה, כָּאבנו כאבם, ואף חששנו לבאות. באיישישוק חיו אחיה ואחותה של אמא, ועלוול וריינקה, ועוד בני־משפחה קרובים ורחוקים יותר. הדוד ועלוול היה מורה לעברית, תנ״ך, והיסטוריה של עם ישראל והוא עסק בהוראה בערים אחרות. בבואנו לחופשות חגים, או חופשות קיץ לאיישישוק, היינו נפגשים איתו, כי גם הוא היה שב לאיישישוק באותו זמן. ועלוול היה אדם נעים ונינוח, ולמרות היותו מורה במקצועו, לא היה מציק לנו בשאלות כדי לבחון את ידיעותינו, וזאת מן הסתם כדי לא לפגום בחופשה מהלימודים, או משום שהוא בעצמו היה זקוק למנוחה. הוא היה נהנה לשוחח איתנו על הא ועל דא, ומשתף אותנו, הילדים,

בבעיות המשפחה. היה מספר על האח הבכור יעקב רחובסקי, שהיגר לאמריקה, ומאז מות הסבתא אסתר אסנה, הוא ממעט לכתוב ולשלוח עזרה כספית לקיום הבית; על האח השני, מרדכל׳ה, שהיה ראש ישיבה בנווארודוק, ונפטר בגיל צעיר; על האחות (ריבה מלכה) אלטע, שהתחתנה באושמיאנו; על האחות ביילע שגרה בראדון; על בעלה החולה ומצבו הכלכלי הרעוע, על אמנו שרה מינה, איך אבינו התאהב בה ממבט ראשון; על אחותו הצעירה ריינקה, שהתייתמה בגיל צעיר מאביה, ותחושת האפוטרופסות והאחריות הרובצת עליו כלפיה, וכי הוא לא יכול היה להתחתן לפניה.

את הדודה ריינקה אני זוכר היטב מגיל הילדות. משום־מה היא עולה במוחי מדי פעם, לא בחלום, אלא בהקיץ. זכורים לי היטב פניה המחייכות, עיניה העליזות והנוצצות, שן הזהב שלה שהיתה מתגלה בעת חיוכה, ותמירות גופה הרזה. אך יותר מכול אני חש עד היום את חום לבה, את חיבוקיה וליטופיה בכל איברי גופי, עת היתה מרדימה אותי בשעות המאוחרות של שבת אחרי־הצהריים.

ריינקה התייתמה בגיל צעיר מאב, ובהיותה עלמה, התייתמה גם מאמה. את משק הבית ניהלה לבד, ואף החזיקה בחנות קטנה, שהיתה כעין כל־בו קטן לדברי מכולת, סדקית וכל מיני מצרכים, שאיכרי הסביבה היו נזקקים להם. השנים נקפו, ריינקה הפכה לבחורה מבוגרת, וטרם פגשה בבן־זוגה, שהגורל הועיד לה, עת יצאה לאוויר העולם.

והנה, דווקא כשהצבא הסובייטי שב בשנית לאיישישוק, זימן לה הקב״ה את בחיר לבה. הידיעות שהגיעו אלינו מעבר לגבול סיפרו לנו, כי הבחור נאה וטוב לב, וכי הינו חייט מעולה, ומפרנס את אשתו בכבוד, מכבדה ונושא אותה על כפיים. אושרה של ריינקה חדר אלינו מעבר לגבול, והשמחה היתה גדולה בביתנו. לא חלפו ימים רבים והתבשרנו, כי ריינקה חובקת בן, ואין מאושר ממנה. היללנו את ה׳ הדן אלמנות ושומר יתומים, כי גמל לה שבעתיים.

עתה יושבים אנו מדוכדכים ומודאגים לגורלם. הלב ממאן להאמין כי ריינקה וילדה הרך, שטרם מלאו לו שנה, אינם עוד בין החיים. דמם נשפך לעיני השמש ואלוהים ואין מחריד. ועלוול, שבא לבקרנו ולשהות איתנו, מספר שבועות לפני ראש השנה, ניצל מהשחיטה וההרג באיישישוק. התאבלנו על ריינקה ומשפחתה הצעירה, והתנחמנו קמעא שוועלוול חי.

7

החיים בגטו ראדון

החיים בראדון נכנסו, לכאורה, למסלולם הרגיל. רוב פליטי איישישוק והסביבה, שהצליחו להימלט מאזורי השלטון הליטאי והגיעו לראדון, הצליחו להירשם אצל השלטונות, וקיבלו תעודות כתושבי ראדון. התעודות היו מעין פוליסת הישרדות זמנית, מכיוון שכל מי שנתפש בלי תעודה, היה מוצא להורג מיד, או נאסר, וחייו היו תלויים על בלימה עד להחלטתו של גרמני זה או אחר. בכלל, הכול היה תלוי במצב־רוחם של הגרמנים באותה עת.

החששות והדאגה לבאות, שהתעוררו עם חיסול יהודי איישישוק, הוקהו קמעא, אך בכל־זאת קיננו עמוק בלבבות. השקט היחסי שהשתרר במשך מספר שבועות, נטע תקווה כלשהי, כי כאן, באזור הפולני־רוסי, לא יתרחש מה שקרה באזור הליטאי. והיו גם כאלו שהאמינו כי זכותו של החפץ חיים תגן עלינו.

בעוד אנו מלקקים פצעינו, נתקבלה הפקודה כי על יהודי ראדון להיכנס לגטו שסומן עבורם. תחום הגטו שנקבע על־ידי השלטון, השתרע בצדה הצפוני של העיירה, בבתים שמול רחבת השוק. בעבר הצפוני של בתי הגטו, היו חלקות יָרָק, קצת עצי פרי, ושדות מרעה. שורת הבתים האחת פנתה מצד אחד לשוק ומצד שני לשדות. במערב החל הגטו ברחוב גרודנו פינת טטרסקי, ונמשך עד אמצע רחוב לידה.

שטחו של הגטו היווה פחות מ־20 אחוז מהשטח בו חיו יהודי ראדון לפני שנצטוו לעבור לגטו. בשטח זה נדחסו לא רק יהודי ראדון, אלא גם שארית הפליטה של יהודי איישישוק, יהודי דוגאלישוק, זבלוץ, זירמון, נאציה, ופליטים יהודיים אחרים.

האוכלוסייה היהודית בראדון גדלה ארבעה־חמישה מונים, והגיעה לאלפיים וחמש מאות נפש בקירוב. בדירה של משפחה אחת נדחסו שלוש עד חמש משפחות.

בצו שפורסם על־ידי הגרמנים נאמר, כי על כל היהודים לעבור לגטו עד שעה עשר בבוקר, וכל יהודי שייתפס משוטט יירה במקום. כל משפחה ומיטלטליה – ככל שאפשר היה להעמיס בצרור על השכם – צעדו לעבר הגטו. חלק מהרכוש חולק כפיקדון או כמתנה לידידים הפולניים, אך רובו נשאר הפקר בבתים, ונאסף על־ידי השכנים הגויים, או איכרי הסביבה, שעטו עליו כעורבים.

מספר משפחות נוצריות, שהתגוררו בתחום הגטו, פונו בעוד מועד, וכמובן שהובטחו להן דירות ובתים מרווחים יותר. הפקודה לעקור לגטו באה בהפתעה ובפתאומיות, והזמן לביצועה היה קצר ביותר, כך שלא ניתן היה לשקול אפילו את האפשרות של העברת מצרכי מזון, או רכוש, לתחום הגטו. המצב החדש שנוצר גרם לזעזוע, ועורר חששות לקראת הבאות, כי הרי היה ידוע מה קרה לגטאות אחרים, וכעת, כאשר כולם מרוכזים בצפיפות ובשטח קטן, קל לפקח על כל תנועה המתרחשת בתחום הגטו.

יהודי דוגאלישוק עדיין האמינו שלא יזיזו אותם מאדמתם, אותה הם עיבדו זה מאות בשנים. הרי הם היוצרים את המזון הדרוש לגרמנים לצורכי ניהול המלחמה, והם אנשים פרודוקטיביים. למי אכפת, הם חשבו, ומי יודע על קיומם של כמה משפחות יהודיות החיות בשלום ובשלווה עם שכניהם הגויים? ליתר ביטחון, החל אבא להעביר בשקט, לאיכרים ידידים, חלק מהרכוש שניתן היה להעברה. הדבר היה צריך להתבצע בסודיות רבה כדי למנוע קנאה והלשנה על־ידי אלה שלא קיבלו נתח מהרכוש שעומד להיות הפקר. כמוהו נהגו כל היהודים בדוגאלישוק. השיקול היה, שזה יישאר כפיקדון, ואולי בעת מצוקה יגיש האיכר עזרה במזון ובמסתור תמורת הרכוש שקיבל.

הדבר ממנו חששו יהודי דוגאלישוק, ומיאנו להאמין, בא כרעם ביום בהיר, ובגזירה מרה: מהיום עד למחרת בבוקר, הם נצטוו לעזוב את כפרם, מבלי לשוב אליו שנית. מותר היה לקחת קצת מצרכים ומיטלטלין, כדי העמסת עגלה אחת, קצת מזון ובגדים, אבל לא בעלי־חיים ולא כלים בעלי ערך.

הבחירה והמיון מה לקחת, ומה להשאיר, היו קשים ביותר. כלי בית ומצרכי מזון הרי הכרחיים לקיום המיידי, בגדים ללבוש הרי זה חיוני, מה

עוד שהחורף ממשמש ובא, בלעדיהם הרי אפשר לקפוא. ספרים, ובמיוחד ספרי הקודש, אותם הרי אין להשאיר בידי הגויים שמא יעשו בהם שימוש שיש בו משום ביזוי. הערימה שנערמה הלכה וגדלה, והזמן שנותר לנו לשיקולים ולהתחבטויות הלך ואזל.

קשים עלי ביותר היו מבטי הפרידה מכל פינה וחפץ, ביודעי שיותר לא אוכל לחזור ולחזות בהם. בהיסח־הדעת נתקל מבטי בדיוקנאות של אבות המשפחה, וצדיקי הדור, שהיו תלויים על הקירות, תמונה מנוף ארץ ישראל, ומקבר רחל אמנו. הנה התנור בו נאפו כל־כך הרבה מטעמים לשבתות וחגים, והנה נתקל מבטי בדלת היציאה, למעלה בפינת התקרה, שם תלויה חתיכת מצה מהאפיקומן: מי יחליפנה בפסח הבא?

בחלון הצפוני נתקל מבטי ברפת בה רובצת הפרה ומעלה גירה, ולצדה עגלתה הקטנה שרק לפני שבועות מספר המליטה. כהבזק חולפת בי המחשבה: מי יחלוב אותה, ומי ישתה חלבה החם והמוקצף? בצד השני, מעבר לרחוב, משתרעת גינת הירק, אליה היינו מקפצים מעבר לגדר, תולשים גזר או מלפפון ירקרק לכרסום.

השחר עולה, והנה מזדקרת הנפחייה שבקעו ממנה צלילי חיים, צלילים שפרצו מהברזל המלובן עת נמחץ בין הסדן והקורנס. איך תיראה הנפחייה בלי אבא, ואיך ירגיש אבא בלעדיה?

השמש שלחה קרניה בפאתי השמים: הנה היא מתרוממת מעל עצי האורנים הגבוהים של היער בו בילינו, השתובבנו ועלזנו כה הרבה.

העגלה הרתומה לסוס של שכננו קשציץ, התקרבה לפתח ביתנו, וצרור אחרי צרור הוטל לעגלה עד אפס מקום.

מזוזות הבית הוסרו זו אחרי זו, והתלבטות־מה, האם לסגור הדלת מאחורינו? הנה ארון הריבות והפירות המשומרים, שלא יפתח עוד דלתו בפני. עוד צעד ואני בחוץ, ליד העגלה שהחלה לנוע.

בקרן הרחוב, עשה הסוס תפנית ימינה, והעגלה אחריו, לדרך העפר המוליכה לכיוון ראדון. העגלה עוברת בין הבית והגורן, חולפת על־פני הרפת שלנו, וממשיכה לשרך דרכה לגטו ראדון. ואנו משרכים רגלינו אחריה, חפויי ראש, מלאי עצב, בפנים נפולות. היה זה המצעד האחרון של כל המשפחה יחד.

אבא ואמא הלכו בראש לצדי העגלה, ואנו, שלושת הילדים, מאחוריהם: פינקע, קושקע, ואברהמל׳ה, עוזרים מדי פעם בפעם לסוס למשוך את העגלה בהיתקלה במהמורה, ושומרים לבל יישמט חפץ, שעדיין נותר לנו, מהעגלה. מצעד מכאיב ומשפיל זה, לא הונצח על־ידי

מצלמה, אך התמונה לא תימחה מהזיכרון לעולמים.

לא היינו "בודדים" בדרכנו האבלה. לפנינו הלכו משפחות יושה יענקל ויושה לויה, משבט הפיקובסקים, ומאחורינו פייבל ליפקונסקי, קדיש, ואחרים.

ללא בכי ונהי, נעקר שבט יהודי מאדמתו. חקלאים מדורי־דורות, שעיבדו את אדמתם במשך שישה־שבעה דורות, ועתה יצאו לגלות הגטו.

כך נעקרו יהודי דוגאלישוק החקלאים ממקור מחייתם ומהאדמה עליה נולדו וחיו במשך דורות, וכך נתהדקה חגורת החנק מסביב לצווארנו, צעד אחרי צעד, בעקביות ובתוכנית מחושבת מראש.

היה זה ביום שישי קצר של סתיו, כאשר קרני השמש שבקעו בפאתי השמים עם שחר נבלעו בחשרת־עננים. השמים התקדרו מעל ראשינו, ובלב עצבות וחרדה. מחשבה רודפת מחשבה, והראש סחרחר ומלא דאגות וסימני שאלה.

אנו במבואות ראדון. הנה חולפים אנו ליד ביתם של משה וציפי ריבק ברחוב מוֹזֶייקָה. הבית רחב הידיים, עם החצר הגדולה, שתמיד המה המוני איכרים שבאו למכור תוצרתם ולקנות מצרכיהם, נראה עתה עזוב ומיותם. כמה מאושרים הם שרק בת אחת שלהם נשארה בראדון, אמו של שלמק׳ה ריבק, שהיה להם איטליז לבשר ונקניק. הפה מתמלא ריר כשהזיכרון מעלה את טעם הנקניק המפולפל והטעים שיצרו בעצמם, שזכר טעמו לא נפוג עד היום. חמישה בנים ושלוש בנות היו להם, אבל למזלם עקרו מראדון לחפש עתידם אל מעבר לים. יושק׳ה עלה לארץ ועזב לאמריקה, פרויקה הגיע ארצה וחי בה עד יום מותו, לייבקה היגר לארגנטינה, שיקה ונוחק׳ה היגרו לאמריקה.

במרחק כמה עשרות מטרים, בפינת הרחובות מוֹזֶייקָה וקלֶיבַּנְיָה, חולפים אנו ליד ביתו של ברל־ליפקונסקי, ברל־דער־דוגאלישקער, ברל־דער־שניידער (החייט מדוגאלישוק). בית גדול ויפה, שהרחיבו לא מזמן, בעזרת אחיו אלתר העשיר, הנדבן רחב־הלב מלונדון.

בעוברך ליד הבית הזה, או כשנכנסת פנימה, יכולת לשמוע בשעות היום את שירתם של שוליות החייטים, מלווה בטרטור מכונות התפירה, קומפוזיציה נפלאה. המנצח על המלאכה והתזמורת היה ברל נמוך־הקומה והמוצק, שהיה בעל פנים מחייכות ועיניים פיקחיות, הגובלות בערמומיות, שובבות וליצנות גם יחד.

המחטים, שחוט ארוך מזדנב מאחוריהן, יורדות מטה, נתקעות בבד, במקומות המסומנים בגיר חייטים, בידיו האמונות של המנצח, ועולות

מעלה, כקשתות של כינור, לפעמים בתנופה ובמהירות, ולפעמים אט אט ובקפידה.

בשעות הערב, ובמיוחד במוצאי שבתות, היתה מתחלפת המוסיקה "הקאמרית" במוסיקה קולית שבקעה מהגרמופון הגדול והיפה שהיה מוצב במרכז השולחן, וקולות נפלאים של מיטב חזני פולין והעולם, היו מנעימים אוזניהם של המסובים מסביב לשולחן, על כוסות תה, שטרודל ובבקה.

אנו נמצאים כבר בפינת השוק, חוצים אותו, ומתקדמים לעבר היודנרט, על־מנת לקבל דירה בה נוכל להשתכן, להניח את מעט המיטלטלים, ולהסתדר מהר ככל האפשר, לפני כניסת השבת.

חזרנו לראדון, אך לראדון אחרת, ראדון הכלואה בגטו, ואנו באים אליה כאסירים לא שפוטים, שאינם יודעים על מה ולמה, ולא יודעים מה הוא גזר־דינם, ומתי יוציאו אותו לפועל.

הדירה שהוקצתה לנו היתה במורד רחוב לִידָה, בבית שהיה שייך לפולני, ופינו אותו במיוחד למען רציפות הגטו, וכדי למנוע הימצאות גויים בין יהודים, וזאת כדי שיוכלו לפקח על כל תנועה, וכדי שיוכלו לסגור את הגטו ולבודד אותו בקלות משאר חלקי העיירה ואוכלוסייתה הלא יהודית.

יהודי דוגאלישוק היו בין האחרונים שהובאו לגטו ראדון. הדירה היתה בת חדר אחד, וכשנכנסנו לתוכה מצאנו בה משפחה מפליטי איישישוק, בת ארבע נפשות: הבעל ועלוול, אשתו חיה, ושתי בנות מתבגרות עלמות־חן. בנוסף להם, היתה בחורה גלמודה מאולקניק, רבקה שמה. היא הצליחה להימלט עת הובלו כל יהודי אולקניק לבורות המוות, יחד עם יהודי איישישוק. תוך כדי שיחה, ושמיעת הקורות אותה, הסתבר כי היא קרובת־משפחה של אמנו.

בגטו הצטרף אלינו הדוד ועלוול, שהיה עד עתה בראדון אצל אחותו ביילע, וביחד הצטופפנו אחת־עשרה נפשות בדירת חדר אחד, בלי תנאים סניטריים.

כישרון והמצאה היו דרושים כדי למצוא מקום להניח את הראשים של כולם. יותר מזה, היו דרושים סובלנות ורצון טוב. מיטה אחת היתה בחדר, ובבואנו היתה תפוסה על־ידי ועלוול ואשתו חיה, ולא נותר מקום פנוי למיטות נוספות. ספסל או שולחן שימשו כתחליף למיטה, ואף פיסת־רצפה פנויה, בקרן זווית, שימשה כמקום נוח להניח את הראש, אחרי יום מייגע, ועל קיבה ריקה.

במשטחו של תנור האפייה, שהיה בנוי בפינת החדר, והיה סגור משלושת צדדיו, מצאנו שימוש. בדרך־כלל שימש המשטח כמקום תנומה לחתולים, אך כעת הפך למיטה מכובדת, ולפעמים לחדר מבודד להתלבש ולהתפשט, ולנו, הילדים, שימש כמקום למשחקים ולפעמים כמקום לפטפוטים.

עם פרוץ המלחמה, וכניסת הצבא הגרמני לראדון, היו שהתנחמו כי עם בואו של החורף והשלגים המרובים, תבוא מפלה על היטלר ועל צבאו, כמו מפלתו של נפוליאון בשעתו. אולם לדאבון לב כולנו, לא כך היה. הצבא הגרמני התכונן בעוד מועד לקראת החורף, ובעוד מועד הוא הוריד מכל האוכלוסייה, ובמיוחד מהיהודים, את הפרוות החמות ודברי הצמר, ושלחם לחזיתות. ולא זו בלבד שלא נסוגו כמאוויי לבנו, אלא מדי יום ביומו שמענו על התקדמותו הנוספת של הצבא הגרמני לעומק רוסיה, ועל ניצחונות גדולים כנגד הצבא הסובייטי.

הידיעות שהגיעו מהחזית בישרו כי הגרמנים כבשו את קייב, וכי הם מתקרבים לעבר מוסקבה. נואשנו מלייחל לישועות מהירות ופתאומיות בדרך הטבע, שיוועו לנס שיתרחש.

החיים בגטו נכנסו למסלול קבוע. כל יום יוצאים לעבודה, גם ילדים מתבגרים או נערים צעירים, מי בחטיבת עצים ומי בניקוי הדרכים משלגים. כל יום הולכים רגלי לעבודה, כ־10 ק״מ, לכל כיוון, ברוחות עזות, בכפור ובשלגים. מנת המזון היומית לעובד היא כ־100 גרם פת חרבה, ועבודה יש להוציא לפי נורמה שנקבעה מראש.

מנהל העבודה, שהיה פולני מסביבת ראדון, היה מפקח על עבודתנו, והיה מאיץ בנו לעשות את הנורמה במלואה, אם משום פחדו מפני הגרמנים, ואם משום שלא היה אכפת לו שהיהודים יתאמצו ויעבדו קשה יותר, שממילא לא יצטרך לשלם להם.

עם כל הדחקות, הסבל והעינויים, רעב ממש לא סבלנו. כמעט בכל בית נותר קצת מזון שמור ובגדים חמים לתקופת החורף. גם נוצר מגע חשאי עם איכרים שהיו מגניבים מזון לגטו תמורת סחורות שנשארו מוסתרות בגטו, או תמורת כסף וחפצי ערך. היו גם קבוצות עובדים שיצאו לעבוד מחוץ לעיר, ליערות מיז׳נצה, לכרות עצים עבור הגרמנים. בכל יום שישי היו חוזרים לראדון, וקבוצה אחרת היתה מחליפה אותם. מחוץ לגטו היו להם יותר הזדמנויות לבוא במגע עם איכרים, והתפתח מסחר חליפין, מזון תמורת בגדים, או חפצים אחרים, ומדי פעם היו מצליחים להגניב לגטו קצת מזון.

לפעמים שיחק מזלנו, ואחד ממנהלי העבודה הפולניים הכיר מישהו מבינינו והיה מתרצה לבקשותינו, לאפשר לנו להיכנס ולהתחמם אצל איכרים בסביבה, וזאת בתנאי שנגמור במהירות, ולפני המועד, את מכסת העבודה שהקציב לנו. אין לתאר כמה הדבר היה חשוב ביום חורפי קשה, בכפור של 30-20 מעלות צלזיוס מתחת לאפס, ברוח חזקה שהיתה מעיפה את פתיתי השלג הקפואים בליווי שריקת יללה, חותכת ודוקרת, כבסכינים וסיכות, בחלקי הפנים הגלויים. היתה זאת הזדמנות־פז להתחמם ולנוח קצת, והחשוב ביותר, לקבל פרוסת לחם, ולפעמים גם כוס חלב חם, שזה מזמן נגמלנו ממותרות כאלו. לעתים, היינו מקבלים פרוסת לחם שמנה יותר, שהיתה ראויה להיות מוחבאת באחד הכיסים הפנימיים, על־מנת להביאה הביתה לאמא, ולשאר בני־הבית.

כשנאמר לנו כי עלינו לעזוב את דוגאלישוק ולעבור לגטו בראדון, עדיין לא הבינותי לאשורו גטו מהו. עתה יודע אנוכי כי גטו זאת מכלאה, כמו דיר לכבשים. בגטו גרים בדירת חדר אחד 11 נפשות ויותר. בגטו אינך יכול לנגוס מפרוסת הלחם שהותרת מאתמול, גם כשהינך רעב, כי עיני שכנך לחדר נעוצות בך ובפרוסה. בגטו, כשאם מכינה אוכל לילדיה, עליה להיות מודעת כי עיניים מורעבות של ילדי השכן תרות אחרי כל נגיסה ובליעה של ילדיה.

לא לכל המשפחות שגרו יחד בחדר אחד, היו הזדמנויות שוות ואפשרויות שוות להשיג מזון. אלה שנשארו בבתיהם, והגטו גלש וחדר לביתם, מצבם הכלכלי היה עדיף על אלה שנאלצו לעזוב ביתם ורכושם, ולעקור בחוסר כול, או במעט שניתן היה להעברה.

גרוע במיוחד היה מצבם של הפליטים, שברחו כל עוד נפשם בם, מעיירות סמוכות, ולא היה להם דברי ערך, כמו כסף וזהב, שתמורתם יכלו להשיג דבר־מזון.

במציאות של הגטו, כשרעבים פחות גרים במחיצה אחת עם רעבים יותר, נוצרים מתחים של קנאה, ואף השנאה אורבת בפתח. במציאות של הגטו, משפחות זרות זו לזו, נדחקו לגור ביחד, נשואים עם רווקים ורווקות. במציאות של הגטו, כשבחורה גלמודה מסרקת את שערה הארוך שגולש על כתפיה, ומתייפה, בלית־ברירה, במחיצת הגברים הנשואים, אז־אז נשותיהם המבוגרות לוטשות עיניים בולשות וכעוסות, הן על בעליהן, והן על המסכנה.

וכשהגלמודה זקוקה לעזרת גבר לביצוע אחד משירותי הבית, והיא מפעילה את חיוכה המתחנחן, היא משיגה את העזרה המבוקשת, אך

בצירוף מנת שנאה וחיצי־רעל גלויים ומוסתרים, פעם מאשה זו, ופעם מאשה זו.

אבא, בהיותו בעל מקצוע, מסגר ונפח, עבד עבור הגרמנים ברשיון מיוחד, בנפחייה שהיתה מחוץ לגטו. הוא היה יוצא כל יום מהגטו למקום העבודה, שם היה בא במגע עם איכרים מכרים וידידים משכבר הימים, והם היו מביאים לו מזון תמורת תשלום, וגם מתוך ידידות. מתוספות מזון אלו נהנו גם שכנינו לדירה. היה זה מובן מאליו, שלא ייתכן שאנו נאכל, ושכנינו לדירה ולמחנק, יצפו בנו בעיניים מורעבות. אמות־מידה אלו היו כמעט נחלת כל בתי הגטו, האחדות הכללית והאחריות ההדדית היו למעלה מכל השגה.

העזרה ההדדית היתה מפותחת ביותר, מטבח ציבורי נפתח לכל האנשים הבודדים, שאיבדו משפחותיהם, וכל הנזקקים היו מקבלים מנות מזון מדי יום ביומו. הפרודוקטים נתרמו על־ידי יהודי ראדון, והעבודה נעשתה בהתנדבות. כשלוש מאות איש מכלל אוכלוסייה של אלף ושבע מאות אכלו במטבח זה.

ליבע־שמעיה־מנדל׳ס־שלוסברג ארגנה קבוצת בחורות, שהיו מכבסות את הכביסה בשביל הבחורים הגלמודים, במיוחד נזקקו לכך בחורי הישיבה. דרוש היה רצון עז לעזור לזולת, וגדלות נפש, כדי לעמוד בניסיון של טיפול בכביסה מלוכלכת, ששרצו בה כינים כבמכת מצרים.

אין ספק שאחת הכוונות השפלות של הגרמנים היתה לגרום לכך, שהיהודים יהיו מושפלים בעיני עצמם. השיטה שלהם היתה להביא לכך שירמסו זה את זה, על־ידי דחיסתם יחד בצפיפות נוראה, להעבידם בפרך, בלי כל תמורה, בזמן שהמזון הדל שניתן להם, לא היה בו כדי לקיים את הגוף. הם רצו להחזיקם מורעבים כדי לשבור את צלמם האנושי.

ראדון היתה עיירה קטנה וענייה, והגרמנים היו מנחיתים מדי פעם בפעם דרישות לספק להם כל מיני חפצים, בכמות ובאיכות שכלל לא היה ברור אם נמצאים בידי יהודי ראדון. וחברי היודנרט והמשטרה היהודית, שהיו במצוקה, הלכו מבית לבית כדי לאסוף את החפצים המבוקשים. יהודי ראדון פתחו דלתותיהם וביקשו מחברי היודנרט לבדוק שמא נמצאים חפצים אלה ברשותם, כדי לא לתת לגרמנים אמתלה לפגוע ביהודים.

ראש המשטרה היהודית, ליפה סקולסקי, שהגיע לראדון מאורן, ציין את ההתנדבות שהיתה בגטו ראדון, לעומת עיירות אחרות. למרות העוני והמחסור שהיו בראדון, קלטו יהודי גטו ראדון הרבה יהודים פליטי

עיירות אחרות, שהגיעו בעירום וחוסר כול, ולא היו בראדון מקרי רעב ממש.

ליפה סקולסקי, שהשתתף בישיבות היודנרט, סיפר כי באחת הישיבות הוחלט על־ידי הרבנים להטיל חרם על כל מי שישחט בקר או אפילו עופות, היות והדבר היה כרוך בסכנת נפשות. בעיירות סמוכות קרו מקרים שהגרמנים תפשו בשר אצל יהודים, וזו היתה עילה עבורם להוציא להורג יהודים רבים. העונש המוצהר עבור שחיטה או החזקת בשר, חלב, או שמנים אחרים, היה מוות. ליפה, שהיה ראש המשטרה, נתבקש על־ידי הרבנים להשגיח לבל יפרו את החרם, ואמנם מאז נפסקה השחיטה.

כעבור זמן, כשמצב המזונות הלך והורע, ולעבוד היה הכרח, ביטלו את החרם, וליפה נתבקש לשמור על הגרמנים לבל יפתיעו את היהודים בחיפושי פתע אחרי בשר ודברים אסורים אחרים. מאותו זמן התנהלה השחיטה בדרך־כלל בבניין בו שוכן היודנרט.

באחד המקרים, הצליחו לסלק את הבשר בעוד מועד ולהסתירו בשלג מחוץ לבתים. פעם אחרת נאלץ סקולסקי לדחוף חתיכת בשר לתוך כיסו, עת נלווה לגרמנים בעת החיפוש.

החיים "הרגילים" היו מתגעשים ונחרדים מדי פעם, בגלל כל מיני גזירות, אבל כל עוד שהיה מדובר בכסף, בזהב, וברכוש אחר, כל עוד לא נגעו בנפש, היינו שמחים ומרוצים בחלקנו. אך לא כך רצה הגורל.

מאסרו הפתאומי של ברל ליפקונסקי בגלל הלשנה, והוצאתו להורג בכלא לידה, וחיסול משפחתו בראדון, גרמו לזעזוע עמוק ודאגה לבאות. התעורר חשש שהלשנה זו תגרור אחריה הלשנות נוספות ומעשי סחיטה. המאמץ לגייס סכום כסף גדול כדי לשלם כופר לא נשא פרי: הכסף נלקח, אך ללא הועיל.

הגרמנים המקומיים העבירו אמנם דברי הרגעה דרך מפקד המשטרה הפולנית, כי לא הם אשר עשו זאת, אלא ההלשנה גרמה לכך, והפקודה באה מלמעלה, מהמפקדה המחוזית שבלידה. אחרי כל מקרה מעין זה היו הגרמנים מנסים להרגיע את הרוחות בהבטחות מרמה ועורמה, והיו סוחטים כסף כפדיון־נפש. כך הצליחו להרדים כל רצון להתקומם או לברוח.

האמת האכזרית היא כי היה לנו נוח להאמין לדבריהם, מכיוון שידענו כי הסיכויים להינצל על־ידי בריחה מהגטו בעת ההיא היו אפסיים. המלחמה היתה בעיצומה, הגרמנים התקדמו בכל החזיתות, ולא נראה

היה כי המלחמה תיגמר במהרה. לא הרבה איכרים היו מוכנים להסתכן במצב זה, ולהסתיר יהודי אפילו תמורת כסף רב.

לחישה קטנה ביותר, חשד קטן ביותר, היו נגמרים בהוצאה להורג של היהודי המסתתר יחד עם כל בני־ביתו של האיכר, או שריפת הבית על כל תושביו. האפשרות האחרת, לברוח ליער בתקופת החורף, בקור ובכפור של 30-20 מעלות צלזיוס מתחת לאפס, בלי הכנות מוקדמות, לא היתה מעשית למי שלא הסכין לכך. הסיכויים להישרד במצב זה היו אפסיים. השלג הוא "המלשין" הגדול והמסוכן ביותר: כל דריכה משאירה עקבות לזמן רב, עד לרדתו של שלג חדש שיכסה את העקבות.

האוכלוסייה הכפרית, גם אם היא לא היתה עדיין נגועה בשנאה ליהודים, לא הצטיינה גם באהבה יתרה, כדי רצון להגיש להם עזרה, תוך סיכון עצמי. אלה שהיו מוכנים להגיש עזרה, היו מיעוט קטן ביותר, ולא משנה, וגם לא חשוב, אם זה היה תמורת טובת הנאה כספית, או לא. די היה בגוי אחד שונא יהודים, בתוך אזור כפרי שלם, שיטיל חתיתו על כל הסביבה, וכאלו לא חסרו, אם מתוך שנאה עיוורת ליהודים, ואם בגלל פרס כספי שהיה מובטח למי שמביא להסגרתו של יהודי.

במצב זה היה יותר נוח להאמין להבטחות הגרמנים, ונראה בטוח יותר בגטו מאשר בחוץ, ובמיוחד לבעלי משפחה עם ילדים קטנים, או עם נשים וזקנים.

בערב אסור היה לצאת מפתח הבית, ומפר פקודה זו חייו היו בסכנה. למרות זאת, הייתי מתגנב ביחד עם אחי, בריצה מבית לבית עד לביתו של ר' מרדכי בער, ראש הישיבה הקטנה שבראדון, על־מנת ללמוד איתו דף גמרא, ולשמוע אגדות שחיממו את הלב בערבי החורף הקרים. התעודדנו מהבטחות לעתיד לבוא שהובטחו לנו על־ידי הקב"ה.

8

פליטי יהודי לִידָה מוצאים להורג

חלפו ועברו כמה שבועות של שקט יחסי וחיי שגרה, וימי החנוכה עברו אף הם בלי שמחה יתרה.

באחד הימים, בשעות הבוקר, שמענו טרטור עז של אופנועים, שהתגלגל ממורד רחוב לידה לכיוון השוק, לאורך הגטו.

לראדון הגיעו מספר משפחות יהודיות שהצליחו לברוח מגטו לידה, שם שרר רעב כבד, והצטרפו לקרוביהם בראדון. מסתבר שיחידה גרמנית מיוחדת הגיעה מלידה וערכה ביקורת מבית לבית, וזיהתה חלק גדול מהמשפחות שהגיעו מלידה, כ־40 נפש בערך, והובילה אותם אל מחוץ לעיירה בדרך ללידה. סברנו כי מובילים אותם בחזרה לגטו לידה, אבל כעבור 20 דקות שמענו ירי בצרורות. הבינונו ששוב נשפך דם יהודי.

כעבור דקות מספר ראיתי את מלאכי המוות חוזרים למרכז העיירה. לא ידענו אם לשם שתייה וזלילה חזרו, או שמא עלולים הם להמיט פורענויות נוספות. בראותי כי יהודים מצוידים באתי חפירה רצים לכיוון הירי, הצטרפתי אף אני לרצים אל מחוץ לעיר. מפיהם נודע לי כי היודנרט נצטווה על־ידי הגרמנים לשלוח אנשים לקבור את החללים מהר, כדי שיספיקו לחזור לגטו בעוד יום. רצנו מהר ככל יכולתנו, חשבנו שאולי ישנם פצועים הזקוקים לעזרה וייתכן שאפשר להצילם, אם עודם בחיים.

ומה רואות עיניי? גוויות רבות פזורות בשטח. אחדות מהן חמות ומפרפרות, אחדות פניהן טמונות בשלג, ואחדות עיניהן נעוצות בשמים, ומסתכלות בלי להניד עפעף. המון גוויות־שלוות מפוזרות על פני המעטה הלבן של השלג. ילדה לצד אמא, אב ובן חובקים זה את זה, נשים וגברים.

כולם כישנים שנת־ישרים, על המרבד הלבן שצבעו הומר לאדום.

התמונה שנגלתה לנגד עיני אז לא משה מעיני עד היום. זו היתה הפעם ראשונה שראיתי חללים כה רבים. המראה כמו נלקח מתוך סיפורי מלחמה משדה הקרב.

מאחר שהאדמה היתה קפואה, לא ניתן היה לכרות קברים במהירות שנצטווינו לעשות זאת. היה זה בשעות המאוחרות של אחר־הצהריים, והשמש נטתה לשקוע בפאתי מערב, שהאדימו אף הם. מצווים היינו לחזור בעוד יום לגטו, ובלית־ברירה חפרנו קברים בשלג והטמנו את הגוויות. את כתמי הדם כיסינו בשלג, לבל ייראו לעיני אדם ואלוהים. רק למחרת היום עשה היודנרט כדי להעביר הגוויות לקבר ישראל.

חיינו היו תלויים מנגד. חיינו בתוך ייאוש והשלמה עם גורלנו, לא האמנו שיש תקווה להצלה. השאלה היתה רק מי קודם ומי יותר מאוחר, מי הראשון ומי האחרון. קיבלנו הכול בשוויון־נפש כי ממילא אין מה לעשות. וכל זמן שלא ידעו בדיוק גורלו של מי בתור, חיכו כולם אין־אונים לכל צו, מבלי לעשות משהו כדי לנסות לשנות את המצב. אדרבה, חששנו שכל מעשה עלול להקדים ולהגדיל הפורענות, ולקרב את הקץ. הרגשנו כי חגורת החנק הולכת ומתהדקת יותר ויותר סביב צווארנו, אבל לא ראינו שום מוצא, כי לאן נלך באמצע החורף? הרי השלג יסגיר צעדינו, היכן נוכל להסתתר? ומי יודע לכמה זמן? חזית המלחמה היתה עמוק בתוך לב־לבה של רוסיה, ולא זו בלבד, אלא חששנו כי כל תזוזה בחזית לרעת גרמניה תזרז את תהליך השמדתנו, וכי אנו נהיה הקורבנות הראשונים.

גרשון "דער דולגר" (גרשון בן העיר דולגה) שבליטא – כינויו היה גם "דער געשאסענער" (מי שנהרג ביריה) – היה אומר: "מיר זיינען גשאסענע" – אנו ירויים, זאת היתה מסקנתו אחרי שברח מהשחיטה בעיירתו בליטא, ולאחר־מכן ברח מרכבת שהובילה אותו למחנה ריכוז. בסתר לבנו ציפינו לנסים: נס מהחזית, ונס מהשמים. גם את החורף רצינו לראות מאחורינו. שמועות משמועות שונות נפוצו על מפלות גרמניה בחזית, אבל כל אלה היו רק חזיונות־שווא.

יענקל'ה־מנשה'ס, "דער שמיד" (יעקב קובלסקי בן מנשה הנפח), נער בגיל 17-18, בהיותו שוטר במשטרה היהודית, הבחין בין המשפחות מגטו לידה בנערה בת גילו, מיכלה, ואחותה טייבלה, ואחיהם הצעיר יוסף. הם היו הנכדים של ר' יהודה "דער שוסטר" (הסנדלר) סלודובניק, מראדון. הוא הסתכן אך הצליח להוציא את מיכלה ואת אחיה מבין יהודי לידה

שנתפסו, והסתירם למספר ימים אצל בחור פולני שהיה ידידו, וכך הצילם ממוות בטוח. הוא ניסה להוציא גם את אחותם טייבלה, אך היא סירבה לבוא איתו, אם מתוך פחד, אם בגלל טעמים אחרים, והילדה הצעירה הזאת חתמה את פרשת חייה הצעירים על מרבד השלג הלבן והצחור שהאדים מדמה. מיכלה ואחיה יוסף הצליחו להתחמק מהגטו בזמן חיסולו. הם ברחו ליער והיו עם הפרטיזנים יחד עם יענקל'ה מצילם. בגמר המלחמה, התחתנה מיכלה עם חיים־איצ'קה, "דער ציגיינער" (הצועני) – כך כינו אותו בגלל עורו הכהה – ואולי גם בגלל חריפותו המרובה. בנו של דוד־יוסל, הזגג, גם הוא היה עם הפרטיזנים. לאחר תום המלחמה היגרו שלושתם לארה"ב והקימו שם משפחות.

יענקל'ה קובלסקי זכה להגיע ארצה והקים את משפחתו בגבעתיים שבישראל. גם היום, אחרי 45 שנה, מדי פוגשי בו, עת הוא נוסע בטקסי שלו, הנני רץ להקביל את פניו בשלום, תוהה אם אינני חולם בהקיץ.

באחד הימים הבחנתי כי בפינת בית־העלמין הנוצרי הישן, במרכז העיירה, ממש מול בתי הגטו, מתקינים מעין שער גדול. שתי קורות עץ גבוהות מושקעות בתוך בורות שנחפרו באדמה במרחק 5-6 מטרים אחת מרעותה, ולמעלה מחברת ביניהן קורה נוספת. סקרן אותי לדעת לאיזו מטרה התקינו זאת: האם זהו שער כבוד למכובדים? האם עומדת להיערך חגיגה? לשאלתי לפשר הדבר לא קיבלתי מענה, וכך חלפו מספר ימים בלי פתרון לחידה.

בבוקרה של שבת אחת, בתקופת פורים, נפתרה החידה. בצאתי מהבית שהיה בקצה רחוב לידה, העפתי מבטי לכיוון שער החידה, והנה אני רואה אנשים מתקהלים מסביב לעמודים. למטה מנצנץ לובנו של השלג, ולמעלה תלויות שתי בובות ענק המתנדנדות ברוח. התקרבתי קצת למקום – והבובות הפכו אט־אט לדמויות אדם. בתחילה לא הבינותי מה עיני רואות, חשבתי שזה מעשה תעתועים, או מעשה לוליינות, אך חיש מהר הפכה התמונה למראה טרגי ביותר, בראותי שפניהם הם פני אדם שהשחירו, ועיניהם נדחקו החוצה. הם התנדנדו שווי־נפש מול אדישותם של המסתכלים.

חיינו בנורמות על־פיהן ערך החיים היה כערך לולאה של חבל, אך מחיר הקיום גבוה יותר לאין שיעור. אט אט התעוררתי מהזיותי והתבוננתי היטב כדי לראות גורלו של איזה יהודי הביאו להיות תלוי שם. להפתעתי, שמעתי מפי האנשים כי אחד מהתלויים הוא פולני והשני יהודי מאורן שהשתמד, ונתפש בגניבה אצל גויים עקב הלשנה. הם נתלו

על חבל למען יראו ויירָאו, כדי שהכול יבינו שכך ייעשה למי שמפר פקודות השלטון הגרמני.

כנער צעיר ונמוך קומה לא נשלחתי בקביעות לעבודת ניקוי הכבישים, ונזדמנה לי האפשרות מדי פעם להביא קצת אוכל חם לאבא, שעבד בנפחייה מחוץ לגטו. מאוחר יותר, השיג עבורי אבא תעודת עובד, כשוליה, ורשיון יציאה מהגטו לעבודה. תעודת עובד, ובעל מקצוע, היתה מעין פוליסת ביטוח חיים. ראשית, מכיוון שרווחה הדעה שהגרמנים זקוקים לבעלי מקצוע, ולכן לא יגעו בהם לרעה, או לפחות הם יהיו האחרונים בתור להישלח למחנות. שנית, עצם היציאה מהגטו היה מאפשר להיפגש עם איכרים, להשיג מהם קצת מזון ולהכניסו לגטו, או לפחות לאכול ארוחה משביעה, כפעם בפעם. באחת הפעמים שבאתי לבקר את אבא, ראיתיו עובד קשה מאוד, והוא נראה עייף. זה היה נדיר לראותו במצב זה. ביקשתיו שירשה לי לעזור לו, ונטלתי את הפטיש הכבד והחילותי להכות בו בברזל המלובן שהיה מונח על הסדן. השתדלתי להוכיח כי אמנם יש בכוחי להכות בפטיש הגדול בקצב הנדרש. באחת המכות שהִנחַתי על הסדן, הרגשתי מעין זרם חשמלי, ודגדוג באחת מחוליות עמוד־השדרה, ומני אז, מדי פעם בפעם, מופיעה מול עיני התמונה של אבא בנפחייה שמחוץ לגטו, ולחלופין, כפעם בפעם אני חש בזרם החשמלי, ובכאב עז בחוליה זו.

החיים בגטו שוב נקלעו לשגרה. מדי יום ביומו יוצאים לעבודה, מקבלים את מנת המזון הדלה, משלימים אותה עם מזון הנכנס מבחוץ. הדחקות והמחסור גדלים, אך אין רעב ואין רעבים למוות בגטו ראדון. מברכים על כל יום שחולף בשלום, ומחכים ליום המחרת, אולי יביא איתו בשורות טובות. הרי הורגלנו להאמין כי "ישועת ה' כהרף־עין".

החורף מתקרב לקצו. אנו נכנסים לחודש אדר ואיתו חג הפורים, חודש שבו קמה ישועה ליהודים מאויביהם. אולי יתרחש נס גם בימינו.

9

הגטו מוקף וסגור

המפקדה הגרמנית בראדון הטילה, באופן פתאומי ובדחיפות, על בעלי המקצוע היהודיים לעשות עבורם כל מיני רהיטים, וכן להתקין עבורם עגלות וכרכרות, וגם זאת בדחיפות מְרַבית. שמועות התחילו להתהלך כאילו הגרמנים החלו לארוז חפציהם. המצב לא היה ברור: אולי קרה משהו בחזית המלחמה הנמשכת כבר כמעט שנה תמימה?

השמועות הגיעו לשיאן ביום ה׳ בשבוע, כ׳ באייר התש״ב, ה־7 במאי, 1942 כאילו הגרמנים אורזים את חפציהם. היו גם כאלה שאמרו: הם מתכוננים לברוח, כי החזית הגרמנית נשברה כנראה. האופטימיסטים אף הוסיפו דברי הסבר ופרשנות על מהלך הקרבות כדי לבסס אמיתותן של השמועות. אך היו גם פסימיסטים שאמרו שאין שחר לשמועות, וכי לא ידוע מי הפיץ אותן. גם אם יש אמת בשמועות אלה, עלינו להיות נכונים לפורענויות חדשות, כי הגרמנים לא יעזבו את ראדון בשקט, הם קודם כול יחסלו אותנו. העיירה היתה כמרקחה כל אותו שבוע, היינו דרוכים לבאות וייחלנו לנס שיתרחש.

החידה נפתרה עת התעוררנו בבוקרו של יום שישי, ללא אפשרות לצאת את פתח הבית. כל הגטו היה מוקף על־ידי שוטרים פולניים מקומיים, שתוגברו על־ידי שוטרים ליטאיים ורוסים לבנים, שהובאו ממקומות אחרים. בנוסף לחיילים הגרמניים המקומיים, הגיעה יחידה גרמנית מיוחדת שפקדה על המבצע. כבר באותו רגע ידענו כי גורלנו נחרץ. לא ידענו רק מתי בדיוק יפיקו את זממם ובאיזו צורה. כל אחד החל לעשות את חשבון נפשו וחשבון משפחתו: האם כדאי להסתכן בבריחה מיידית, או עדיף לחכות לערב ולליל, או אולי כדאי לחכות עד שתתבהר

כוונתם של הגרמנים?

הלבטים קשים ומענים. הנך נמצא סגור בכלוב יחד עם ילדיך, אשתך, הוריך, כל בני־ביתך היקרים לך מכול, וידוע לך כי ייתכן ובעוד רגעים מספר תאבדם ולא תראם יותר. הילדים הקטנים, המקשיבים לתוכניות הבריחה, נצמדים להוריהם. מחשבה רודפת מחשבה, והזמן עובר וחולף בינתיים. לברוח! יש לברוח מיד, לפני שיהיה מאוחר מדי! אבל איך? מתי? ולאן? ואם נצליח לברוח, מי יודע לכמה זמן? הסיכויים לשרוד כל־כך קטנים, אם בכלל. במחשבה שנייה, אולי עדיף לתת לגורל לעשות את שלו, ואם נגזר להיהרג ולמות, הרי מוטב למות יחד עם כל המשפחה והעיירה כולה, במקום להתענות ולסבול, ואחרי־כן ליפול קורבן לעינויים ולייסורים רבים.

זוכר אני היטב, וחש עד היום, את ייסורי לבטיו הנוראים של אבא שטען כי כל אחד מאיתנו חייב לנסות לברוח ויהי־מה, כי בין כה אין לנו מה להפסיד. יש לברוח ולהסתתר ביער, להסתתר בין גויים מכרים, כל אחד חייב לנסות מזלו, אולי יינצל מישהו מהמשפחה. לא נוכל ולא נצליח לצאת מכאן כולנו ביחד, ואם נשב יחד ונחכה, הרי כולנו ניהרג ונושמד.

אנו, הילדים, פחדנו לצאת לבדנו, הבינונו שעלינו לברוח מכאן, אך רצינו לעשות זאת יחד עם אבא ואמא. ושוב הסבריו של אבא המופנים אלינו, הילדים, וגם לעבר אמא, שאנו חייבים להתפזר כל אחד בנפרד, או לכל היותר שניים שניים, ורק אחר־כך ניפגש. אם נצא יחד, אמר אבא, הרי ניתפס כולנו.

עד היום מצלצלות באוזני תחנוניו של אבא אלינו הילדים: לכו אתם קודם, ואחר־כך אני כבר אוציא את אמא, שבשום פנים ואופן לא הסכימה לצאת לבדה. אמא גם חששה לשלוח אותנו, אך לבסוף הסכימה שאם אנו נצא, היא תצא לאחר־מכן עם אבא.

אותה אשה, שכמה שנים קודם־לכן לא ידעה מורא ופחד, וחירפה נפשה ונפש ילדיה, והעזה לגנוב גבולות תוך סכנת נפשות, למען תלמוד תורה והצלת הנשמה, לא עצרה כעת כוח לעשות למען הצלת הנפש.

אבא, כראש המשפחה, אמר: הייתי יוצא הראשון לבדי בזחילה, אבל איני יכול לעזוב את אמא ואתכם לבל יגידו כי את נפשי הצלתי ואתכם הפקרתי. כך החליט להפקיר את נפשו למען הרגשתו והרגשתנו.

אבא היה חייל במלחמת־העולם הראשונה, לכן האמין שיש סיכוי להתגנב בחסות הלילה אל מעבר למשמרות. הוא לא הִשלה את עצמו, וידע כי גורלנו נחרץ, ואין לנו מה להפסיד, לכן אף ניסה לשחד שוטרים

למען נוכל לצאת כולנו יחד, אבל מאידך חשש שאם נצא כולנו יחד, הרי השוטר עלול גם ליטול את הכסף, וגם להסגיר את כולנו לגרמנים. הלבטים נמשכו במשך כל יום שישי וכל הלילה.

הגרמנים העבירו הודעה כי בכוונתם להוציאנו מהגטו למחנה עבודה. בעקבות הודעה זו היו כאלה שאמרו שכדאי לחכות ולראות אם יחזירו לגטו את הפועלים מהעבודה ביערות. אם אכן יחזירו אותם לגטו, הרי זה סימן שבדעתם לחסלנו, אך אם ישאירו את הפועלים לעבוד, הרי ייתכן שהם מתכוונים לשלוח גם אותנו לעבודה. וכך חלף הזמן, שעה אחרי שעה, ושעת האפס הבלתי־ידועה התקרבה.

שמועות ורמזים הגיעו על־ידי איכרים לידידיהם היהודים, כי המצב חמור ועליהם לנסות לברוח מהגטו ויהי־מה. אבל איך לברוח עם ילדים קטנים, ולאן? שום ראש משפחה יהודי לא יסכים לברוח ולהפקיר את אשתו וילדיו הקטנים לגורלם.

הנאמנות של קשרי המשפחה היהודית מנעה מרבים לנסות לברוח. יחד עם זאת, היו מקרי בריחה בליל יום שישי. במשך כל הלילה, נשמעו מדי פעם יריות על הבורחים. רבים נורו ונהרגו, אך אחדים הצליחו להתחמק ולמלט נפשם.

אין ספק כי אילו ידעו יהודי גטו ראדון, כי אחרי שיצליחו לפרוץ את ההסגר, יהיה להם מקום מחבוא ומחסה, אילו ידעו כי האוכלוסייה הלא יהודית תגיש להם שמץ עזרה, או לפחות לא תתנכל להם, כי אז המונים היו מנסים למלט נפשם. אבל הסיכויים לקבל עזרה מחוץ לגטו היו קלושים ביותר. העוינות ליהודים והשמחה לאיד היו גדולים, לכן לא ראו כל טעם להיפרד מהמשפחה, לסבול עינויי גוף ונפש, ואחר־כך להיהרג אי־שם בין גויים במקום בלתי־נודע. במצב זה, העדיפו להיהרג ולמות על קידוש השם, ביחד עם כל המשפחה והעיירה כולה.

בשבת בבוקר היינו עייפים מחוסר שינה, ומותשים ממתח ומריטת עצבים שנמשכו במשך שלושים ושש שעות. שקט מאיים השתרר, וניסיונות הבריחה של הלילה נפסקו, וגם היריות פסקו, כאילו הכול שב לקדמותו. הצצה זהירה החוצה – ועינינו נתקלות בשומרים המזוינים העומדים מול כל פתח ועל־יד כל פינה, ואנו מתפכחים מתעתועי־דמיון ותקוות־שווא. לנסות לברוח לאור היום כמוהו כהתאבדות, לכן יש לחכות, אם יינתן לנו, שוב ללילה.

לאחי הקטן יקותיאל בן ה־12, בשערותיו הבלונדיות ועיני התכלת

שלו, היתה חזות של ילד, הדומה לרוב ילדי הגויים. גם השפה הפולנית היתה שגורה היטב בפיו, ואף ידע היטב את מנהגיהם והליכותיהם של הגויים. לכן הוחלט להלבישו כרועה פולני, ובדרך זו להגניבו אל מחוץ לגטו. עם שוט רועים בידו, יצא מהבית אל מחוץ לגטו. אבא מסר לו הוראות לאן ללכת, וסוכם שאם הוא יצליח לצאת, אזי בערב, במוצאי השבת, אבא ייקח את אמא, ואותנו, שני הילדים המבוגרים יותר, ונצא את הגטו. יקותיאל אמנם הצליח לחמוק מהגטו והחל לצאת אל מחוץ לעיירה, אך לרוע המזל חשדו בו הפולנים המקומיים כי הינו ילד יהודי, והוא נעצר על־ידי שוטר פולני. למרות התנהגותו האמיצה, לא הועיל לו דבר. מכנסיו הופשלו, ובדקו אם הוא ערל בשר כמוהם, או מבאי בריתו של אברהם אבינו. הם אמנם לא פגעו בו לרעה, אך החזירו אותו אלינו לגטו.

כישלון הברחתו של אחינו הקטן קושקה, ודרך זיהויו על־ידי השוטר הפולני, ריפו במידה רבה את הרצון לברוח. ידוע ידענו כי לא רק הגרמנים הם מבקשי נפשנו, אלא גם רבים בתוך האוכלוסייה המקומית שׂשׂים לאידנו, ואם לא יחסלונו במו־ידיהם, אזי ברצון ילשינו על קיומנו בפני הגרמנים, וברצון יסגירו אותנו. השתררה אווירה של עייפות גופנית ונפשית, אוזלת־יד וייאוש, ובמידת־מה השלמה עם הגורל.

השבת עמדה לצאת, השמש שקעה והיום פנה. דמדומי הערב ירדו עלינו, גזר־הדין טרם הוצא לפועל, ואנו חיים בצל עינויי הדין, אך עוד לילה אחד ניתן לנו, ובחושך טמונה תקוותנו לאור. הכוכבים נערכו במסילותיהם ברקיע למעלה, ולא כבה ואף לא כהה אורם נוכח המשמרות למטה. בפינת החדר הדלקנו נרות להבדלה, וברטט דובבו שפתותינו: "הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד", "המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים", ובין החיים והמוות.

צמודים לפתחי החלונות והדלתות, העיניים נעוצות בחושך, והאוזניים כרויות לכל רחש, שמא תיקרה אפשרות להימלט בחסות הלילה והחשכה.

הניסיון לשחד את אחד השוטרים הפולניים המקומיים, שיעלים עין למספר דקות ולא יירה עלינו בעת שנברח, עלה בתוהו. את התמורה קיבל, אך איים שאם לא יקבל עוד, יירה בנו. עם השוחד נגוזה גם התקווה, שכן נתגלו כוונות הבריחה שלנו.

והירח, כהרגלו, הגיח והופיע מירכתי השמים, ואט־אט טיפס ועלה למרומי הרקיע, כבן־לוויה לכוכבים, ויחד הקרינו מאורם על המשמרות למטה. רוחנו נפלה, ותקוותנו נמוגה, בראותנו כי גם צבא השמים נלחם

בנו.

רכונים איש על רעהו, עייפים ותשושים מליל שימורים נוסף, חלפה חשכת הלילה מבלי שמומשו כוונות הבריחה שלנו, ומבלי לדעת אם יינתן לנו עוד לילה, ועוד הזדמנות להימלט.

השחר הפציע בפאתי השמים, שקט השתרר מסביב, היריות פסקו, ואיתן גם נביחות הכלבים. רק ציפורי הדרור הפרו את השקט והשלווה בציוצם, כאילו חברו שירתם לתפילותינו ואנקותינו, לפני בורא העולם.

10

יהודי גטו ראדוּן מובלים לבור

יום חדש הפציע. יומו הראשון של השבוע, אור ליום כ״ג באייר, התש״ב, 10.5.1942. בשעות המוקדמות של הבוקר פרצו גרמנים ושוטרים פולניים מהאוכלוסייה המקומית לבתי הגטו ובחרו, כנראה לפי מידע שהיה בידם, קרוב ל־100 גברים חסונים, ביניהם גם אבא, ציידום באתי־חפירה, והובילום מערבה, לדרך גרודנו.

נשארנו בלי ראש המשפחה, ובלי סמכותו של ראש משפחה. נותרנו אובדי עצות. לא ידענו לאן לוקחים אותם ובשביל מה. רוחה של אמא נפלה לנוכח לקיחתו של אבא, ורצון החיים אזל ממנה. כוחות הנפש שהיו דרושים כדי להיאבק למען החיים נטשו אותה. היא לא ראתה כל טעם בחיים, וגם לא ראתה כל אפשרות להתקיים בלי אבא, במיוחד מחוץ לגטו בעת הזאת. למעשה השלימה עם הגורל, ולא ראתה כל טעם ועניין לנסות לשנותו. מכאן ואילך לא החזיקה בנו סביבה, ולא ניסתה לייעץ לנו מה לעשות ומה לא לעשות, כביכול אמרה: עשו מה שאתם מבינים, ומה שעולה על דעתכם, ואיך שהגורל ייפול וייחרץ כך יהיה.

לא מעט הושפעו מחשבותיה ושיקוליה מאמונתה הצרופה באל האחד והיחיד, ובהשגחתו האישית. לא פעם אמרה שמוטב למות כיהודי מאשר לחיות כמשומד. תפיסת־עולם כזו היתה נחלת רבים מיהודי ראדון, שאמונתם בדת ישראל היתה צרופה.

השמירה עלינו הוגברה. חשנו כי כל רגע עלול משהו להתרחש. העובדה כי לקחו את הגברים עם אתי־חפירה, בזמן שהגטו מוקף בשוטרים וגרמנים, היה סימן ברור כי משהו נורא עומד להתרחש. הרגשנו כשפוטים המחכים לביצוע גזר־דינם.

כעבור שעה קלה נשמעו יריות בצרורות מנשק אוטומטי, מכיוון בית־העלמין של העיירה, לשם הובלו קודם־לכן אנשי הקבוצה עם אתי־החפירה.

עוצמת היריות והכיוון ממנו הם נשמעו, לא הותירו ספק בלבנו כי אכן ירו בהם.

מחשבה רדפה מחשבה: האם הוציאו אותם מחוץ לגטו על־מנת לירות בהם? האם נהרגו כולם? האם נועדו אתי־החפירה בהם צוידו כדי להטעות, כאילו יוצאים הם לעבודה כרגיל?

אולי התקוממו וניסו להימלט, ובשל כך ירו עליהם, ויש סיכוי שאחדים מהם הצליחו להימלט על נפשם?

הגרמנים העדיפו ליטול בתחילה את האנשים הצעירים והחסונים, על־מנת לבודד את אלו שמסוגלים היו אולי להתקומם, וגם את אלו שיש להם היכולת הפיסית לעבודה קשה, כמו עבודת חפירה.

אחרי היריות הללו, כבר לא היה ספק בלבנו כי זה יומנו האחרון, וכי שעותינו ספורות.

ביודענו את הלך־מחשבותיו של אבא, היינו בטוחים שאבא ינסה לברוח ויהי־מה, אפילו רובה יכוון אל רקתו. כי מה שמנע ממנו לברוח עד כה היה הקשר והמחויבות למשפחה. הוא לא היה מסוגל נפשית להפקיר את משפחתו לגורלה ולברוח לבדו. גם לא היה כל סיכוי לברוח ביחד עם כל המשפחה, אך עתה, כשהוא לבד, וחופשי מצפונית להציל רק את עצמו, אין ספק שינסה לברוח בכל מחיר. האפשרות הקלושה הזאת, כי ייתכן שאבא חי, עודדתנו לחפש דרך להימלט, לנסות לברוח ויהי־מה, כי בין כה וכה אין מה להפסיד.

כעבור זמן־מה חזרו השוטרים בשנית לאסוף אנשים נוספים, עם אתי־חפירה, לעבודה. מבלי לחשוב, וללא כל היסוס, מתוך איזה דחף פנימי, תפס אחי הגדול פינקה את־חפירה. עשיתי כמוהו, ורצתי אחריו. התייצבנו מרצוננו בפני הגרמנים, על־מנת שיקחו אותנו לעבודה. בסתר לבנו חשבנו שאם רק נצליח לצאת אל מחוץ לעיר, בשטח פתוח, בין עצים ושיחים, אולי תיקרה לנו הזדמנות לברוח. ואם לא נצליח לברוח, אזי מוטב שניהרג כשיורים בנו מאחור בזמן בריחה, מאשר לראות את המוות בפנינו. את אחי פנחס לקחו וצירפו לקבוצה השנייה של עבודת החפירה, אך אותי פסלו וגירשו, באומרם שאני קטן מדי, ואין לי די כוח לעבודה זו.

"צעיר מכדי שתהיה לו הזכות לחיות, וחלש מכדי שיהווה סכנה", הרהרתי לרגע קט, ובלית־ברירה, חזרתי לאמא ולאחי הקטן קושקע, ודודי

ועלוול מאיישישוק.

חזרתי לאמי, ספק מיותם מאב, ספק עזוב ומנותק מאחי, שכל ימי ילדותי הייתי קשור אליו. חזרתי לאמא שאיבדה מחומה וחיוניותה, אמא שאין ביכולתה לסוכך על בנה אהובה, מכונסת בתוך עצמה, ורק עצבות פניה העידה על המתרחש בנפשה.

ללא חיבוק וללא נשיקה קיבלה את פני. באדישות מעושה שמעה סיפורי, כאילו אמרה: בני גדלת די, חפש דרכך לחיים בכוחות עצמך, אין לך יותר אמא שתוכל להישען עליה. הרגשת בדידות אפפתני ושמה מחנק לגרוני. לבכות לא יכולתי, אך לפתע חשתי כי גדלתי, ומשא כבד של אחריות לגורלי רבץ עלי פתאום, ובמידת־מה גם לגורל היקרים לי. פתאום בגרתי. בראותי שאין עתה כל אפשרות בריחה אחרת, העליתי בסולם את כל בני הבית לעליית־הגג, המקום היחיד שהיה בו מסתור־מה.

הבית היה בנוי שני אגפים, כשאכסדרה רחבת ידיים מחברת ביניהם ורק פתח יציאה אחד הוביל מהאכסדרה החוצה. משני האגפים עלו כעשרים וחמש נפשות בסולם לעליית־הגג. כיסיתי אותם בכל מיני סמרטוטים ועצים שמצאתי מתחת לידי, כאמצעי אחרון להצילם.

הדברים התרחשו במהירות. התכונה בחוץ היתה מוזרה וחשודה. הרגשנו כי מלאך המוות מתהלך בקרבנו ונשמנו את ריחו.

עד היום אינני יודע להסביר לעצמי, למה ומדוע עשיתי זאת. למה אני ולא מישהו אחר, ומה הניעני לעשות כך? האם היו אלה פרי מחשבה והחלטה, או דחפים נפשיים לא מחושבים.

האם משום שנותרתי הבן הגדול, והאחריות של ראש משפחה שנפלה עלי, היא שדחפתני? אין ספק כי היה בכך מגילויי האהבה האחרונים שיכולתי להעניק לאמי ולאחי הקטן. ירדתי למטה כדי לסלק את הסולם שהיה מוצב לעליית־הגג ולמצוא מחסה לעצמי.

אולם בטרם הספקתי לסלק את הסולם ממקומו, הגיעו לאוזני יללות המונים, וצווחות פראיות מלוות יריות, ורעש רוכבי אופנועים. עד שפניתי כה וכה, למצוא מחסה, הצצתי דרך פתח הדלת, וראיתי כי היהודים מהבתים שלפנינו, מובלים כולם, ילדים וזקנים, נשים וטף, לכיוון מרכז העיירה.

חשתי והבינותי, שהרגעים האחרונים מתקרבים. לא הספקתי למצוא מחבוא לעצמי, וגרמנים מצוידים בנשק ומקלות גומי, חדרו לבית פנימה והחלו לדחוק, במכות ובצעקות – "ראוס, ראוס" – החוצה, החוצה.

בפתח היציאה, ניצב גרמני, מקל גומי עבה בידו, וכל היוצא את

הפתח, הונחתה על ראשו חבטה אדירה, עד לאובדן שיווי־משקלו, ובברכיים כושלות נזרק החוצה.

כחיה הנמלטת מטורפה, קפצתי במהירות לעבר הפתח, ובריצה כפופה, כקוף מבוהל, זינקתי דרך הפתח והצלחתי לצאת מבלי שהגרמני הספיק לחבוט בי ולהמם אותי. כעבור שניות מצאתי את עצמי בודד וגלמוד בין המוני אנשים, נשים וטף, הנדחקים זה אל זה, מאימת המכות המונחתות, על המפגרים בלכתם. זרם ההמון דחפני וסחפני, כבמערבולת, קדימה.

אך איזה כוח טמיר עצר בעדי, והזרם חלף ועבר על־פני, ונשארתי מאחור. רציתי לדעת מה אירע לאמי ואחי ושאר הקרובים. האם הצליחו להישאר במחבואם, או שמא מצאום הגרמנים? חרדתי שמא אפגשם בין כל המובלים, אבל לדאבון לבי החשש התאמת, והבחנתי בהם מרחוק בין ההמונים.

הצטרפתי לאמי ולאחי. אני מצדה הימני, ואחי הקטן יקותיאל משמאלה, והדוד ועלווֹל לצדם. ומסביבנו קרובים, ידידים ומכרים. תהלוכה משפחתית, רבת רושם, המוני בני־אדם. משפחות משפחות, מרוכזות ומלוכדות מסביב לאב או אם המשפחה, נשים וגברים, זקן וטף, עוללים ויונקים, המון רב הולך ונדחק לעבר כיכר השוק.

בלכתנו בתוך ההמון, שח לי אחי הקטן קושקה, כי הגרמנים מצאו אותם במחבואם והיכום מכות רצח. אמא הלכה בראש מורד, ייסורים ועצבות ניכרו בפניה, ושפתיה דובבו פעם אחרי פעם : "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד!"

מדי פעם בפעם, היתה מפנה מבטה לעברנו באומרה : "ילדים, אמרו שמע ישראל, ונמות, כיהודים, על קידוש השם".

כך הובלה וצעדה כל העיירה, המקדשת עצמה בקריאת "שמע ישראל", כצאן לטבח, כעקדה קדושה, בהתייחדם עם השכינה. שפתי מלמלו אחריה "שמע ישראל", "שמע ישראל", בלי היכולת להתכוון לתוכן תפילתי. מלמלתי אחרי אמא, ובתוך־תוכי קיננה אי־הסכמה והתנגדות לאמירה אחרונה זו. בלי כל מחשבה הגיונית ובלי להבין למה ומדוע, לא השלמתי עם הווידוי האחרון. מחשבותי נשאוני לעבר אבי ואחי הגדול פנחס. הרהרתי: האם אבי הצליח להימלט מהיריות ששמענו, או שמא נורה ונהרג? ומה גורלו של אחי פינקה – האם הוא עדיין בין החיים?

קומתי הנמוכה אפשרה לי להסתכל ולהתבונן בנעשה מסביבנו מבלי להיחשף למכות מהשוטרים והגרמנים, כי האנשים מסביבי הסתירוני.

הגרמנים והשוטרים היו צמודים אלינו, והקיפו אותנו מכל עבר במרחק של מטרים בודדים אחד ממשנהו.

לצדנו הלכה משפחת שלמה קורלנציק, ידידי משפחתנו. הוא לקח לאשה את שיינקה בתו הבכירה של ר׳ יושה לויה, הבנאי מדוגאלישוק. שלמק׳ה היה חייט מוכשר, והיו להם שני ילדים כישרוניים.

שלמק׳ה היה מספר שנים בקובה, לשם יצא על־מנת להרוויח קצת כסף, וחזר לא מזמן, כדי להיהרג ולמות ביחד עם אשתו וילדיו.

כל המחנה הגדול הלך בשקט, מבלי שנשמעה צעקה או יללה. אפילו ילדים קטנים לא בכו, רק פה ושם נשמע בכיו של תינוק שהיה צמא לחלב אמו. לא היתה היסטריה המונית, ואף לא היסטריה של בודדים, שרר מעין שוויון־נפש לכל המתרחש מסביב. לא היתה כל התנגדות פיסית כי לא היתה התנגדות נפשית. בשלווה ובאלם עמדו לקבל את הדין.

בחלל האוויר נשמעו רק הצווחות והצעקות ההיסטריות של השוטרים והגרמנים, שהקיפו אותנו מכל עבר כשהם מכודנים ומזוינים בכלי־נשק אוטומטיים. שוטר פולני אחד, הקרוי ״הממזר״, שגדל לא הרחק מבית־הכנסת וה״שולהויף״, מצא לו שעת כושר להתאכזר, והיכה בחלשים ובנחשלים שפיגרו בלכתם אחרי ההמון. מקל הגומי שבידו, וקת רובהו, נחתו ללא הפסק על ראשיהם וגביהם של המסכנים, שלא היה בכוחם להדביק את ההמון. פה ושם נשמעה יריה שכוונה לעבר זקן שלא היה מסוגל להמשיך בדרכו, והוא נשאר מוטל מת באמצע הרחוב.

11

ליד בור המוות

הביאונו עד פינת השוק, מול מגרש ביתו השרוף של יצחק רוגובסקי. ניתנה פקודה לכל ההמון לכרוע על הברכיים ולהוריד את הראש למטה. מי שניסה להרים את ראשו, הוכה קשות ונורה במקום. ממושמעים וללא כל התנגדות, קיבלו את הדין. קהל עדת בני ישראל כורע ברכיים, אך לא לאלוהיו.

דובר פולנית הופיע לפנינו בנאום הטפה, ותוכנו היה: כל מה שקורה לכם היום הוא בגלל חטאכם ההיסטורי, על שצלבתם את ישו אדוננו, ועתה עליכם לתת את הדין. המטיף היה הכומר, שליח האלוהים, בכבודו ובעצמו. דברי ההטפה אמורים היו להיות הווידוי האחרון שלנו, וכפרה על מעשי אבותינו בעבר הרחוק. דברי ההטפה נאמרו על־ידי ממלא מקומו של הכול־יכול, בשם הדת הרחמנית והסלחנית. דברים אלה הדהדו בכיכר השוק, וריחפו מעל ראשיהם של הנידונים בלי משפט. קולות אלה לא חדרו ללבי, אך צלילם מהדהד עד היום באוזני. מלים אלו מרחפות עדיין בחלל עולמנו וייתכן והן תרחפנה לעדי־עד, עד קץ הדורות, עד קץ קיומו של המין האנושי וזיכרונו.

מחשבותי, מחשבות נער יהודי, נשאוני הלאה מזה, לא לשליחי אלוהי הרצח ולהטפותיהם, ולא לרוצחים, אלא לאלוהי החיים.

השמש שנטתה מערבה לא איבדה מזוהרה וחומה, שעה שכרענו על ברכינו, וראשנו שח לאדמה, והיא קפחה על ראשינו מן העורף ללא רחם. בקושי הצלחנו להתרומם, כשניתנה הפקודה לקום וללכת. התנדנדנו כשיכורים חסרי שיווי־משקל. את הנעשה מסביבנו לא ראינו, אף אחד לא ניסה להימלט ואף אחד לא התקומם. הובלנו ברגל בדרך המלך המובילה

לגרודנו, מרחק של כשני קילומטרים, עד שדרכנו נטתה שמאלה לשביל עפר, המוביל לבית־הקברות של העיירה. שורה אחרי שורה, משפחה אחרי משפחה, כרעה על ברכיה. כל העדה, כ־2000 נפש, ישובים וכרועים על ברכיהם וראשיהם מושפלים. מי שניסה להרים ראשו, נורה בו במקום.

ישבתי כורע על ברכי בתוך העדה, בירכתי הקהל. מסביבי המוני בני־אדם כשיחים שתולים באדמה, רתוקים למקומם, מבלי להביע אומר ומבלי להשמיע קול בכי או נהי. בשלוות נפש ובמשמעת עצמית בלתי־רגילה, מחכים לרגע בו ייגמר הכול, גם תקוות החיים וגם סבלם.

ישבתי כורע מתחתי כצמח השקוע באדמה, בלי יכולת להינתק ולזוז, אך עיני תרו בסקרנות של נער לכל עבר, ולכל הנעשה מסביב. ממול, מעבר לראשיהם של המוני בני־האדם, נכרה בור רב ממדים באורכו וברוחבו. על גבי סוללת האדמה שנוצרה מהחפירה, הוצבו מכונות־ירייה, ומסביב גרמנים ושוטרים מזוינים.

שורה אחרי שורה מזדקפת, וקבוצה אחרי קבוצה נעה. בני־אדם, גברים ונשים, זקן וטף, מובלים אל פי הבור, מופשטים מבגדיהם הנערמים בערימות. הבגד מופרד מנושאו, שמא מסתיר הוא בקרבו כסף וזהב. חשיבותו של הבגד רבה, אך לנושאו שנברא בצלם אלוהים, הנושם וחי, אין חפץ.

צרור יריות נשמע, והעומדים עירומים על פי הבור, נופלים לתוכו בעודם נושמים, ובטרם החזירו נשמתם לבוראם.

אב המחזיק ביד בנו, ואם המחבקת תינוקה בזרועותיה, נופלים זה על גבי זה, וזו ליד זו, לתוך הבור הכרוי. למעלה נערמות ערימות בגדים דוממים, ולמטה נערמות גופות חמות ומפרפרות של בני־אדם, ילדים וטף. כל זה מתרחש לאור היום, נוכח אלוהים וברואיו. השמש לא כיסתה פניה, רק נטתה לשקוע במערב, כמנהגה מדי יום ביומו.

טרטור מכונות־הירייה והרובים נמשך בקצב אחיד, וכמו בסרט נע, קבוצה אחרי קבוצה, משפחה אחרי משפחה, עולים על הסוללה.

משוחררים מלבוש אנוש, משוחררים מהכול, רק צלם אלוהים נותר עמהם, נופלים מטה ומצטרפים לקודמיהם.

פתאום, לרגע קט, הושלך הס, ומכונות־הירייה נדמו, קצבם הופר. בחורה יהודייה, צעירה, זועקת ונאבקת עם מכונות האדם. לא על חייה הצעירים, האבודים, היא נאבקת, כי אם על כבודה וצניעותה, עליהם אינה מוכנה לוותר. בצניעותה סירבה להתפשט, ומכונות האדם מנסים לקרוע בכוח את בגדיה מעליה. המאבק נמשך עד שכדור פילח את

האוויר, וגאל אותה ממאבקה האבוד. הסדר הושב על כנו, טרטור מכונות־
היריה התחדש והסרט הנע נמשך.

12

הבריחה מבור המוות

העיניים תרות בקו אופקי אחר הנעשה מסביב לבור, והנה נתגלתה לעיני תכונת בני־אדם מעבר לסוללה. הם עלו מהבור, ירדו מהסוללה, ופנו ימינה לכיוון הכביש. פינקה חי, פינקה חי, לחשתי לאמי, אני רואה אותו בקבוצה שנלקחה בבוקר לעבודה. כנראה ישאירו אותו בין החיים כעובד נדרש.

היהודים שחפרו את הבור החל מן השעות המוקדמות של הבוקר עד עתה, נעו בשורה עורפית לכיוון הכביש, אל מחוץ לגיא ההריגה, וביניהם אחי פינקה. שלום אמא, שלום קושקה! מבלי לחכות לתשובה, נתלשתי בסערה ממקום מושבי. פסיעה מעל לראשי האנשים שישבו מסביבי, אני נופל לקרקע, ועוד פסיעה ועוד זחילה לכיוון הכביש.

אני עדיין חי, עוד לא ירו בי, אני כבר על־יד התעלה שבצד הכביש. אני שרוע על בטני וראשי טמון באדמה, העיניים עצומות ואיני רואה מאומה. הייתכן שלא ראו אותי? האם סונוורו, או שמא עוד לא הספיקו להגיע אלי? אני דרוך לשמוע את קול הנפץ, אך הוא משום־מה מבושש לבוא. שקט השתרר מסביב.

צעדים מתקרבים מכיוון הכביש, ובמרחק של כמחצית המטר ממני נעצר לידי זליג הנגר. זליג היה בעל מקצוע מעולה, ועבד בשביל הגרמנים. היתה בידו תעודה מראש הגסטפו, שהעניקה לו רשות להוציא את אשתו מהמון המיועדים למוות. ברדתו מהכביש, ניגש אליו גרמני, תפסו בצווארון מעילו, תקע את אקדחו בעורפו וירה בו במפרקתו. פני זליג השחירו בו במקום, אך הוא המשיך לטעון כי בידו תעודות מאת המייסטר הראשי. הגרמני לא שם לב אליו, ולא שעה לדבריו, ירה בו

שנית, וזליג נפל חלל לידי, לצד שפת הכביש. זליג שילם בחייו על כי העז לרצות להציל את משפחתו.

בעיניים עצומות ובראש מוצמד לאדמה, המתנתי לשריקת הכדור ונעיצתו בראשי, או בחלקי גופי אחרים. בטוח הייתי כי גם בי הבחין הגרמני, ולבטח יריק גם בי את כדורי אקדחו. לא רעדתי ולא נעתי, הייתי כמאובן. משונה לחכות לכדור מוות שלא בא. "זה אורך מספר רגעים ותו לא".

כמוכה סנוורים, הסתלק הגרמני מעל פני מבלי לשים לב אלי.

ואני, כתולעת רועדת, המשכתי לגחון סנטימטר אחרי סנטימטר, ומטר אחרי מטר עד שעליתי על שפת הכביש.

והנה הגעתי לזנב הקבוצה שחפרה את הבור, ועתה היא שרועה על הכביש כשפניה לכיוון העיירה. ברגע זה ניגש אלי גרמני ושאלני: "מי אתה ומה שמך?" רעד עבר בגופי, ובלי לאבד עשתונותי עניתי לו בקול רועד, מיניה וביה, כי אני פועל טוב, נפח במקצועי, והנה יש לי תעודה המעידה על כך. מבלי לומר דבר, עזבני לנפשי, והלך לחפש קורבנות אחרים. המשכתי לזחול ולהזדחל לתוך הקבוצה, עד הגיעי ליד אחי פינקה.

עבותות האהבה של אחים, והקשר הנפשי האיתן ביני לבין אחי פינקה, שהפכו למשיכה כבירה ומיסטית, תלשו אותי מהמון הנידונים למוות. השורות הללו נכתבות בכוח אותן עבותות אהבה.

הקבוצה שחפרה את הבור, ואני עם אחי פנחס בתוכה, מנתה קרוב ל־100 איש. שכבנו במרחק־מה מהמקום, כשפנינו לכיוון העיירה, ומאחורי גבנו גיא ההריגה.

איש לא העז להפנות ראשו ומבטו, רק שמענו את המשך היריות וקולות ההיאבקות עם המוות. שכבנו על פנינו כמאובנים, מרותקים לכביש, מבלי להוציא הגה. רק מחשבה מבולבלת ומרוסקת חלפה וניקרה מדי פעם במוחי: האם לא בני־אדם נשחטים לנגד עיני? האם לא אחי ואחיותי מומתים?

רגש של ריקנות, בושה וחידלון עבר בעצמותי, על שעזבתים ברגעיהם הקשים וברחתי לנפשי. נותרתי חצוי בגוף ובנפש. אולי עדיף וטוב מותם מחיי? התנחמתי בכך שהם כבר אחרי הכול, הם סיימו את המערכה. ואני?

13

הגטו המחוסל

שכבנו על הכביש כמאובנים, וכשניתנה הפקודה לקום וללכת, צעדנו מבלי להזיל דמעה ומבלי להפנות הראש. החשנו צעדינו לעבר העיירה כדי להתרחק מהר ככל האפשר מהמראה הנורא, ממקום הפורענות שמלאך המוות מתהלך בו. רצינו לברוח ממנו כל עוד ניתן.

בליווי משטרתי חזרנו לגטו, שם נערך רישום לכל הקבוצה, ונצטווינו להופיע למחרת בבוקר כדי לקבל תעודת עובד, המקנה גם את הזכות לחיות בינתיים.

כשתי שיות אובדות החוזרות לדיר, חזרנו לבית בו היו חיים בשעות הבוקר, לראות ולהיווכח האומנם לא חלום־בלהות חלמנו. התקרבנו בהיסוס לבית כדי לא להפריע לשקט המאיים מסביב. חדרנו פנימה בפיק ברכיים. לפני מספר שעות, חיו ונשמו פה היקרים ביותר לנו. עתה צללי מוות מרצדים על הקירות. החילונו להבין מה קרה לנו. ריקנות ופחד אפפונו. התעוררנו מחלום־הבלהות וחשנו כי המציאות מאפילה על כל דמיון.

מיהרנו להימלט מהבית כאילו האדמה בערה מתחת לרגלינו. חיפשנו בית בו נשארו בחיים מספר יהודים מלבדנו. לא יכולנו להיוותר עם עצמנו, לא היינו מסוגלים להישאר בבדידותנו.

בשעות בין־הערביים, התיישבנו על מזרן מרופט, בפינת חדר, ומיררנו בבכי. ספר התהילים שלקחנו איתנו מהבית עמד לעזרנו, שטחנו תפילותינו לפני הקב״ה, בקול חנוק ונכלם, התפללנו ובכינו, התפללנו ובכינו, עד כלות דמעותינו. גלמודים ומיותמים, עייפים ותשושים, נרדמנו חבוקים ודבוקים, אח לאח.

כאודים עשנים, כציפורים קטומות־כנפיים, חזרנו מבור ההריגה, כל אחד וסיפורו האישי, כל אחד ויגונו הפרטי, כל אחד ויתמותו איתו, והאסון הכללי מאחד את כל המעטים שנותרו.

מוכי הלם היינו, ולא יכולנו להבין, להעריך ולחוש את גודל האסון שאירע לנו. רק למחרת היום, בחלוף חשכת הלילה, בהסתכלנו מסביב לאור היום, ראינו עד כמה ערריים וגלמודים אנו, תחת השמש ושמי ה׳.

רק אתמול היו בתי הגטו דחוסים בני־אדם, ילדים וטף, גברים ונשים, זקנים וצעירים. ועל־אף המצוקה, שררה בו שמחת־חיים כי נותר עדיין צל של תקווה. ועתה כל בתי הגטו ריקים מאדם, וצללי מוות מרקדים בתוכם. חרדת הריקנות השתלטה עלינו, והפחד מהחיים גבר על פחד המוות. רצינו לברוח מהבית, לברוח מהגטו, לברוח מעצמנו, לבל נראה את כתמי הדם, ולבל נראה וננשום את ריח המוות והגופות הפזורות בכל פינה.

שוב צצה השאלה: לאן לפנות? הן קוללנו שבעתיים מקין, ואות קין לא ניתן לנו.

ביום השני של השבוע, למחרת השחיטה ב־11.5.42, כשנודע לגרמנים כי יהודים רבים הצליחו להסתתר ואף לברוח ליערות, הוציאו צו, כי כל מי שישוב תוך יום ויירשם, יישאר בחיים, וכל מי שלא יירשם בזמן הקצוב סופו מוות.

למעשה האריכו הגרמנים את המועד בעוד מספר ימים ואפשרו ליהודים לשוב ולהירשם כדי למשוך בחזרה את אלו שהצליחו לברוח מהגטו. הידיעה הופצה בכפרים הסמוכים ליערות, ואמנם רוב רובם של היהודים חזרו לגטו ונרשמו.

מחוסר ברירה העדיפו היהודים להאמין לגרמנים. גם לא היתה בעת הזאת מנהיגות יהודית, או ארגון כלשהו, שיוכלו לייעץ ולהדריך. לא היה מי שיורה כיוון ודרך לאן לפנות. וכך חזרו לגטו כ־900 איש, מתוך מחשבה לחיות בינתיים בגטו, כל עוד ניתן, כי הסכנה לעת זאת מחוץ לגטו גדולה יותר.

כל יהודי שחזר לגטו, פגע ברצון ובמחשבה של אלו ששקלו לברוח מהגטו. כך הלך וגדל מספר החוזרים לגטו, ומאידך הלך והצטמצם מספר הבורחים ליערות. השאלה האם ייתכן הרג והשמדה של המונים, כבר לא היתה קיימת יותר, אבל למרות הידיעה הברורה כי ביום בהיר אחד מועדים כל יושבי הגטו לחיסול פיזי, העדיפו יהודים רבים את חיי הגטו בתנאים הידועים, על האפשרות המעורפלת של הישרדות מחוץ לגטו.

מרביתם של הניצולים מצאו מחבוא ומסתור, ממש ברגע האחרון, מי בעליית־גג, ומי במרתף אפל, נידח. רק בודדים ניצלו הודות לבריחה נועזת בלילה האחרון, או ברגעים האחרונים, לפני בוא הז׳נדרמריה מלידה לחיסול הגטו.

איש איש וסיפורו, איש איש וגורלו, והסיפור הכללי מבליט את האין־אונים, את חוסר היכולת והאמצעים להתמודד עם הכוח האכזרי שהגורל הועיד לנו.

בעליית־גג אחת, הצטופפו 16 איש, בתוכם משפחת סונגזון מאיישישוק. ביתם באיישישוק היה בפינת השוק, בקרבת מקום לבית סבתי, ברחוב הטחנה (״מִילנֶר גאס״). ביתם זכור לי מתקופת הילדות, עת הייתי מתלווה לדודתי ריינקה בלכתה לבקרם. מקרוב הכרתי את פייגלה ומשה׳קה סונגזון ושני ילדיהם איצ׳לה (יצחק) ושיינדל׳ה, מזמן שלמדתי בישיבה הקטנה של איישישוק. זמן־מה אכלתי אצלם ״טעג״ פעם בשבוע. היה זה המקום היחיד שאהבתי לבוא אליו, אפילו לאכילת ״טעג״, דבר שהיה שנוא עלי במיוחד. ייתכן שהיה זה בזכות איצ׳לה, אם כי הוא היה צעיר ממני, אבל בן גילי למשחקים, ואולי בגלל הקִרבה המשפחתית, שאיני יודע את שורשיה וענפיה. אך יותר מכול, היה זה בזכות פייגל׳ה האם, היפה והחיננית, שהיתה בעלת מאור פנים. איני יכול לשכוח את קבלת הפנים הלבבית והחביבה שלהם כשאך דרכתי על מפתן פתח דלתם. הם נטעו בי את ההרגשה כי רצוי אני בבואי.

הבית מלא האור והשמחה, ודמותה היפה של פייגל׳ה, נחרתו עמוק בזיכרון הילדות שלי.

בעת חיסול יהדות איישישוק, הלכו איצ׳לה בן העשר וחצי עם אחותו שיינדל׳ה בת השש, במצוות אביהם, אל מכר פולני בשם יוז׳ק, שגר מעבר לגן של משפחת שצ׳וצ׳ינסקי. אביהם, משה, אמור היה לחזור מהעיר כדי לקחת את פייגל׳ה אשתו והתינוק, על־מנת לברוח יחדיו מהעיר.

באותו זמן החלו הגרמנים והליטאים להוציא את היהודים מבתיהם. פייגל׳ה, שחבקה ילד בן שנה, לא יכלה לברוח ואף לא הספיקה להסתתר, ונלקחה עם תינוקה, יחד עם כל היהודים, לבית־הכנסת.

איצ׳לה ואחותו שיינדל׳ה, שהגיעו ליוז׳ק לפנות ערב, שמעו יריות רבות מכיוון העיירה, ובאותה עת נכנס אליהם יוז׳ק ואמר: ילדים, המצב לא טוב. לא הרחק מכאן ממוקמת תחנת משטרה שמחפשת יהודים בורחים. הוא לקח אותם, והעבירם לנוצרי אחר, בשם ישקה מלישקביץ, שגר בקצה העיירה.

הילדה שיינדל׳ה מיררה בבכי עיקש ובלתי־פוסק כל אותו לילה, ודרשה לחזור הביתה. אביהם, משה, הצליח בקושי לחמוק מהעיירה, והגיע בשעה חמש לפנות בוקר, וסיפר כי אינו יודע מה עלה בגורלה של אשתו ותינוקם. הגוי ליווה אותם עד אחרי בית־המטבחיים. משה ביקש ממנו לעשות הכול על־מנת להוציא את אשתו מבית־הכנסת, והם חצו את הנחל, לתחום רוסיה הלבנה, לכפר ליבדניק, ושם לנו בלילה.

הנוצרים, שאצלם הסתתרו, פחדו להחזיקם והם נאלצו לעזוב, והגיעו לראדון. עם הגיע זרם פליטי איישישוק לראדון, פשטו שמועות כי כל יהודי איישישוק שייתפשו, יוחזרו לאיישישוק. משה סוננזון, למוד הניסיון כי אין לזלזל בשמועות, לקח את שני ילדיו וברח לעיירה סמוכה בשם וסילישוק, שאף היא היתה מחוץ לאזור הליטאי, והתארחו אצל מכר יהודי. היהודי דרש ממשה׳קה ללכת למשטרה להירשם, וכשעשה כך, נאסר ונשלח למחבוש, על שבא בלי רשיון יציאה מליטא. לבסוף, בהשפעת יהודי וסילישוק ושוחד רב ששולם, שוחרר.

פייגל׳ה שנלקחה לבית־הכנסת, ומשם לשוק הבהמות, יחד עם כל יהודי איישישוק, הצליחה לחמוק עם תינוקה, בעזרת הנוצרייה זושקה, שהיתה הכובסת שלהם. זושקה נכנסה לשוק והוציאה אותה משם בהכריזה שהיא אחותה. לעיני השוטרים הליטאים השיכורים, חצתה את הגבול. כעבור זמן־מה התעורר חשד בלב אחד השוטרים, והוא החל לרדוף אחריה. כשהרגישה פייגל׳ה בסכנה, השליכה את התינוק תחת ערימת שחת שהיתה בצד הדרך, ובעצמה התחבאה בערימת שחת אחרת. למזלה, לא בכה הילד, והשוטר, בראותו שאין איש, חזר על עקבותיו. פייגל׳ה יצאה ממחבואה, לקחה את תינוקה והגיעה לראדון. בהיוודע למשה׳קה כי אשתו והתינוק ניצלו ונמצאים בראדון, לקח את ילדיו איצ׳לה ושיינדל׳ה, והגיע גם הוא לראדון, והמשפחה המאושרת התאחדה.

בעליית־הגג מספרת הילדה שיינדל׳ה, בספר ״איישישוק, קורותיה וחורבנה״, חיכינו לסופנו, והתינוק החל פתאום לבכות. אמא ניסתה להניקו, אך התינוק המסכן לא נרגע. יש ״להשתיק״ את התינוק, אמר יהודי אחד, חיי 16 איש יקרים יותר מחיי תינוק אחד. אמא התאבנה ולשונה כמו קפאה. האיש הטיל בגד על התינוק הבוכה – והבכי נפסק! כולנו ישבנו כמאובנים, ואמא התעלפה.

משפחת סוננזון, בלי התינוק, הסתתרה, במשך 26 חודש, אצל איכרים שונים תמורת תשלום, ולבסוף, כשלא ניתן היה להישאר אצל איכרים, חיו ביער. הם זכו לראות בניצחון על היטלר וקלגסיו. משה׳קה

אף ידע לנקום במקצת ברוצחי עמנו, ולמשפחה היתוסף תינוק. אך הגורל האכזרי טרם כילה מלאכתו. בשובם לביתם באיישישוק התנפלו עליהם פרטיזנים פולניים, הקרויים A.K, והרגו את פייגל׳ה ותינוקה. הם הצליחו לעשות מה שהגרמנים לא הצליחו: "לנקות" עוד שתי נפשות יהודיות מאדמת פולין הטבולה בדם יהודי רב.

בגמר המלחמה נאסר משה׳קה ברוסיה, על שניסה לנקום דם יהודי, וקיבל עשר שנות מאסר. הילדה שיינדל׳ה הגיעה ארצה מיד עם תום המלחמה, ביחד עם דודה שלום סוננזון, שהיה אזרח ארץ ישראל. שיינדל׳ה, הנקראת היום יפה אליאך, היא היום פרופ׳ להיסטוריה, ומייסדת ומנהלת המרכז לשואה בניו־יורק. היא פרסמה ספרים חשובים, ובמיוחד ספרים הנוגעים לתקופת השואה. היא נטלה חלק בהקמתו של מוזיאון השואה בוושינגטון, ותרמה לעיצובו, כשהסיפור, מלווה בתמונות, על העיירה איישישוק תופס מקום נכבד. היא חיה בארה״ב ולבה בישראל.

אחיה, איצ׳לה, הגיע לישראל באוגוסט 1947, דרך קפריסין, יחד עם בנימין רוגובסקי, והקים משפחה חמה בחיפה. אביו משה שוחרר מבית־הסוהר הרוסי בשנת 1956, לאחר שאיצ׳לה פנה, במכתב, לראש ממשלת בריה״מ דאז, מלנקוב, ולאחר זמן־מה הגיע אף הוא לישראל.

בין המעטים שהעזו לברוח מן הגטו, היה ניומקה רוגובסקי. בשבת לפנות ערב, קפץ מהחלון והחל לרוץ לעבר השדות, והגיע ליערות בסביבות מז׳נצה וקרקודי.

יוסלה זעלוואר, מעיירה בליטא, היה בחור ישיבה בראדון, והיה מוכר לרבים הודות לקולו הערב שהיה מנעים לשומעיו בניגוניו מעל דפי הגמרא. הוא הספיק לשרת בצבא הפולני, ובראדון היה בודד ובלי משפחה. הוא ברח כמחצית השעה לפני שהגיעה יחידת הז׳נדרמריה מלידה. זעלוואר זינק מקצה רחוב לידה לעבר השדות בריצה מפותלת. השוטרים והגרמנים ירו עליו, אבל לא רדפו אחריו, כי לא העזו לעזוב את משמרתם, שמא יברחו בינתיים יהודים נוספים.

ר׳ משה׳ל "דער ליבאוועך" – משה דוידוביץ – היה בין המעטים שניסו לברוח עם כל המשפחה בחסות הלילה. כששוכנע במוצאי שבת כי אכן הגרמנים מתכוונים לחסל את הגטו, לקח את אשתו דבורה׳ל וארבע בנותיו: זלטקה, חיה׳קה, ליבעלע, ואסתר׳קה, והדריך אותן איך להתנהג. הוא הסביר להן כיצד לזחול על הבטן עד שייצאו מטווח הסכנה. בהתרחקם מהבית עשרות מטרים, לעבר גורן תבואה של נוצרי, נתקלו

במשמר, ושוטר פולני קרא לעברם: מי שם? משלא נענה מיד, ירה לעברם מספר יריות. משה׳ל החל לברוח כשהשוטר יורה עליהם. הבת זלטקה נפגעה מכדורי השוטר, ונפלה. בראות משה׳ל שהיא פצועה קשה, צעק לבני ביתו: ״הניחו לה, היא מוכרחה להישאר כאן״, והמשיך לרוץ.

השוטר המשיך לירות ופצע גם את ליבעלע ברגלה. באותו רגע תפסה דבורה׳ל את השוטר בידו, וצעקה ״נשלם״. השוטר ענה: ״חבלי!״ אבל היא שילמה את הכופר שהיה מוכן איתה, על כל צרה שלא תבוא.

משה׳ל, שהמשיך לרוץ, התנגש כתף אל כתף עם שוטר שני, שרץ לראות מה קרה. מעוצמת ההתנגשות נפל השוטר ארצה, ומשה׳ל המשיך בבריחתו. כעבור מספר רגעים שמע ארבע יריות שגרמו לו לחשוש כי שלוש בנותיו הנותרות, ואשתו, נהרגו. דבורה׳ל עם שלוש בנותיה, שלא ידעו כי השוטר הוא זה שנפל, חשבו כי משה נהרג, אך המשיכו לברוח לעבר יערות מיז׳נצה.

ליבעלע רצה כל הדרך, כשהיא פצועה ברגלה, ורק למחרת חבשו פצעיה. משה׳ל נפגש איתן למחרת אצל אחד האיכרים המכרים בסביבות ייוונצה. באזור זה הסתתר וחי עם משפחתו, בחורשות וביערות, במשך עשרים ושישה חודשים.

ר׳ משה דוידוביץ הצליח למלט את נפשו ואת בני ביתו, והביאם ארצה. הבנות התחתנו, והוא זכה לראות מהן נכדים ונינים. ר׳ משה היה יהודי שומר מצוות ככל בני ראדון, וביער נאבק קשה כדי לקיים את המצוות. גישתו ומחשבתו הפילוסופית בכל הקשור לדת ולאמונה, היו לו לעזר לחיות כיהודי שומר מצוות, גם בתנאי היער.

גם משה (״דער ליבעוואר״) חזר לגטו לאחר השחיטה כדי להירשם. גם הוא חשב שבגטו החיים בינתיים בטוחים יותר מאשר מחוצה לו. אך כעבור מספר ימים ברח שוב ליער.

היהודים שברחו מגטו ראדון, המשיכו לחזור אליו ממקומות מחבואם גם לאחר תום המועד שהגרמנים קבעו להרשמה. כשנודע להם שהרשימה של אלו הזכאים, כביכול, להישאר בחיים, כבר סגורה היו אומללים מאוד והשתדלו, על־ידי מתן שוחד, להיכנס לרשימת המיועדים ל״חיים״ בגטו.

הנתפסים, שלא נכללו ברשימה, הוצאו להורג ביירייה במקום.

כבר למחרת יום השחיטה, נצטווינו להופיע לעבודה. היה בכך כביכול סימן כי אכן אנו עובדים חיוניים, ולכן חיינו בטוחים, ולא נוצא להורג. בימים הראשונים היתה העבודה העיקרית איסוף גופות החללים הרבים שהיו מפוזרות בכל פינות העיירה.

קבוצת עובדים יהודיים אחת נשלחה לכסות באדמה את הקבר ההמוני, שרק אתמול מילאוהו במאות רבות של גופות יהודי ראדון והסביבה.

אני עבדתי כמסגר־נפח, מקצוע אותו אימצתי לי בשוכבי על הכביש, בזמן ההרג ההמוני, ושהודות לכך אולי ניצלתי ברגע הגורלי, עת נשאלתי על־ידי הגרמני למעשי. מני אז חביב עלי מקצוע זה.

מפי אבי משה־דוד, נודעו לי הפרטים אודות הקבוצה הראשונה, שנלקחה, ביום ראשון בבוקר, לחפור את הבור לקבר ההמוני. בעת שניתנה להם הפקודה לסור מהכביש לכיוון בית־הקברות, נתן אבא צעקה: הורה! הורה! וחלק מהם, שנדברו ביניהם קודם־לכן בלכתם, התנפלו על הגרמנים והשוטרים באתי־החפירה שהיו בידיהם, והחלו לברוח.

הגרמנים והשוטרים פתחו בירי ובמרדף אחרי הבורחים. חלק מאנשי הקבוצה נורו ונהרגו במקום, אחרים נשכבו על האדמה, ולא רצו לברוח, וצורפו על־ידי הגרמנים לקבוצה השנייה שהובאה לחפירת הבור. רק 17 איש הצליחו למלט נפשם ולברוח בזכות התקוממותם. מאיר׳קה "דער שמיד" (הנפח) היה בחור בריא וגברתן שהגיע לראדון בין הנמלטים מגטו איישישוק. הוא עבד וחי אצל מנשה׳ל קובלסקי. מאיר׳קה היה בין ראשי המתקוממים, ונאבק עם ראש הז׳נדרמריה, שרדף אחריו רכוב על סוסו, כשהוא יורה לעברו מאקדחו. נשקו היחיד של מאיר׳קה היו האבנים שמצא בשטח. הוא השליכן בחוזקה על הסוס ורוכבו, תוך כדי ריצה לעבר החורשות שהיו בקרבת מקום. מאיר׳קה הצליח לברוח ליער ולא שב עוד לגטו. הוא היה בין הראשונים להקמת הכוח הפרטיזני היהודי הלוחם נגד הגרמנים.

מנשה קובלסקי, אביו של יענקלה, השוטר היהודי, שהיה בעל נפחייה גדולה בראדון, היה גם הוא בין המתקוממים. מנשה׳ל נפצע קשה תוך כדי ההיאבקות והמרדף אחריו, והגיע פצוע לכפר סמוך בשם פופישוק. בני המקום, לא רק שלא הגישו לו עזרה, אלא גם הלשינו עליו, והוא הוסגר לידי הגרמנים.

התקוממות זו גרמה לגרמנים לחשוש מניסיונות התקוממות נוספים, ולכן ניסו לרכז את כל האנשים הצעירים, שעדיין נשארו בגטו ראדון. הם הכריזו כי דרושים כמה עשרות צעירים לעבודות מיוחדות בגטו לידה, והבטיחו כי שם יקבלו אוכל טוב ובגדים. עוד הבטיחו כי בעלי המשפחות יוכלו לאחר־מכן להביא גם את משפחותיהם לשם.

בשקרים ובדרך רמייה ריכזו בשקט את הצעירים, שנשלחו לגטו לידה. אבל בבואם לשם, נוכחו לדעת שכלל לא חסרים צעירים בגטו, וכי מרכזים את הצעירים מכל העיירות הסמוכות, כדי לשימם תחת שמירה מיוחדת.

חלפו ימים מספר מאז הובלו יהודי גטו ראדון לבור, אותו חפרו בניהם ואחיהם, ולתוכו נורו ונפלו, מפרפרים בין חיים ומוות, והשארית ששרדה, מי בנס ומי ביד הגורל שזימן לו חור להתחפר בו כעכבר נרדף, ניצלה לעת עתה.

אותם שרידים מוכי הלם, בהתעוררם מחלום־הבלהות המציאותי, נפגשו, פנים אל פנים, עם הריקנות האיומה והמאיימת מסביב. הם החלו להבין מה קרה להם, ומה צופן עבורם העתיד הקרוב. ובכל־זאת, רק יחידים ומעטים העזו לעזוב את הגטו, לנסות מזלם מחוצה לו.

אחדים ניסו להסתתר אצל איכרים מכרים, בסביבה הקרובה, תמורת כסף, חפצי ערך, או בגדים יקרים, שעדיין היו עמהם, או תמורת רכוש שהעבירו אליהם לפני היכנסם לגטו.

אחרים הלכו ישר ליער, בקבוצות של שניים־שלושה איש. בשארית כספם, או עדייהם שנותרו עימם, קנו מזון, וכך התקיימו בתחילה. אלה שנמלטו בעור שיניהם, נאלצו להתקיים כפושטי יד, וסמכו על נדבת לבם של האיכרים המכרים, והידידים לשעבר, שהעניקו להם פרוסות לחם, ולפעמים גם קצת חלב ותפוחי־אדמה, שהספיקו לקיים את הנפש.

השמירה על הגטו המיותם והמדולדל היתה מצומצמת ביותר, ואפשר היה לעוזבו בקלות יחסית. אבל רק בודדים עזבוהו, וזאת מהטעם הפשוט כי לא היה לאן ללכת. החיים מחוץ לגטו היו קשים יותר, והסכנה בחוץ, במבט לטווח קצר, היתה גדולה יותר. הרי לחיי יער לא הסכינו מעולם.

14

הבריחה מהגטו

ביום השלישי לשובנו מהבור, שם השארנו לנצח את הקרוב והיקר לנו ביותר, את האמא והאח, ושאר הקרובים ובני העיירה, גמלה בלבבנו ההחלטה לברוח מהגטו ויהי־מה, כי בין כה וכה נשארנו עריריים, ואין מי שידאג לנו. לנו אין מה להפסיד אלא את החיים הנוכחיים שלא היו שווים הרבה.

עידוד־מה, ושביב של תקווה, התגנבו בכל־זאת ללבבנו, לנוכח האפשרות שאבא חי. ידענו שנלקח לחפור הבור, וידענו גם על ההתקוממות שפרצה. ידענו שמספר אנשים הצליחו לברוח, וכי בין ההרוגים לא זיהוהו. משמע, שקיימת אפשרות שניצל והצליח לברוח. ספק זה עודד אותנו לברוח מהגטו, ולחפשו בסביבות דוגאלישוק, שם היו לנו הרבה איכרים מכרים וידידים.

ביום הרביעי, בשעות אחר־הצהריים, אחרי ששבנו מהעבודה, חזרנו ל"ביתנו" שבגטו מלפני השחיטה. אספתי קצת כלי כסף שעוד נותרו, והסתרתי אותם בין רעפי העץ וקורות הגג, במחשבה שאולי נזדקק להם בבוא העת. ארזנו לנו קצת בגדים בחבילה קטנה, וקצת לחם יבש, שמצאנו, כצידה לדרך. את התפילין והסידור החבאנו בכיסים, בצמוד לגופנו, על־מנת לא לאבדם, במקרה שניאלץ להשליך את החבילות בשעת בריחה.

מפאת הפחד מפני חשכת הלילה, והחשש שמא נאבד דרכנו, יצאנו את הגטו לאור היום, כשהשמש עדיין ברקיע, אף שנטתה מערבה. חצינו את השוק, ושמנו פעמינו לרחוב החזירים. חלפנו על־פני בית הדואר והעמקנו כ־200 מטרים. בעוד אנו מתקרבים לקצה הרחוב, והאחו מאחורי הבתים

כבר התגלה לעינינו, פגש בנו שוטר פולני, בן ראדון, וזיהה כי יהודים אנו, והתחיל להוביל אותנו לגרמנים. היה ברור לנו כי אלה רגעינו האחרונים.

לברוח, לברוח מהר, ניקרה המחשבה בראש, כי אין מה להפסיד. אבל מחשבה אחרת מנקרת ושואלת: לשם מה לברוח, את כל היקר לנו כבר ממילא איבדנו, ומה אנו טובים מהם, כי נציל את נפשנו?

לרגע חולפת מחשבה של קנאה בקדושים שמסרו נפשם על קידוש השם, בלי מורא ופחד, והכול כבר מאחוריהם. רצון החיים כמו דעך, והרצון להיאבק למען החיים כמו לא קיים, כי ממילא הסיכויים להישרד קלושים ביותר. המחשבות מתרוצצות, ואנו מתקדמים לעבר מטה הגרמנים. בעוד השוטר מוביל אותנו, פגש בבחור פולני אחר, שבמקרה הכיר את ההורים, ותוך כדי אמירת שלום, פנה אליו הבחור בזו הלשון: "עזוב אותם, אני מכיר את אביהם, הוא יהודי טוב. בין כה הם אבודים!"

המלים "בין כה הם אבודים" היו משכנעות ביותר. לא רק את השוטר הפולני הם שכנעו, אלא גם אותנו, כי גזר־דיננו נחרץ, והשאלה היא רק מתי.

השוטר לקח מאיתנו את התעודות שהיו לנו, לבל נוכל לברוח ולהסתתר מפניו בגטו, והוביל אותנו למשטרה הפולנית, שם הסגיר אותנו לידי מפקד המשטרה.

הללו דנו ביניהם אם להסגיר אותנו לגרמנים, או לעזוב אותנו לנפשנו. בראותם שני ילדים אומללים, פורצים בבכי ומתחננים לנפשם, לקחו את תעודותינו, ונתנו לנו כמה בעיטות בישבן, כמו שנותנים לכלב שאין לו בעלים, וגירשו אותנו, תוך אזהרה שלא נעז לנסות לברוח שנית.

את התעודות, שבלעדיהן כל מי שנתפס דינו מוות, הם לא החזירו לנו, וזאת מתוך מחשבה שניתן יהיה לסחוט מאת היהודונים כופר נפש, או לפחות לקבל מתנה תמורת נדיבות לבם. בריצה מבוהלת חזרנו למתחם הגטו המכווץ והמיותם מהמוני היהודים. חיפשנו בית בו נותרו יהודים ספורים על־מנת להסתופף ביניהם, ככבשים תועות ומבוהלות. בסמטה הצרה והבלתי־סלולה של יעקב־משה (יאנקל משה "דער סעלצער מאכער"), בבית אביו של חיימ׳קה פיק הנגר, מצאנו מספר יהודים שנותרו עדיין בחיים. איתרנו פינה בחדר, והנחנו שם ראשינו על מיטלטלינו הדלים.

מותשים מחזיון המאורעות של הימים האחרונים, נרעשים ומבוהלים, המומים ומפוחדים ממה שאירע כעת, ובלי התעודות המקנות את הזכות לחיות בינתיים, שהינו עם עצמנו, עם האובדן התהומי שהתרחש מול

עינינו, עם הפחד והאימה שצופן לנו המחר.

להתאבל ולבכות את אמנו ואת אחינו הקטן, ויתר בני המשפחה שנרצחו מול עינינו, לא ניתן לנו, כי מקור דמעות אלה יבש ונסתם. נותרנו עם סידור התפילה וספר התהילים. שטחנו תפילותינו ותחנוניו לפני בורא העולם, תפילה זכה וכנה, תפילה של ילדים גלמודים ונטושים, תפילה קורעת שחקים ולב. אך השמים נשארו קפואים ואטומים כפי שהיו, ללא אות ומענה. תפילותינו חזרו כלעומת שיצאו, וחדרו לתוך לבנו, שהופשר מקיפאונו, והדמעות התרצו, ויצאו לאויר העולם. דיברנו עם עצמנו ואל עצמנו, הסתכלנו כה וכה, וראינו כי אין איש שומע אותנו.

ואז, כהבזק של ברק, התפרצה בת־קול פנימית, מלווה בכוח נסתר, ועקרה אותנו ממקומנו, ומהשיממון של גיא ההריגה והאבדון. החלטנו לברוח שוב – ומיד.

בחשאי, כשני צללים, חמקנו מתחומי הגטו והעיירה, מבלי לחשוב מה יקרה אם ניתפס שוב. המחשבות והפחדים כמו התאבנו, והכול הוטל על כף הגורל. תוואי הבריחה שונה. הפעם ירדנו במורד רחוב לידה וכיוונו צעדינו היישר לכיוון הביצות והנהר. ככל שהתקרבנו לפאתי העיירה, כן גברו והתעצמו דפיקות הלב, וככל שהתרחקנו מקרבתה, כן גבר קצב הליכתנו.

השמש שגלשה לפאתי מערב היתה מצדנו השמאלי, וראדון עיירתנו הדוויה, נותרה אט־אט מאחורינו. לא העזנו להפנות מבטינו אחורה, לבל ניענש, כאשת לוט בשעתה. כשעתים בוססו רגלינו בביצות, אותן ביצות שבעבר הלא רחוק, בבוא האביב, היו מתכסות בפרחים זהובים, ואנו, הילדים, היינו מלקטים זרי פרחים ומביאים אותם הביתה. עתה נעלמו מעינינו פרחי האביב כלא היו. הם לא דיברו ולא חייכו אלינו. רצינו לא לראות ולא להיראות, רצינו להיעלם.

השמש שקעה לאַטה, ועם דמדומים הגענו לסביבות הכפר מוזייקה. אותו כפר, שדרכו היינו הולכים לכפרנו האהוב דוגאלישוק, לפעמים רגלי, ולפעמים בעגלה רתומה לסוס. הפעם לא העזנו ללכת בדרך המלך. עקפנו את הכפר והלכנו דרך שדות ושיחים. מדי פעם נעצרים, מתבוננים מסביב, ויושבים בין השיחים לנוח קצת. העיניים תרות לכל עבר, והאוזניים קשובות לכל רחש. קוראים בלאט כמה פרקי תהילים, ומסיימים בתפילת הדרך.

בשעות הלילה המוקדמות, ומבלי־משים, הגענו לדוגאלישוק, בלי לדעת לשם מה, ולמי. הרגליים נשאונו, בדרך ובשבילים שהורגלנו לדרוך

בהם משך שנים, מאז ימי הילדות השובבים והמתוקים. בכניסה לכפר התעוררנו מהזיותינו ונעצרנו. רטט של רעדה חלף בגופי, עת אחזני אחי בידו ושח: "מסוכן עבורנו להיכנס לכפר שמא יורשי ביתנו ורכושנו יתנכלו לנו וירצו לחסלנו". השקפנו על הכפר הרדום והשליו ברטט של חיבה ופחד גם יחד, וסובבנו עקבינו לכיוון הכפר הסמוך פִּיצֶ'לוּנְצָה.

כעגלה אחרי פרה, כן שירכתי רגלי אחרי אחי, דרך שדות חרושים וחורשות עצים, בלי דעת לאן הוא מובילני, ולאן נגיע.

זו היתה הפעם הראשונה שנפגשתי עם הלילה האפל בסביבה עוינת. כל רחש של עלה מטיל פחד אימים, כל עץ נראה כדמות אדם, וכל שיח נדמה כחיה טורפת. ענף המתנועע קלילות ברוח, נראה בעיני הדמיון כשדים ורוחות, כמתואר בספרי הילדים המבעיתים. מחשבותי דילגו לרגע קט לפאתי היער של דוגאלישוק, ללילות השמירה, עת התלוויתי לאבא לשמור איתו על מבואות הכפר מפני כל מיני ליסטים וגנבים שהתרבו בתקופת הביניים בין השלטון הפולני שנמוג בן־לילה, לבין השלטון הסובייטי שטרם התבסס.

התנסות קצרה זו, אם כי תחת חסותו של אבא, היתה לי עתה לעזר, ואימצה את לבי להתגבר על פחדי. עתה הייתי בן חסותו של אחי, שנהיה גדול בעיני מכפי גילו, והוא מילא את התפקיד של האבא והאמא גם יחד. נדמה היה לי כי בלעדיו הייתי אבוד, בלעדיו לא הייתי מסוגל להתקיים אפילו ערב ראשון זה. אחי, שהבחין בחוסר התמצאותי בשטח, ובביטחוני הרעוע, התייחס אלי ברגש אבהי, ובלי להראות סימני פחד כלשהם, צעד בבטחה בשבילי העפר הבלתי־נראים, כבדרך סלולה.

אחרי הליכה מייגעת ודרוכה, הגענו סוף סוף לבית בודד, שעמד במרכז השדה. נעצרנו למספר דקות, התבוננו מסביב, והקשבנו לכל רחש. כאשר ראינו שאין שום תנועה חשודה, התקרבנו בשקט לירכתי הבית. דפקנו קלילות על החלון, וחיכינו בדפיקות לב מואצות למענה.

הדלת נפתחה. אני נרתעתי אינסטינקטיבית אחורנית, אבל פינקה אחי אזר אומץ והתייצב מול האיכר שיצא את הפתח, בירכו ב"ערב טוב" כמקובל, והחל לשוחח איתו. בהיחבא, התקרבתי אף אני, והאזנתי לשיחה.

במעמד זה נודע לנו כי אכן אבינו חי, וכי ביקר אצלו לפני יומיים. "אינני יודע מתי יבוא אלי שנית", אמר, והציע לנו להיכנס לגורן למשך הלילה, ולשכב לישון על התבן, אך לפנות בוקר, אמר, בטרם יאיר השחר עלינו לצאת מבלי להיראות, ליער הסמוך, ולהסתתר שם במשך היום.

הוא גם הבטיח לנו כי ישתדל להיוודע היכן נמצא אבא, ויודיע לו כי אנו בחיים.

עייפים ורצוצים נשכבנו על התבן, שהיה לנו כמצע פוך רך ונעים, אבל לעצום עין לא הצלחנו. הקשבנו לכל רחש ולכל נביחת כלב. חששנו שמא עקבו אחרינו, ויבואו בעקבותינו. הידיעה המשמחת כי אבא חי, ריגשה אותנו מאוד, וחיכינו בכיליון־עיניים לראותו, ולהיות בטוחים כי אמנם נכון הדבר. בינתיים עצם הידיעה עודד אותנו מאוד, נסך בנו תקווה חדשה להמשך יכולת קיומנו, והפיח בנו רוח חיים. חשנו כאילו נולדנו מחדש.

במצב של נים־לא־נים, מתרוצצות המחשבות, וסורקות את המאורעות שהתרחשו שם בבור שרחש חיים ומוות. את מראה רחובות הגטו העזובים וצללי המוות המרקדים מכל פינה, קלסתר־פניה היפים של אמא, שצללי עצב כיסו אותם, ומלותיה האחרונות: "ילדים, אמרו שמע ישראל ונמות כיהודים".

גם פני אחי הקטן קושקה צצו ועלו לפני, עם הלחיים הסמוקות והמלאות, והעיניים החכמות והתמימות, מראה הבחורה הנאבקת על כבודה, על פי הבור, לבל יפשיטוה, פן יגלו ערוותה; המוני היהודים, המקובצים משפחות משפחות, ראשיהם רכונים, אך עיניהם רואות מה צפוי להם בעוד דקות ספורות.

איך זה קרה שעזבתים מבלי להיפרד מהם לשלום? האם גרמתי להם דאגה? או שמא נעלבו, וחרה להם שכך עזבתים. האם אין בבריחתי משום "את נפשי הצלתי" בעת ההיא?

הידיעה כי אבא חי, התיקה אותי מהאתמול אל המחר. חשבתי איך אספר לו את כל הקורות אותנו מאז נלקח מאיתנו ועזב את הבית, איך ניצלנו – והוא מאושר יהיה, שלפחות נשארו לו שני ילדים. הוא כבר לא יהיה עירירי, ויתגאה בנו על אומץ־לבנו שהעזנו להימלט ולמצוא דרכנו אליו.

האין הצדקה לכך שניצלנו ונמלטנו ולו רק בשל אבא בלבד? הן תפילה חרישית היתה בלב כולם, "שלפחות יישאר זכר מהמשפחה".

מחשבה רודפת מחשבה, ומאורע אחרי מאורע נסרק. המבט משוטט אל עבר ימי הילדות והבית שהיו ואינם עוד, כיצד הכול נקטע לפתע פתאום. בן־רגע נתייתמתי מאם אוהבת ואהובה, שכה עמלה ויגעה למעננו בימי בדידותה כאשר היתה לבד בלי אבא. אמא, שכל מחשבותיה ותוכן חייה התמקדו בילדיה, כיצד לחנכם ולגדלם לתורה ולמעשים

טובים, שימצאו חן בעיני אלוהים ואדם. אוי לי! אפילו באמירת "קדיש" אינני יכול לגמול לה. אלוהים אדירים! אלוהים שבשמים ובארץ, אלוהי אברהם יצחק ויעקב, מה חטאינו ומה פשעינו?

אבינו שבשמים, חמול עלינו ושמור על אבינו, לבל יארע לו כל רע. עשה נא ברחמיך הרבים שניפגש במהרה, שלא נהיה גלמודים ועזובים מאב ואם. הרי כבר יתומים אנו מאם, ושכולים מאח וקרוב. דמעה בודדת ויקרה, מלוחה וצורבת, התגלגלה והגיעה עד לשפתי. ליקקתיה ובלעתיה לבל תאבד ; ליקקתיה ובלעתיה, והוקל לי.

הלילה ארוך, ממאן להיגמר, ואולי מוטב שלא ייגמר, כי מי יודע מה צופן בחובו היום? איך יקבלנו היער, היכן נסתתר? השאלות מעוררות חרדה, ואין להן מענה. ראשי סחרחר, עיני עצומות, האם ישן אני – או חולם בהקיץ?

דרך סדקי המתבן התגלו פיסות־שמים בגוון בהיר זוהר. הכוכבים נסתלקו אט אט ונעלמו ממשמרתם במרחבי הרקיע האינסופיים. ובטרם האיר השחר, יצאנו בשקט ליער הסמוך, לחפש מקום מסתור למשך היום. בלילה היתה חרדת החושך והאפלה אליהם טרם הורגלנו, וביום יראנו מהאור, שמא יראונו, ויתגלה דבר קיומנו.

לא הרחק מקצה היער, הגובל עם שדה חרוש, איתרנו מקום מסתור טבעי, תחת ענפי אשוח של עץ עתיק־יומין. ענפיו העבותים והארוכים השתפכו מפאת כובד משקלם למטה, השתרעו וסככו על פני האדמה. חדרנו אל מתחת לענפיו, שהיו לנו כסוכה טבעית. ראינו רק את עצמנו, ופיסות־השמים שנעו כל הזמן במרחב האינסופי.

בעבר הלא רחוק, רק תמול־שלשום, השתמשנו בענפי האשוח כסכך לכיסוי הסוכה בחג הסוכות, לזכר שבת בני ישראל בסוכות בצאתם ממצרים. הסוכה היתה מקושטת, כולם לבשו בגדי חג, המאכלים הדיפו ריחות משכרים, והוגשו בכלי חרסינה יפים, שהשימוש בהם נועד לשבתות וחגים בלבד.

ועתה, האם גם אנחנו יצאנו ממצרים? הרי כמו אז גם עתה נמלטנו מרודפינו ומבקשי נפשנו, אבל היכן משה ואהרון? היכן מטהו של אהרון? מדוע לא מתרחשים הנסים? למי נועדו האותות והמופתים? עתה משמשים לנו ענפי האשוח כמחסה מפני רודפינו ומבקשי נפשנו, מחסה בפני אור היום, ומסתור מפני בני־אדם ואלוהים גם יחד.

שכבנו תחת העץ ולא זזנו מהמקום במשך כל היום. סידור התפילות, שהכיל בתוכו גם את ספר תהילים, היה מושיענו. התפילה ואמירת פרקי

התהילים הפיגו במידת־מה את הבדידות המדכאה.

אמירת פרקי תהילים, בהשתפכות הנפש, מלווה בבכי חנוק מדמעות, הנובע ממעמקי הלב, היתה לעת הזאת לחם חוקנו.

רעבים עדיין לא היינו. שבענו בכי ויתמות, יגון וחרדה. וכך עבר עלינו היום הראשון לשהותנו ביער, היום החמישי בשבוע, חמישה ימים מאז השארתי את אמי ואחי, ומרבית יהודי גטו ראדון, בבור שנחפר בידיהם, ואחי פנחס ביניהם.

לפנות ערב התקרבנו לפאתי היער, לנקודה ממנה יכולנו לערוך תצפית על ביתו וחצרו של האיכר. שכובים ומוסתרים בין שיחים, צפינו שעה ארוכה על היוצא ובא, ועל המתרחש בחצרו. עם דמדומי ערב, לאחר שהאיכר כינס את הבקר והצאן, התגנבנו בשקט לביתו, וביקשנו לשמוע אם יש לו חדשות מאבא. תשובתו היתה מאכזבת. הוא טרם יצר קשר איתו. חרה לנו, והציק לנו עד מאוד, שאבא עדיין לא יודע על הישרדותנו וקיומנו, וכי הוא בוודאי מייסר עצמו בדאגה לגורל כל המשפחה.

מתוך שיחה עם האיכר נודע לנו, כי עוד כמה מיהודי דוגאלישוק הצליחו להימלט מהגטו, והם מסתובבים בסביבה הזאת. האיכר גם הזהיר אותנו מפני רוסי מזוין בנשק, שמסתובב בסביבה זאת, והורג כל מי שנקרה בדרכו, גם יהודים, והוסיף, כי רדף אחרי יהודי אחד מדוגאלישוק וירה עליו. סיפור זה רק הגביר, כמובן, את חרדתנו ופחדנו.

15

הימים הראשונים ביער

בימים שבאו לאחר־מכן, החילונו לצאת, בזהירות, מתחת לענפי עץ האשוח. הרחבנו אט אט את שטח היכרותנו עם היער וסביבתו. ימים ארוכים, אחרי לילות חשוכים, ולילות אפלים אחרי ימים ללא סוף, הסתובבנו גלמודים ביער. במשך עשרה ימים ועשרה לילות, לא פגשנו איש. לקיומנו הסתפקנו בפרוסת לחם חרבה, קצת מים מבקבוק, ואמירת פרקי תהילים.

בלית־ברירה, ומתוך תחושה כי היער הוא בעצם ידידנו היחיד והאמיתי, שבצלו אנו חוסים, התחלנו להתרגל ולהסתגל למצב החדש, ואף להכיר במקצת את מסתורי היער. למדנו לשמוע את שפת העצים המתנועעים זה מול זה, כאילו משיחין זה עם זה, או אומרים שירה לבורא העולם. למדנו להקשיב לרשרוש הענפים הנושקים זה בזה, ולאוושת העלים המסתודדים. פחדינו הוקהו במקצת, וביטחוננו התחזק בתוככי היער.

כדיירי קבע ביער, התחלנו להכיר ולחוש את שכנינו הקרובים ביותר, הלא הם זבובי הסוסים העוקצניים, והיתושים מוצצי הדם.

כפי הנראה, התאחדו כל חרקי היער למלחמת־חורמה נגדנו. הנמלים טיפסו עלינו מלמטה, חדרו אל מתחת לבגדים, והגיעו לכל פינה חבויה ונסתרת בגוף. הזבובים הטורדניים לא נתנו מנוח לרגע קט, והיתושים מוצצי הדם, עקצו בעפעפיים, בתנוכי האוזניים, לא בחלו בשום מקום גלוי. אף חדרו לאוזניים פנימה, להשמיע זמזומם, ולגלות צפונותיהן. המלחמה של מעטים נגד הרבים היתה אבודה. נעקצנו בכל מקום, גלוי כנסתר, בכל חלקי גופנו. היינו נפוחים מרוב עקיצות, ומותשים ממלחמת

החרקים בנו.

כשתי ארנבות, רבצנו מתחת לענפי עץ האשוח, אוזנינו כרויות לכל רחש, ועינינו בולשות למרחקים לכל הכיוונים, לאתר הסכנה בעוד מועד. שעות הציפייה לערב התארכו לאין סוף, והימים דמו לשנים, ולא אבו להיגמר. הדמיון החל לפעול, כשהוא מעלה כל מיני מחשבות אימים, שמא קרה משהו לאבא. התעוררו חשדות נגד האיכר, שמא מסתיר הוא מאיתנו דבר, וחורש נגדנו מחשבות זדון.

הציפייה לפגוש את אבא, תפסה עתה את רוב מחשבותי במשך כל שעות היום, וחיכיתי בכיליון־עיניים לערב, כדי לשמוע משהו מפי האיכר, על־אודות אבא. מתוך זהירות וחשדנות גם יחד, הפסקנו לפקוד את ביתו כל ערב, וגם שעות הביקור שונו מפעם לפעם. החילונו גם לבקר איכרים אחרים, שהיו בעבר ידידי המשפחה, ושל אבינו במיוחד. לפני כל ביקור, היינו עורכים תצפית, ממקום מוסתר, לראות אם לא נמצאים אנשים זרים, ואם המשטרה או הגרמנים לא מסתובבים בסביבה הקרובה.

עם רדת החשכה היינו מתקרבים בלאט, מבלי לעורר את חמת הכלבים, דופקים קלילות על הדלת או על החלון. אחי, שהיה הדובר, היה מציג אותנו כילדי משה הנפח, ושואל אם במקרה אבא לא ביקר אותם. כך היינו מודיעים להם כי אבינו חי, ומבקשים מהאיכר למסור לאבינו, לכשיבקר אותם, כי שני ילדיו מחפשים אותו.

איכרים אלה, שהיו ידידי אבינו, היו מכבדים אותנו בלחם וחלב טרי וחם, שזה עתה חלבו מהפרות, ואף מציידים אותנו בפרוסות לחם ליום המחרת.

האזור בו הסתובבנו לא היה משופע ביערות־עד, היה זה אזור חקלאי שהאדמה בו היתה חולית ודלה. הגידולים העיקריים היו תפוחי־אדמה, שיפון, שעורה, ושיבולת־שועל. בעבר היה האזור כולו מכוסה ביערות של עצי אורן ולבנה, אך ברבות הימים ביארו חלקות יער לחקלאות, כך שכל כפר היה עטור חורשות ויערות מסביב.

מקום המרעה הטבעי לכל כפר היה היער והחורש מסביב. מיד עם הפשרת השלג, והופעת ניצני האביב הראשונים, היו עדרי הבקר והצאן, בליווי רועים, נודדים ביער ובחורש במשך כל שעות היום. לא היה מקום או חלקת יער, אליו לא הגיעו הרועים ועדריהם.

בתי הכפר היו בנויים מקורות עץ שנכרתו ביער, וגגות הבתים היו ברובם סכוכים בקש, מיעוטם ברעפי עץ.

בנייני העץ עם גגות הקש היוו קורבן מועד לשרפה, ואכן לעתים

קרובות היו פורצות שרפות, שהיו מכלות כפרים שלמים. השרפות היו פורצות בגלל השימוש באש לצורכי הבית כמו בישול וחימום, וכן לתאורה. אך לא מעט שרפות פרצו בעטיים של מעשי הצתה, בשל יריבות בין שכנים. בשנים האחרונות נוסדו קולוניות, היינו, בתים בודדים, ומסביב להם חלקת אדמה. לרוב היו בונים את הבית בקצה היער או החורש. הבתים היו מפוזרים ומרוחקים זה מזה מרחק ניכר, בניגוד לכפר על בתיו הצפופים. ייתכן שאחת הסיבות לכך היתה למנוע התפשטות האש מבית לבית.

לאחר עשרה ימים תמימים, עת התגנבנו בשעות הערב לגורן של האיכר, הופיע בפנינו אבא, שכבר חיכה לנו בגורן, וקיבל את פנינו. ראינו את פניו כראות פני מלאך: לא האמנו למראה עינינו. נפלנו לזרועותיו בנשיקות, ליטופים וחיבוקים, ובכינו, בכי עצור של ילדים קטנים. גם אבא הזיל דמעות. זו היתה הפעם הראשונה, שראינו את אבא בוכה ומזיל דמעות. היו אלה דמעות של גיל, אובדן ואושר גם יחד. דמעות בודדות, שהתפרצו ממעיין דמעות האושר שנסתם, דמעות בודדות של שמחה בתוך ים של דמעות אבל ושכול, יתמות ואבדון.

רגעי השמחה והאושר נקטעו באיבם ונגוזו חיש מהר, מפאת בשורת האיוב שהתלוותה להם. עצם קיומנו ונוכחותנו בלעדי אמא ואחינו הקטן יקותיאל, הסגירו את העובדה כי הם נשארו שם וכי לא נראם לעולם. אבא לא שאל היכן הם, כאילו הכול היה ברור ומובן מאליו, ו"האיך" נדחק ונדחה בשל רגעי האושר ממפגשנו.

לא גרענו עין זה מזה, לא יכולנו להשביע עינינו מראות אחד את השני, בתימהון והשתוממות. האומנם נכון הדבר, או שמא אנו הוזים וחולמים בהקיץ. רחמי נכמרו בראותי את אבא החסון והמוצק כצוק, מתרכך ונמס, מזיל דמעה, ספק של צער, ספק של אושר, או של שניהם גם יחד.

לכבוד בואו של אבא והמפגש בינינו, כובדנו על־ידי האיכר בארוחה חמה, ארוחת מלכים: תפוחי־אדמה מקולפים, מבושלים בהרבה מלח ומתובלים בבצל ושמיר. הריח הנעים, והמגרה את הנחיריים, התנשא ברוח לאורך כל החצר, ואף חדר פנימה לגורן ולנחירינו כאחד.

תפוחי־האדמה הוגשו בכמות בלתי־מוגבלת, וזאת בתוספת של לחם וחמאה, חלב טרי ומתוק שהובא היישר מהחליבה, וריח הפרה עדיין נודף ממנו, וגם חלב מוחמץ, תוצרת בית כמובן. ארוחה מעין זו הזכירה לנו את ימינו בביתנו בדוגאלישוק, אך היום גם לחלום על כך לא יכולנו.

במשך מרבית הלילה שוחחנו עם אבא. סיפרנו לו את כל הקורות אותנו מאז נלקח באותו יום ראשון, בשעות המוקדמות של הבוקר, לחפור את הבור. רצינו לדעת איך הוא ניצל, ואם יש עוד ניצולים נוספים. אבא סיפר לנו כי בזמן שהתקרבו לבית־העלמין ונצטוו לסטות מדרך המלך לשדה, נתן צעקה – "הורה! הורה!" – ואז התנפלו האנשים על הגרמנים והשוטרים באתי־החפירה ובאבנים, והחלו לברוח. כך הוא הצליח לברוח, והגיע היישר לאזור דוגאלישוק.

לפנות בוקר יצאנו עם אבא ליער, הסתובבנו איתו שם מספר ימים, תרנו אחרי מקומות מסתור בחורשות ובין שיחים. עם רדת החשכה לקח אותנו לאיכרים מכרים וידידים, הציג אותנו בפניהם, וסיפר להם שרק אנו נותרנו בחיים מכל המשפחה. מטרתו של אבא היתה כפולה: שנכיר את האיכרים הידידים, כדי שנוכל לפנות אליהם בבקשת עזרה בקצת מזון, בגד, או לינת לילה לעת מצוא. וכן לבדוק את האפשרות להסתתר בביתם תמורת תשלום.

כולם קיבלוהו בסבר פנים יפות, ואף הבטיחו לו להגיש לנו עזרה ולציידנו במזון, כל־אימת שיתבקשו. להסתירנו בביתם, או באיזשהו מסתור על אדמתם, לא הסכים אף אחד מהם, וזאת משום הפחד שמא ילשין מישהו בפני הגרמנים, ואם ייוודע להם הדבר, הרי משפחה נוצרית הנותנת מסתור ליהודים, דינה נחרץ, והיא נדונה לשריפה בלי דין ודיין – הבית, הרכוש, האשה והילדים.

בתדהמה רבה, ובאכזבה קשה לעיכול, שמעתי את הודעתו והחלטתו של אבא כי עלינו להיפרד. הוא החליט שהוא יסתובב לחוד, ואנו שנינו לחוד.

"אבל, אבא!" נעתקו המלים, ונחנקו בגרוני באפס קול. "אנחנו לא מכירים את האיכרים, והם לא מכירים אותנו, ואני גם מפחד להיות ביער בלעדיך, ועוד בלילות חשוכים מטילי אימה ופחד, להסתובב בשדות בר, לחפש שבילים, ולתעות בדרכים בלתי־ידועות. והכלבים הנובחים! נובחים ומאיימים בשיניהם החשופות, כל־אימת שאנו מתקרבים לביתו של איכר, לבקש פרוסת לחם, ובכלל אינני מוכן להיפרד ממך, אינני רוצה להיות לבד, אינני רוצה להיות בלעדיך".

אבא ניסה להסביר נימוקי החלטתו: "ברצוני לחפש לנו מקומות מסתור אצל איכרים, וקשה יהיה למצוא איכר שיסכים להסתיר את שלושתנו, אבל לכל אחד מאיתנו בנפרד ייתכן שאצליח למצוא מקומות. זאת ועוד", הוסיף אבא: "הסכנה גדולה יותר אם נהיה יחד, כי כך אפשר

לחסלנו בבת־אחת. אבל אם נהיה בנפרד, והגויים יידעו שאבא חי ונמצא באיזשהו מקום, לא יעזו לנגוע בנו לרעה, ואף לא יעזו להלשין עלינו בפני הגרמנים על מקום הימצאנו, מפחד נקמתו של אבא, וכן להיפך, הגויים ייזהרו מלפגוע באבא מפחד נקמתנו".

הנשק היעיל היחיד שהיה לנו היה האש. הגויים, גם אלו ששנאו ביותר את היהודים, חששו מנשק מסוכן זה. מספיק גפרור אחד, והבית על כל רכושו עולה באש. לימים התברר כמה גדולה היתה השפעתו של נשק זה שאף עזר לנו לקבל פרוסת לחם מגוי, שלא ברצון נתנה לנו.

אכזבתי מהחלטתו של אבא היתה קשה ומכאיבה. גם הסבריו ההגיוניים והמשכנעים לא הפחיתו בהרבה את הכאב. לא הייתי מסוגל להבין את נימוקיו: דווקא עתה, כשהצלחנו להימלט מבור ההריגה ונשארנו בחיים, התייתמנו מאמא, ואיבדנו את אחינו, דווקא עתה עלינו להיפרד?

לא ניסיתי לשנות את החלטתו, או להכביד עליו על־ידי הפצרות ובכי, הן משום שהתביישתי לגלות את מורך־לבי, והן משום שבסתרי לבי קיבלתי את הסבריו והחלטתו כנכונים, וכי הם המניעים היחידים להחלטתו הקשה והמכאיבה. הדמעות שנקוו בעיניים לא אבו לצאת, ולא ניגרו על הלחיים, הן התייבשו טרם צאתן, כי הן לא נועדו לבכי עבור החיים, אלא עבור אלה שהלכו ולא יחזרו לעולם.

זכר האכזבה לא נמחק עד עצם היום הזה, והוא שמור בתאי הזיכרון הנוצרים בתוכם אירועים שאינם ניתנים למחיקה, וגם בחלוף ארבעים וחמש שנה נשתמרו בזיכרון.

16

החיים ביער

בימים הראשונים שלאחר נטישת הגטו המרוקן, והעיירה היהודית השכולה והמוכתמת בדם יהודי, חייתי יחד עם אחי פינקה, בפאתי היער, בקרבת חצרו של האיכר שמשקה.

היינו שרויים תחת ההלם של האירועים שהתרחשו לנגד עינינו, ושאנו עצמנו היינו במוקד התרחשותם: ההרג ההמוני של יהודי העיירה, בור המוות רב הממדים, הרוחש חיים ומוות, המראה המאיים והמחריד של הגטו הריק מאדם.

חיינו עם ההלם של אובדן אם אוהבת ואהובה, ואח צעיר אהוב ואוהב. היינו הלומים ומבולבלים מאובדן הקן המשפחתי החם, מעונים ומיוסרים מעצם הישרדותנו. מפוחדים ומבוהלים, חסינו בצלו של עץ האשוח עתיק־היומין. חיינו בפאתי היער, אבל ליער עצמו לא נכנסנו, ולחיי יער טרם הסכנו.

המפגש עם אבא חיזק בי את הרצון לחיות, ואת הנכונות להיאבק למען החיים. אבל בד־בבד עם המאבק לקיום וההישרדות, נכלאו בתוככי נשמתי, בנימי הלב והמוח, אירועי האבדון והשכול. נכלאו וצללו למעמקים, למשמרת־עד, ולעת מצוא הם עולים מנבכי המעמקים, ומתייצבים מול עיני, עירומים כביום היוולדם.

היכרותי הקרובה, האישית והבלתי־אמצעית, עם פני המוות הגואלים, שחררה אותי מאימת המוות, ואת מקומו תפסה החרדה מפני החיים. איך לחיות בלי אמא ואבא, ואיך לחיות בלי בית ומשפחה? מה אוכל ומה אשתה, מה אלבש ומה אנעל? היכן אישן ומה יהיה יצועי? והבלתי־נודע, המחר והמחרתיים, והימים שיבואו לאחריהם, מה טומנים הם בחובם?

האם הסבל והבדידות של חיי השעה הם עונש עלי־אדמות, האם כאיוב הנני? למה ברחתי ועזבתים?

לא! הן זאת היתה תפילתה של אמא, שלפחות יישאר שריד מהמשפחה, והנה תפילתה נתקבלה, אולי זכותה תגן עלינו.

ניצלתי ונותרתי בחיים בזכות תפילתה, ועלי למלא צוואתה: "שיישאר זכר מהמשפחה". הן גרוע יותר לא יכול להיות, רק לא ליפול חיים בידיהם, להישמר מלהיתפס, לברוח, לברוח, להיהרג מכדור בגב, רק לא להיתפס!

הימים הם ראשית הקיץ של סוף חודש מאי, 1942, ומזג־האוויר הקיצי הקל על הסתגלותנו לחיי היער. קורת־הגג של ביתנו היתה ענפי האשוח הארוכים והעבותים שהשתפלו עד לקרקע, וחסו עלינו מפני הגשם, הרוח והשמש. מצעינו פרשנו מנשורת מחטי האורנים, וענפי האשוח הרכים היו כסתותינו.

עם רדת הלילה, כשכל איכרי הסביבה פרשו יצועם לשנת לילה, או־אז יצאנו לשחר לטרף. במקום קריאת שמע שלפני השינה, ואמירת לילה טוב לאמא ולאבא, התפללנו תפילת הדרך לפני יציאתנו לבתי איכרים, לבקש פרוסת לחם ליום המחרת. ועם שובנו בשלום למאורתנו, לפני עלות השחר, לא חיכתה לנו אמא עם בוקר טוב, ואף פטורים היינו מהמצווה של אמירת "מודה אני לפניך, מלך אל חי וקיים, שהחזרת בי נשמתי בחמלה, רבה אמונתך". פטור הייתי מהרבה ברכות ומצוות להן הורגלתי וחונכתי משחר ילדותי, כי הן חוברו ונוצרו לעולם אחר.

בשכנוע עצמי כפוי קיבלתי הגזירה להתחיל את "חיי החדשים" בחסות היער, בלי כנפיו המצילות של אבא, אך תחת צלו וחומו של אחי הגדול פינקה. נבדלנו בשנתיים וחצי שנות חיים, אך גדול היה בעיני, ועוד יותר גדול בעיני רוחי.

קבענו מקומות וזמנים קבועים למפגש עם אבא, שהיה מביא לנו ידיעות על המתרחש בסביבה, ומכוון צעדינו לאן ללכת להשגת אוכל, לאילו איכרים מסוכן לגשת, ולאילו הסכנה פחותה. אבא לימד ואילף אותנו לחיות כחיות יער, איך להתנהג עם האיכרים, איך לדבר איתם, ואיך לבקש מזון. הוא דחק בנו להיות עצמאיים ובלתי־תלויים בו.

כל שליחות קשה ומסוכנת הוטלה על אחי קל הרגליים ומהיר־התפיסה, ובעל ההתמצאות הבלתי־רגילה בשטח, שידע כל שביל ודרך. נקשרתי לאחי בכל נימי נשמתי, אהבתיו והערצתיו. שכחתי לו את הימים שעה שהיה מפליא מכותיו בי וחובט בי בשוטים ומגרשני מחברתו,

ואני הייתי נמנע מלהחזיר לו מנה אחת אפיים, למרות שהייתי ילד חסון ובריא, והוא חלש ומפונק. פינקו אותו מפני שהיה חלש וחולה, ואולי בגלל היותו הילד הראשון ששרד אחרי שני ילדים שנפטרו טרם היוולדי. סלחתי לו על מכותיו בעבר, וכל מכה דאז היתה לי עתה כנשיקת־אם. לא פעם הייתי אומר לו, "אם נגזר, חס וחלילה, על אחד מאיתנו למות, הרי בוחר אני במותי, כי ממילא לא אוכל להתקיים בלעדיך, אבל לך יש סיכויים להישרד, כי אחרת שנינו נאבד".

בלית־ברירה השלמנו עם עצם קיומנו. כל יום חדש נשא בחובו מציאות קיומית אחרת ששינתה את דמותנו בעיני עצמנו. הרגלי חיינו שונו, הפכנו לבעל־חיים המהלך על שתיים, ליצור חדש בטבע בדמות אדם.

במשך הזמן הפך היער להיות מקור קיומנו, ואנו חלק מנופו. איתרנו מקומות מסתור ודרכי בריחה, קרחות יער וצמחייה עבותה. אט אט, החילונו להתרגל לחיי היער, הבחנו ברשרושו של עץ, והכרנו עקבות של בעלי־חיים, הפכנו דומים לחיות היער שגדלו בו. שינינו את הרגלינו, ואף את מחשבותינו, אך לא הצלחנו להפוך את עורנו. קרניים לא צמחו לנו, שינינו לא חודדו, ופרוות לחורף לא צמחו לנו. בכך נשארנו נחותים מחיות היער.

מפי איכרים נודע לנו כי ביער מסתובבים אחדים מיהודי דוגאלישוק, שהצליחו להימלט מהגטו. עשינו מאמצים להתחקות על עקבותיהם, וכעבור שבועות אחדים עלה בידינו להיפגש עם חלקם. מהם נודע לנו שכמעט רוב יהודי דוגאלישוק הצליחו לברוח עם משפחותיהם. משפחתנו היא זו שנפגעה ביותר, ובדרך נס ניצלנו וחולצנו שלושתנו מתוך בור המוות, כל אחד בנפרד, ובדרכים שונות.

ערכנו מפגשים ביער, שהתקיימו בדרך־כלל בלילות שישי, או במוצאי שבת. מטעמי ביטחון לא נפגשנו בקביעות, ואף לא ידענו את מקומות המסתור, אחד של השני. במפגשים אלה היינו מחליפים ידיעות ומתייעצים. חלק גדול מיהודי דוגאלישוק הסתתרו אצל איכרים, ומדי פעם היו יוצאים ממקום המחבוא, על־מנת להתעדכן על הנעשה בחוץ, או על־מנת להעביר חפצים ודברי ערך מאיכר אחד למשנהו.

עוד בטרם הספקנו להתאקלם ביער, הגיעתנו הידיעה כי גטו ראדון מתחסל כליל, ושארית היהודים מועברים לגטו לידה. הספק החל לכרסם בנו אם נהגנו בתבונה בבריחתנו ליער. ייתכן כי בגטו לידה, בעיר גדולה שיש בה המוני יהודים, יכולים אנו לחיות, כל עוד מתאפשר, ככל

היהודים.

החורף, שנראה באופק, הטיל עלינו פחד גדול. ידוע ידענו שהמלחמה לא תיגמר עד החורף, ומה נעשה עם בואו? הרי לגטו לא נוכל כבר לחזור. האם נצליח להתקיים ולחיות עד אז?

אימת החורף היתה גדולה, כי בכפור של 30-20 מעלות צלזיוס מתחת לאפס, אפשר לקפוא תוך כדי ישיבה או שינה, והעקבות בשלג שנטביע בכל יציאה לצורכי השגת מזון, ואפילו יציאה לצורכי ניקיון הגוף, יחשפו את קיומנו והימצאותנו בסביבה. וכך אפשר יהיה לאוספנו כביצים עזובות.

ברגעי ייאוש כמעט שהחלטנו לחזור לגטו בלי אבא. גם אבא היה אובד עצות: מצד אחד, לא יכול היה לקחת על עצמו את האחריות לקיומנו בתקופת החורף, ומאידך, לא יכול היה לייעץ לנו לחזור לגטו. אבא הצהיר כי הוא לא יחזור לגטו בשום פנים ואופן. החלטתו זו וטעם "החופש" שטעמנו ביער, מנע את שובנו לגטו. גם בריחתה של רבקה רודניצקי, בתו של ר' קדיש מגטו לידה, ושובה ליער, עודדו אותנו להחזיק מעמד ביער ולא לחזור לגטו. רבקה ואחותה נומקה הצעירה, הצליחו להימלט מהשחיטה בגטו ראדון ליער, אך כשנמאסו עליה החיים ביער, ורגעי ייאוש תקפוה, חזרה באמצע הקיץ לגטו לידה. ובשלהי הקיץ, כשהחיים בגטו לידה היו ללא נשוא ותלויים על בלימה, ברחה שנית ליער.

עקבותיהן של האחיות, בנות ר' קדיש ולאה רודניצקי, אבדו ביער ואיש לא יודע את הקורות אותן. אנו יכולים רק לשער אל־נכון מה עלה בגורלן.

בינתיים התחלנו לטכס עצה, ולהכין תוכניות לקראת החורף. ערכנו תוכנית לחפירת בורות תת־קרקעיים, במקומות נסתרים ביער, וכן תוכנית להכנת מזון לכל תקופת החורף, או לפחות לחודשים אחדים.

בד־בבד עם עריכת תוכניות הבונקרים התת־קרקעיים, התרוצץ אבא מאיכר לאיכר, כדי למצוא מקומות מחבוא אצל איכרים ידידים תמורת כסף או רכוש שהשארנו אצל איכרים לפני גירושנו לגטו ראדון. בכל מקרה, תכננו להכין בור מוסתר ביער, שיהיה לנו על כל צרה שלא תבוא. גם במקרה זה נהג אבא לפי תפיסתו, שלא כולנו יחד, בדומה לכללו של יעקב אבינו: "והיה המחנה השני לפליטה".

הכוונה היתה להסתתר אצל איכרים בשעת רגיעה, ולהכין מקום ומזון ביער לתקופת החורף, לעת מצוקה.

אחרי שיהודי ראדון הועברו לגטו לידה ולגטו שצ'וצין, התפנו

השוטרים והגרמנים שבראדון לחיפוש אחרי יהודים שהצליחו לברוח ליערות ולכפרים. מדי יום שמענו על מקרי רצח, חיפושים וסריקות ביערות שונים. מצב זה הכביד על קיומנו היומיומי, כי גם האיכרים הטובים והידידותיים פחדו לתת מסתור ליהודי, להכניסו לביתו ולהאכילו, או לציידו במזון.

מקרי ההלשנה על הימצאות יהודים בסביבה, וכן על איכרים שנתנו מחסה ליהודים, התרבו. הרועים הפכו להיות אויבינו המסוכנים ביותר, כי מפניהם כמעט בלתי־אפשרי היה להסתתר. הם הגיעו לכל מקום, ומספיק היה לחש של רועה כי ראה יהודים, והמקום היה נסרק על־ידי הגרמנים. נאלצנו לתור אחרי מקומות שאליהם לא מגיעים הרועים עם עדריהם, ומקומות כאלה כמעט שלא היו. הרועים היו עוברים עם עדריהם ממקום למקום, וכך נאלצנו אף אנו לנדוד ממקום למקום.

הציד והחיפושים אחרי יהודים מסתתרים הלכו וגברו, ולא מצאנו פינה בטוחה ביער. היה עלינו להיעלם מעל פני השטח, להיעלם מעיני השמש ומתחת שמי ה׳. המוצא היחיד היה ״להיקבר חיים״, להסתתר מתחת לאדמה. איתרנו לנו מקום לחפירת בור, בין שיחים ועצים נמוכים, בחלקת יער קטנה ודלילה, מקום שאין בו מרעה, ורועים לא פוקדים אותו. היה זה שטח פתוח, גלוי לעין כול, ששום גרמני לא יעלה על דעתו כי במקום זה יסתתרו יהודים.

במשך לילות רבים חפרנו את הבור. את החול פיזרנו במרחק רב ממקום החפירה, על־מנת לא לעורר איזשהו חשד. פתח הכניסה היה צר, בקושי יכולנו לחדור פנימה בזחילה על המרפקים והישבן. עומקו לא עלה על מחצית המטר, לא יכולנו לחפור יותר עמוק מכיוון שמי התהום היו קרובים לפני הקרקע. רוחבו היה מחושב כך ששלושה איש יוכלו לשכב בו על הגב, בקושי יכולנו לקפל רגל, ובקושי יכולנו להניע איבר. את פתח הבור סגרנו והסוואנו בעץ צעיר שמשכנו אחרינו בשורשיו אל פי הפתח, עת השתלשלנו פנימה. בבור זה רבצנו למעלה מחודשיים, במשך כל שעות היום. אחרי שהחשיך, היינו יוצאים בזהירות, ומחלצים את העצמות. כמו עכברי שדה וחפרפרות, שכבנו בתוך הבור האפל והטחוב, וקינאנו בהם ש״חדרי השינה״ שלהם יותר מרווחים ויותר נוחים, ובעיקר שיש בהם יותר פתחי מילוט.

שמחנו ב״מעוננו״, והתפללנו שרק לא יעלה על דעתו של איזשהו איכר לחדור לתחומנו לחפש עצים, או פטריות, וכך לגלותנו. הספק כרסם תמיד בלבבנו שמא מישהו גילה אותנו מבלי שהרגשנו בכך, והוא יכול

לחסלנו על־ידי סתימת הפתח בלבד – ואנו קבורים חיים.

בעיה מיוחדת היתה ניקיון הגוף וצורכי אנוש בתוך הבור. הורגלנו לא לעשות צרכינו הגדולים במשך היום, ולצרכים קטנים הכינונו בקבוקים ריקים. במשך הזמן סיגלנו לעצמנו יכולת הבלגה בלתי־רגילה, שאדם רגיל החי בתנאי אנוש רגילים לא היה מסוגל לכך.

הלילה הפך לנו ליום, וככל שהלילה היה חשוך יותר, ככה שמחנו יותר, והלכנו לדרכנו ביתר ביטחון. חושי השמיעה והראייה התחדדו, בדומה לבעלי־חיים. גם חושי הריח והמישוש חודדו בצורה בלתי־רגילה.

בימי הקיץ הארוכים, בשוכבי בקברי החי, האפל והטחוב, המחשבות חולפות ומתרוצצות, סורקות וטוחנות את האירועים שהתרחשו ומתרחשים ללא הפסק, מטריפות את הדעת ואינן מרפות. שוכב בלי יכולת לזוז ולהסתובב, שוכב והוזה בהקיץ, נים־לא־נים, במשך שעות ארוכות ללא סוף וללא גבול.

בעת ההיא מצאתי עידוד ונחמה בחלומות הרבים והתכופים שפקדוני. אחרי ימים של ייאוש ודכדוך, היו באים אלי בחלומי, לעתים קרובות, הרבנים שלימדוני בישיבה קטנה, ובמיוחד רבי מרדכי בר, ראש הישיבה הקטנה שהערצתיו מאוד. היו באים אלי ומשוחחים איתי, ובשימם ידיהם על כתפי, מעודדים אותי ומפיחים בי רוח של תקווה ואמונה בימים טובים שעתידים לבוא. אחרי כל חלום הייתי מתעורר רענן כאילו נולדתי מחדש. לרגע קט היה לי קשה להאמין כי אני נמצא בתוך הבור האפל, בתוך קבר של אנשים חיים.

חלומות אלה היו עבורי מזון רוחני כביר. האמנתי בהם וגם רציתי להאמין בהם. אלה היו חלומות של אהבה וחיבה. משום־מה, אמי היקרה פקדה אותי לעתים רחוקות בלבד, אף כי מאוד רציתי לראותה ולשוחח איתה, ולו בחלום. כשהופיעה לא היתה בוכה, ואף לא היתה עצובה. כאילו הקשיבה לדברי הרבנים המשוחחים איתי, והיתה שמחה עמי. בהקיצי משנתי מעודד מהמפגש, חייתי באמונה כי היום הזה, ואף הימים הבאים, יעברו עלי בשלום וללא תקלות. החלום ומראותיו היו שמורים בזיכרוני ונצורים בלבי ימים רבים, מלווים אותי ומאירים את דרכי האפלה, לפעמים עד בוא החלום החדש.

לימים חלמתי כי עקרו לי שן והתעוררתי בחרדה. לא סיפרתי את החלום לאחי, אך התהלכתי בפחד, ולדאבון לבי היה מקום לחרדתי, כי לא ארכו הימים ואסון גדול קרה – מספר יהודים נתפסו ונהרגו ביער. אינני יודע אם חלומי גילה לי את העומד להתרחש, כי הרי מקרי ההריגות

והרציחות בימים אלה היו רבים ממספר החלומות.

עם שקיעת השמש, היינו מתעוררים לחיים, ויוצאים לדרכנו להשיג קצת מזון ליום המחרת, ואם התאפשר, היינו ניגשים לאיכרים ידידותיים לקבל ידיעות על הנעשה בסביבה, ולבדוק אם אין רינונים על קיומנו ושהייתנו בסביבה. תמיד השתדלנו להסוות את מקומנו מידיעת אדם, ואם רק לחשו על דבר קיומנו, היינו מחליפים אותו מיד.

מאותה סיבה נאלצנו להביא את לחמנו ממרחקים רבים, שלא לחשוף את קיומנו בסביבה בה הסתתרנו. הסודיות על מקומות המסתור נשמרה גם בינינו, היהודים, מחשש כי במקרה שאחד מאיתנו ייתפס, הוא לא יוכל לגלות לגרמנים את מקומות המסתור ולהובילם אליהם, תחת לחץ העינויים האכזריים שהיו מפעילים עליו. מסיבה זו נעלמו אחדים מיהודי דוגאלישוק, מבלי שאיש ידע מי חיסל אותם וכיצד. לא מן הנמנע שחוסלו על־ידי אותם איכרים שבתחילה נתנו להם מסתור, וכשאזל הכסף, או הרכוש שאמורים היו לשלם תמורת המחסה, חיסלו אותם.

אמונתנו ודבקותנו בתורת ה׳ לא נפגמה, והשתדלנו להקפיד במצווה קלה כבחמורה. מטעמי כשרות התקיימנו במשך חודשי הקיץ הראשונים על לחם ומים ותפוחי־אדמה. מאוחר יותר, התרנו לעצמנו להשתמש בחלב ובמוצריו. היה לנו ויכוח תמידי עם אבא, שהיה מוכיח אותנו על שאין אנו אוכלים בשר. הוא היה מסביר לנו כי מצווה היום לאכול כל דבר המאפשר לקיים את הנפש, אפילו בשר חזיר, מכיוון שהוא משביע, נותן כוח, ואפשר להחזיקו ימים רבים גם בתנאי היער. לא כן מוצרי חלב המחמיצים ומתקלקלים מהר, וכדי להתקיים עליהם, חייבים לצאת מדי ערב בערבו לאיכרים כדי להשיגם, ועל־ידי כך לסכן את החיים.

אבא לא היסס ואכל בשר חזיר לעינינו, על־מנת לשכנע אותנו, כי גם אנו חייבים לאכול. הסבריו ושכנועיו, ואף דוגמתו האישית, לא הועילו. אנו רעבנו וסבלנו שנה תמימה, ולא טעמנו בשר חזיר ולא בשר אחר, מטעמי כשרות בלבד. עד כדי כך היינו תמימים וקנאים לתורת ה׳, בו בזמן שקנאתו וחמתו בערה בנו בלי גבול ובלי רחמים.

במשך חודשים שוטטנו ביערות מסביב לדוגאלישוק, ולילה לילה יצאנו להשיג את הלחם ליום המחרת. כל ערב, כעכברים החומקים מאורתם, יצאנו לשטח הפתוח כדי להביא בנפשנו את לחמנו.

המצב הלך והחמיר מיום ליום, כי מורא הגרמנים נפל על כל הגויים שהוזהרו לבל יתנו עזרה ליהודים, וכל מי שיפר פקודה זו וייתפס, רכושו יוחרם, ואף ישלם בנפשו ובנפש כל בני ביתו. לעומת זאת, כל מי שיתפוס

יהודי וימסור אותו לגרמנים, יקבל פרס כספי גדול. גם האיכרים שהיו מוכנים לעזור לנו, פחדו לעשות כן. הם פחדו מעצמם ומבני ביתם, וכן מהלשנות שכנים. מחלוקות ויריבות של שכנים נוצלו להפרחת שמועות כי פלוני נותן אוכל ליהודים, וכי אלמוני מסתיר יהודים תמורת כסף. האווירה היתה מורעלת, איש פחד מרעהו, ואיש מאחיו חרד. בתנאים אלה היינו מתגנבים לבתי האיכרים, מתדפקים על הדלתות והחלונות, ומבקשים פרוסת לחם. היה עלינו לוודא תחילה כי זר לא נמצא שם, כדי לא לסכן את האיכר ובני ביתו. חוסר זהירות מצידנו עלול היה לסכן לא רק אותנו, אלא גם לחסל את האיכר, ולגרום לכך שגם איכרים אחרים יפחדו וייזהרו מלבוא במגע איתנו.

למרות המצב הזה, והפחד הכללי ששרר בסביבה, ידעו איכרים רבים, ידידים מימים עברו, להתגבר על פחדם ולהושיט יד עוזרת באוכל ובעצה, ולא פעם סיכנו את עצמם על־ידי כך.

בחודשי הקיץ – תמוז, אב ואלול – החמיר מצבנו עד מאוד, ונדמה היה כי אין עבורנו מקום תחת השמש. עם הרעת המצב בגטו לידה, היו נסיונות בריחה מהגטו ליערות, ואל חלקות היער בהן הסתתרנו הגיעו יהודים נוספים. יהודים אלה, שזה עתה הגיעו ליער, טרם למדו כיצד להסתובב בשטח ובין האיכרים מבלי להיראות ולעורר תשומת הלב, ומבלי לסכן את האיכרים אליהם פנו לקבל מזון. השמועה על הימצאות יהודים באזורנו, הגיעה לידיעתם של הגרמנים, ויחידות משטרה וחיילים גרמניים החלו לבקר לעיתים קרובות בכפרים, בהם היינו באים לבקש מזון. הסכנה בהשגת מזון הלכה וגדלה על כל צעד ושעל. במצב זה עשה אבא מאמצים למצוא מקומות מחבוא עבורנו אצל איכרים ידידים תמורת תשלום.

17

ברפת ובדיר של קז׳וק

על אם הדרך שהובילה מדוגאלישוק לראדון, במרחק קילומטר וחצי מדוגאלישוק, השתרעה חצרם של זוג איכרים זקנים. ילדי האיכר הבוגרים עזבו את הבית מזמן, רק בן־הזקונים, קז׳וק, נשאר עם ההורים. קז׳וק, שהיה רווק בתחילת שנות העשרים, הכיר את אבא משחר ילדותו, עוד מהימים בהם היה בא עם אביו לנפחייה שלנו לפרזל את הסוסים, או לתקן את המחרשה. יחסי הידידות התחזקו כשניהול משק ההורים נפל על כתפיו של קז׳וק, ולא אחת נזקק לעזרת אבא בתיקון הכלים החקלאיים. לא תמיד היתה ידו משגת לשלם, ואבא, מטעמי שכנות טובה, לא היה מחזירו ריקם. מטבע הדברים, בהיותו רווק רודף בנות, היה לו מחסור תמידי בכסף, ואת מעט הכסף שהיה מקבל תמורת התוצרת החקלאית, היה מוציא לשתיית יי״ש בימי ראשון. עתה, כשהזדמנה לו הכנסה קלה בכסף ובטובין, תמורת מתן מחבוא צנוע בעליית־גג של רפת או דיר חזירים, לא עמד בפיתוי, ולא היה מסוגל לסרב להצעה הנדיבה. באותו רגע אף לא חשב על הסיכונים הכרוכים בכך.

בלי ידיעת ההורים ויתר בני המשפחה, הסכים קז׳וק לתת מחסה ומחבוא לשלושה אנשים. שני מקומות לאחי ולי, ואת המקום השלישי הועיד אבא לנער בן גילנו, חיים פיקובסקי, בנו של מאיר הנגר, ונכדו של יושה׳לויה, בונה הבתים מדוגאלישוק. אבא לא הצטרף אלינו, וזה לפי הכלל שנקט, שאסור לנו להיות יחד.

המקום שקז׳וק הועיד לנו כמחסה, היה מבנה ששימש כרפת, אורווה ודיר גם יחד. תחת קורת־גג אחת, דרו וחיו בשלום, פרות וסוסים, עזים ותרנגולות, ועתה היתוספו גם הולכי־על־שתיים, הקרויים בני־אדם

שנולדו בצלם. החזירים, שהדיפו ריחות חריפים, היו, למזלנו, בדיר נפרד. התמקמנו בקומת הביניים שהיתה בחלק מהמבנה, מעל הפרות. קומת הביניים שימשה להחסנת קש, לריפוד הפרות והסוסים, וחציר להאבסה.

לפי המוסכם עם קז׳וק, התגנבנו כמומחים במקצוע, לקומת הביניים, והסתתרנו בין חבילות הקש והחציר. קז׳וק אמור היה להביא לנו אוכל, גם זה בגניבה, כשיתאפשר לו.

תמול־שלשום רבצנו בקבר טחוב ואפל, והנה עתה עלינו מ״בירא עמיקתא לאיגרא רמא״, אך ״לפום אגרא צערא״. לשכב שעות על גבי שעות, ימים ולילות, להאזין לכל רחש ולחש, כשכל נביחת כלב על חתול או על ציפור היתה מקפיאה דמנו. כל תנועה בחצר, או בדרך הסמוכה, מעוררת את הדמיון הפרוע, כי הנה באים לאוספנו.

שכובים וכלואים כציפורים בכלוב, היינו ממתינים לבואו של קז׳וק, כדי לקבל את מנת המים והמזון. בדרך־כלל, אם לא היו תקלות, היה מביא לנו את האוכל בשעות בין־הערביים, או בשעות המוקדמות של הבוקר. האוכל היה דל ויבש, מכיוון שנלקח בגניבה והובא אלינו בגניבה.

היה עלינו להיזהר מפני הרועה, לבל ירגיש בנו, בבואו להוציא את הפרות למרעה, או בעת שובו עימן מהמרעה. כמו כן עצרנו נשימתנו במשך שעה ארוכה, עת אמו הזקנה היתה באה לחלוב את הפרות. למדנו לשכב בשקט מבלי להזיז איבר, למדנו להחניק כל שיעול והתעטשות, התמחינו בכל מיני שיטות כיצד להתאפק ולהתגבר על צרכינו האישיים. היינו צובטים את האף עד כדי דמעות לבל נתעטש, ומקצרים נשימתנו לבל נשתעל חלילה וחס.

לא היה לנו אמון רב בקז׳וק, שהיה צעיר, ואהב את ״הטיפה המרה״, ולאחריותו התייחסנו בספקנות, במיוחד שעשה זאת עבור בצע כסף בלבד. לא אחת חשדנו בו כי הוא מסוגל להסגירנו לגרמנים תמורת פרס כספי. ביטחון־מה נסכה בנו העובדה שקז׳וק יודע כי אבא לא יושב איתנו יחד, ולכן לא יעז לעשות זאת, מכיוון שיפחד מנקמתו של אבא.

אבי, משה דוד הנפח, היה ידוע ומוכר בין האיכרים כאדם גאה וישר, אמיץ ולא פחדן. בימים כתיקונם לא העזו לפגוע בו, ביודעם כי הוא ישיב להם כגמולם. בקיץ של 1939, באחד מימי ראשון של השבוע, יום המנוחה והשבתון של הגויים, התקבצה חבורת שקצים צעירים בדוגאלישוק, קנו יי״ש בחנות היהודית, השתכרו כדבעי, והחלו להשתולל בכפר. השקצים היו מהסביבה הקרובה, והכירו את יהודי דוגאלישוק היטב. הראשונים לפגיעה היו בחורי הישיבה מראדון, שלא הצטיינו בגבורה יתרה ובאומץ־

לב, ופחד אחזם מידי "עשָׂו". בבהלה שקמה בכפר, אף ניסו שקצים אחדים לשבור שמשות. במקרה עמד אבא עם קבוצת איכרים שבאו אליו לשוחח בענייני עסקים, וכשאחד השקצים השתולל והתחצף בפניו, תפס אותו אבא, והנחית בפרצופו את אגרופו הבריא, והשליכו מעבר לגדר. היי"ש התנדף ממוחו חיש מהר, הוא התפכח בן־רגע, ביקש סליחה והסתלק עם יתר השקצים. אין ספק, כי אם אבא היה זקוק במעמד זה לעזרת ידידיו האיכרים, היו באים לעזרתו.

לולא הסכנה שהיתה בעת ההיא ביער, היינו מעדיפים להסתתר שם בין העצים והשיחים, ולחוש את החופש המדומה, מאשר להיות כלואים בעליית־גג של רפת, כבכלוב סגור, ועוד בגניבה. הסכנה ארבה לנו במיוחד בדרכים, בגלל הצורך לצאת, מדי לילה, לבתי איכרים, ולבקש פת לחם. נשק עדיין לא היה לנו, אם כי לפעמים נטינו לעורר רושם שיש לנו נשק מוסתר, על־מנת להניא את האיכרים מלפגוע בנו ומלהסגיר אותנו לגרמנים.

באחד הבקרים נכנסה הזקנה, כהרגלה, לחלוב את הפרות. אנו שוכבים בנשימה עצורה מבלי לזוז, מחכים בקוצר־רוח שתסיים את החליבה. לרוע מזלנו, בפעם הזאת הצטרף אליה הכלב, והוא התחיל לרחרח מסביב, ובחוש ריחו המפותח גילה אותנו, והחל לנבוח בלי הפסק לעברנו, לכיוון עליית־הגג, נבח ולא חדל. הזקנה הרגישה כי הנביחות אינן רגילות, והחלה לדבר ולצעוק לכיוון עליית־הגג. חששנו שמא היא תעלה למעלה כדי לבדוק מה מתרחש שם, או תזעיק עזרה לשם כך. חששנו גם, שהיא עלולה להתעלף מפחד בגלותה אנשים זרים, ואם הדבר ייוודע לשכנים, הרי אבודים אנו יחד עם בנה. הגענו למסקנה שאין לנו ברירה אלא לגלות את עצמנו ולהרגיעה. קראנו בלחש בשמה הפרטי, לבל תיבהל, הזדהינו לפניה וסיפרנו לה, כי בנה הצעיר הסתיר אותנו רק ליום אחד. הרגענו אותה והסברנו לה, שאסור לה לספר לאיש על דבר הימצאותנו כאן, אפילו לא לבעלה, כי אם ייוודע הדבר ברבים, היא עלולה להמיט אסון על עצמה ועל בנה.

באהבתה הגדולה לבנה הצעיר, שמרה הזקנה יחד איתו על הסוד. ו"מעז יצא מתוק": מצבנו הוטב ללא הכר. לא הצטרכנו להיזהר ממנה, והיא היתה מביאה לנו את האוכל, במקום בנה שהיה צריך לעשות זאת בגניבה, ותפריט המזון אף שופר.

אבל הימים "הטובים" לא ארכו זמן רב, וכעבור זמן קצר, הופיע קז'וק והודיע לנו: "אתם חייבים לעזוב את המקום, אמי לא ישנה בלילות, היא

מתהלכת בפחד תמידי שמא תתגלה נוכחותכם לשכנים". כדי לשכנע אותנו בדחיפות הדבר, הוסיף כי שכנים החלו לדבר על כך שהוא מסתיר יהודים, ואין לנו ברירה אלא לעזוב את המקום מיד ולשחררו. התשלום שקיבל מאיתנו, בכסף, בחליפות שבת, ובבד חדש לחליפה, לא הוחזר כמובן. ואחרי שבועות מספר של ישיבה במחבוא בעליית־הגג, נאלצנו לחזור ליער.

18

הכנות לחורף

הקיץ היה בשְׁלָהְיו, והסתיו החל לתת אותותיו: השמים התקדרו, ועננים כיסו את פני השמש, ואיתם קדרו פנינו מפני הבאות.

השאלה העיקרית שהציקה לנו היתה: מה נעשה בחורף? איך נשיג מזון? הן אי־אפשר יהיה לשוטט ערב ערב ולחזר על פתחי האיכרים לבקש פרוסת לחם כי עקבותינו בשלג יגלו את מקום הימצאותנו, וגם הקור העז של החורף איים על קיומנו. החששות מקפיאה בקור העז השורר באזור זה בחורף, היו מוחשיים ביותר.

שקלנו שנית את האפשרות לחדור לגטו לידה ושם לעבור את החורף, אך הידיעות משם היו רעות. הרעב השתולל בגטו, והיו גם שמועות שהגרמנים מתכוונים להשמיד את היהודים שעדיין נותרו בחיים, ולחסל את הגטו כליל.

כדי להישרד, הבינונו שעלינו לחפש את הפיתרון ביער ובין האיכרים המתגוררים בסביבתו. איתרנו מקומות מתאימים ביער שאפשר לחפור בהם בורות תת־קרקעיים, ולהכינם לקראת החורף הממשמש ובא. התכוונו להכין לפחות שני בורות, במקומות שונים ביער. ידענו גם שעלינו להצטייד במזון עמיד לחורף, כמו תפוחי־אדמה, קמח, גריסים, ולחם מיובש, עוד בטרם ייפול השלג ויכסה בלובנו את פני האדמה. הכוונה היתה שלא נצטרך לצאת מהבור להשגת מזון, ונימנע מלהטביע עקבות, ורק בלילות סופה, כשהעקבות מתכסים על־ידי השלג הנודד, או־אז נצא לאיכרים כדי להשיג מזון נוסף.

לא ויתרנו גם על האפשרות לחפש מקומות מחבוא אצל איכרים ידידותיים תמורת תשלום, במעט הרכוש שעדיין נותר לנו אצל איכרים

מכרים. והיה אם לא נוכל להישאר אצל האיכר, אזי יהיה לנו מקום חלופי ביער, בבורות שהכינונו.

חיפשנו מקום גבוה על גבעה, כדי שנוכל לחפור בעומק רב, וכן שלא יהיה בין עצים זקנים ויער עבות שיש בו עצים להסקה, כי האיכרים עלולים לבוא לשם כדי לכרות עצים ולגלות אותנו.

באותו זמן חיפש אבא עבורנו שני מקומות אצל שני איכרים, כי גם הפעם החליט שלא נשב כולנו יחד. מקום מחבוא אחד מצא אצל משפחת קשציץ, שכננו לשעבר בדוגאלישוק. היתה זאת אותה משפחה שקנתה את האדמה והמשק מאת ברל ליפקונסקי, בן דודו של אבא. חצרם ואדמתם גבלו עם חצרנו ואדמתנו, ואבא הבטיח להם, כי בגמר המלחמה יעביר על שמם את אדמתנו, אם הם יתנו מחסה לאחד מאיתנו.

בניגוד להיגיון, דווקא בדוגאלישוק היהודית לשעבר, היה מקום בטוח להסתתר בו, כי אף אחד לא העלה על הדעת, שיהודי יעז לחדור למקום זה, בו רכושנו הופקר ונשדד לעיני כול. הרי היורשים בכוח אינם מעוניינים שיהודי דוגאלישוק ישרדו, כי אינם מעוניינים שיישאר מישהו שיוכל לדרוש את רכושו בחזרה בגמר המלחמה, אם היא תיגמר בניצחון בעלות־הברית.

משפחת קשציץ כולה, האם ושלושת בניה, היו בסוד הדברים. יחסי השכנות בינינו לבין משפחת קשציץ לפני המלחמה, היו טובים, וחלק גדול מרכושנו נמסר להם כפיקדון לשמירה. המשפחה היתה פולנית לאומנית, הם האמינו בניצחון בעלות־הברית נגד גרמניה, הם אף האמינו כי פולין תהיה גדולה וחזקה משהיתה.

הבן האמצעי, פרנק, היה בן גילו של אחי, ויחסי חברות טובים שררו ביניהם, ובתקופות של חופשות הקיץ היו מבלים יחד שעות רבות בשיחות. במיוחד התחזקו יחסי החברות ביניהם בתקופה שהסובייטים השתלטו על פולין. פרנק, שהתעתד להיות כומר, נאלץ להפסיק לימודיו בגימנסיה בלידה עם כניסתם, ואחי, שגם הוא הפסיק לימודיו בישיבה, היה איש סודו ואמונו. ההחלטה לתת מחסה לאחד מאיתנו לעונת החורף, היתה על דעת כל המשפחה, וכך סוכם שאחי פנחס יהיה אצלם ואני אצטרף לאבא אצל איכר אחר.

19

הבונקר התת־קרקעי

בינתיים התחלנו שלושתנו – אחי פנחס, חיים פיקובסקי ואנוכי – לתכנן ולהכין במשותף בונקר תת־קרקעי, שיספיק לפחות לארבעה־חמישה אנשים. ידענו כי עלינו לגמור את המלאכה במשך לילה אחד, כי אם לא נצליח לסיים את העבודה, כולל הסוואת המקום במשך הלילה, הוא יהיה פסול עבורנו, מפאת הסכנה שמא מישהו יגלה אותו.

כלי עבודה לא היו לנו, ואסור היה לנו לקחת כלים בהשאלה אצל איכרים לבל יתגלו כוונותינו שהיו מחויבות להיות סוד כמוס. החלטנו כי עלינו להשיג את כלי העבודה במשיכה, ובאחד הלילות, הלכנו מרחק של קילומטרים מהמקום שקבענו לחפור בו את הבונקר, וביצענו, בלית־ברירה, את הגניבה הראשונה אצל איכרים. השלל כלל מסור זוגי, שלושה גרזינים, ושלושה אתי־חפירה. היתה זאת הגניבה הראשונה שנאלצנו לבצע למען הישרדותנו, אבל לא האחרונה.

תכננו את העבודה לפרטי פרטים, הכינונו את הכלים הדרושים, ושמרנו את הדבר בסודי־סודות, גם מיהודים אחרים. בעוד מועד כרתנו עצים מתאימים לשימוש כתמוכות לתקרה, ניקינו אותם מענפיהם, עיבדנו אותם למידת האורך המתוכננת, והסתרנו אותם הרחק ממקום כריתתם, והרחק ממקום החפירה המיועד. לא רצינו לכרות עצים בקרבת מקום, כדי לא לדלל את המקום מעציו, וכן כדי לא לעורר חשד.

במחציתו הראשונה של חודש תשרי, שנת 1942, לאורו המלא של הירח, החילונו במלאכה, והלילה שהתארך כבר בעונה זו, סייע לנו לסיימה. סחבנו את הקורות הכבדות ממרחקים, ותוך זמן קצר הבאנו אותן סמוך למקום החפירה. איזה כוח טמיר נכנס בנו! בימים כתיקונם לא

היינו מסוגלים להזיז קורה כזאת ממקומה, ועתה כל אחד מאיתנו סחב קורות אלה על כתפו למרחקים.

לפני התחלת החפירה פינינו את השטח וסביבתו מנשורת עצי המחט והאזוב שנערם במשך שנים. נשורת זו שימשה לנו לאחר־מכן להסוואת מקום החפירה. במשך שעות רצופות, בנשימה אחת ובלי ליאות, חפרנו שלושתנו בכוחות הנסתרים שהתגלו בנו. הגענו לעומק של 2.80 מטרים באדמה החולית, ולרוחב של 4 על 4 מטרים. חישובנו היה שמעל התקרה יהיה כיסוי בעומק של מטר לפחות, כדי שלא ירגישו בבור גם אם יעלו וידרכו עליו. התכנון היה שהעומק הפנימי יהיה מספיק לעמידה של בן־אדם, וברוחב שיהיה די מקום ל־4 אנשים בשכיבה על הגב, במקרה שאבא ירצה להצטרף אלינו.

עם התגלות איילת השחר, הונחו קורות העץ של התקרה, צפופות ומהודקות זו ליד זו. כיסינו אותן בענפים רכים ובנשורת עצי המחט, על־מנת למנוע בעד החול מלחלחל פנימה בין הקורות, וכן כדי למנוע רעידות בשעת דריכה. על הענפים שפכנו אדמה, שפוך והדק היטב, עד לגובה הטבעי של השטח. את האדמה המיותרת שנשארה מהחפירה, שפכנו לתוך שקים, ופיזרנו אותה הרחק מהמקום על פני שטח רחב, לבל יישאר סימן. כך העברנו בלילה ההוא טונות של אדמה, בשקים על הגב. שתלנו מחדש את העצים שעקרנו ממקום החפירה, והחזרנו את מראה פני השטח כפי שהיה קודם. עם הנץ החמה, לאורו של יום, החזרנו את נשורת עצי המחט והעלים, וגמרנו את מלאכת ההסוואה. לכניסת אוויר, השארנו חורים אחדים בגודל אגרוף, ליד שורשי העצים ששתלנו מחדש.

פתח הכניסה היה ברוחב כתפי גבר, והירידה למטה היתה בסולם. מכסה הפתח היה מותאם למידות פנים הבור כדי שישקע בפנים כפקק. בתוך המכסה "שתלנו" עץ אורן צעיר בגודל העצים שהיו בסביבה והסוואנו אותו היטב. בעת כניסתנו פנימה היינו מושכים את שורשי העץ יחד עם המכסה לתוך הפתח.

פתח הכניסה התאחה בצורה כה מושלמת לשטח, שאנו בעצמנו היינו מחפשים לפעמים את הכניסה, ונאלצנו למשוך עצים אחדים כדי לראות איזה מהם יתרומם.

בתוך הבור התקנו דרגשי שינה ממוטות עץ, ובפינה אחת בנינו תנור מאבנים, וארובה מוסווית לפליטת העשן. התנור אמור היה לשמש לנו לחימום ולבישול.

הסתיו החל לתת אותותיו, הלילות נעשו ארוכים וקרירים, ואי־אפשר

היה ללון בחוץ בבגדים הדלים שהיו לנו. התחלנו ללון ב"ביתנו" החדש – בתוך הבונקר. רצינו גם לבחון ולבדוק אם רועים לא באים למקום, אם הסוואתו טובה, ולהיות בטוחים שלא גילו אותו, כי אחרת הרי יקברו אותנו חיים בתוך הבור שכרינו לעצמנו.

כמעט חודש תמים ישבנו בתוך הבונקר, גם בשעות היום, והתברר לנו כי במקום הזה עוברים מדי פעם בפעם רועים עם עדריהם. הניסיון לימדנו כי משונאינו הרועים קשה להסתתר. אם הם לא יצליחו לגלות אותנו, הרי כלביהם המסתובבים הלוך ושוב מסביב לעדר ומרחרחים, היו מגלים אותנו, ובגללם היינו נאלצים להחליף את מקום ישיבתנו לעתים תכופות.

בעת שישבנו בבונקר, היו עוברים מעל ראשינו כמעט מדי יום ביומו, הרועים עם עדריהם. היינו קולטים את הדי דריכת רגליהן של הפרות, ושומעים געיותיהם ונהימותיהם מבלי לראותם. ההרגשה היתה איומה מאין כמוה: להיות קבור מתחת לאדמה, לשמוע קולות, להרגיש את זעזועי האדמה מכל דריכה בקרבת מקום, ולא לדעת אם התגלה סוד מחבואנו.

כעבור ימים אחדים למדנו כי כל זמן שהרועה הולך לדרכו, שורק ומפזם פזמונו, סימן הוא שאינו יודע דבר. חלפו ימים ושבועות מבלי שהרועים גילו שמתחת למדרך כף־רגלם, מתחת לפני האדמה, נמצאים אנשים נושמים וחיים, וכי הם דורכים מעל ראשיהם. התחלנו להאמין בטיב הבונקר שלנו ובהסוואתו, והחילונו לאגור בו מזון, ועצים להסקה ולבישול, לבל נצטרך לצאת את הבור עם רדת השלג. הדבר היחיד שלא היינו צריכים להצטייד בו היו המים, אותם אמורים היינו לקבל מהשלג שיהיה בשפע.

יוסלה זלבר, בחור מישיבת ראדון, היה ידוע כמנעים את כל שומעיו בזמרתו ובמנגינותיו הנפלאות, עת היה רכון מעל דפי הגמרא ושקוע בסוגיה תלמודית. יוסלה הסתובב עתה בודד ביערות מסביב לדוגאלישוק, וחיפש מחסה כדי להישרד. הוא זכר את האזור מהימים הטובים, שעה שהיה בא לדוגאלישוק בחודשי הקיץ עם בחורי הישיבה מראדון. כשנפגשנו איתו, יעצנו לו להכין מקום לחורף, ובאחד הלילות באנו לעזור לו בחפירה. ממדי הבור שחפר היו קטנים משלנו, והוא חפר בשיטה אחרת. הוא התחפר כחפרפרת מתחת לשורשי העצים, כשהכניסה נמצאת מהצד. במשך לילות ארוכים חפר והעביר את האדמה בכיסי בגדיו למרחקים, ופיזרה בשדה חרוש.

באחד הימים, כשישבנו בבונקר, עלה עדר של פרות וכבשים על

הבונקר. הרגשנו כאילו האדמה רועדת מעל ראשינו. הרועה, מלווה בכלביו, השתהה זמן־מה על הבונקר, חתך בסכינו ענף מאחד העצים ששתלנו על הבונקר, והחל לעבדו ולפצלו בסכינו. הישיבה בבונקר דומה לישיבה בתוף סגור: כל תנועה בחוץ נשמעת בצורה מוגברת בפנים. בכורתו את הענף, חשנו כאילו הוא כורת איברים מגופנו. לא ידענו מי הוא הדורך מעל ראשינו, והאם גילה משהו חשוד, ואולי סתם השתהה.

החששות לא הרפו: שמא הוא מרגיש כי דורך הוא על שטח חלול וחושד במשהו, והוא עלול להביא את הגרמנים עוד היום ללוכדנו, ושמא את הפתח הוא מחפש. צמרמורת אחזה בנו וזיעה קרה כיסתה את גופנו, ולא ידענו מה לעשות – האם לקפוץ החוצה, ללכוד אותו ולחסלו בטרם יחסל הוא אותנו, ואולי לא גילה דבר ורק במקרה התעכב על הבונקר. בעוד אנו מתלבטים ומהססים, והמחשבות חוזרות ונשנות, ואנו דרוכים ומוכנים לכול, נשמעה שריקת הרועה לכלבו והוא הלך לו לדרכו אחרי העדר. כשמסביב נהיה שקט, פתחנו לאט את הפתח והצצנו לראות אם יש תנועה חשודה, האם הוא בודד, ולאן הוא הלך. כשראינו אותו הולך לתומו בעקבות העדר שהתרחק בינתיים, נטינו להאמין כי אינו יודע דבר, ונרגענו.

המחזה הזה הלך ונשנה כמעט מדי יום ביומו, כשאותו רועה ועדר הפרות שלו היו עוברים מעל ראשינו. המתח הנפשי שלנו הלך וגבר, אבל החילונו להאמין כי אם לא גילה אותנו עד כה, יש לקוות שלא יגלה אותנו גם בעתיד.

באחד הימים, כשהעדר עבר מעלינו, החל פתאום הפר של העדר לגעות ולנהום בחוזקה, ולא פסק. הוא געה כאילו הוא מרגיש משהו, כאילו הוא רוצה לספר משהו, כאתונו של בלעם שראתה דברים בחושה הבהמי. הרועה שנבהל מהגעיות, חשד כי זאב טורף נמצא בסביבה, החל לאסוף את העדר והתרחק מהמקום. כך ניצלנו שוב בדרך נס.

לא ידענו מה גרם לכך שהפר געה ונהם בלי הפסק. הדבר נפלא מבינתנו. למחרת חזרה אותה פרשה ונשנתה: הפעם נפל חשד אצל הרועה כי משהו זר נמצא בסביבה, והוא החל לתור אחרי עצמים זרים, חיפש וחיפש ולא מצא.

נאלצנו לשבת בתוך הבונקר ולחכות ולראות מה יקרה. אם יגלו אותנו הרי נדע שהוא אינו כשר ומסוכן לשבת בו בחורף, ואם לא יגלונו, הרי הוא יהיה שמיש עבורנו לחורף. קיווינו שבעוד זמן קצר יפסיקו הרועים להסתובב ביער ואז יוקל לנו מהם.

לרוע מזלנו, הלך ונשנה הדבר גם למחרת היום, וכשאנו יושבים בבונקר ושומעים צעדי העדר המתקרב ובא, החילונו לטכס עצה מה לעשות במקרה ויגלה אותנו הרועה. הועלתה המחשבה שעלינו ללכוד את הרועה, ואם ניווכח שנשקפת סכנה לחיינו, או־אז עלינו לחסל אותו. כך הפכה אותנו המציאות האכזרית והמרה, לא רק לחיות יער רגילות, אלא לחיות טורפות.

בנשימה עצורה ומוכנים לזינוק באם יגלו אותנו, אנו שומעים שוב את צעדי הפר הדורך מעל לראשינו, כאילו מישהו או משהו מושך אותו דווקא אלינו. שוב החל הפר להריח את האדמה ולגעות בלי סוף, כאילו כפאו השד, והפעם התגבר רוגזו והוא החל לחפור ברגליו וללחוך את האדמה. הרועה חש שיש כאן משהו מוזר וחשוד, ואז, אם מתוך כוונה או באקראי, נתן משיכה דווקא בעץ השתול בתוך הארגז של פתח הכניסה. תוך כדי משיכתו את העץ נתגלתה לפתע פתאום מתחת רגליו תהום־רבה – בור עמוק!

צעקת אימים נתמלטה מפי הרועה, ועינינו חשכו מאור היום שנתגלה לפנינו. הרועה שנרעש ונבהל מתגליתו, נטש את העדר ונמלט על נפשו, ועד שהצלחנו לזנק החוצה, היה כבר הרחק מאיתנו.

יצאנו את הבור וסגרנו אותו היטב. עקבנו והתחקינו אחרי העדר, כדי לדעת מי הוא הרועה, אולי מכירים אנו את הוריו או את בעלי העדר. ייתכן שאפשר יהיה להשפיע עליהם לבל יספרו לאיש, ונוכל להשתמש בבונקר שחפרנוהו בעמל כה רב, שהוא כה חיוני לקיומנו בעונת החורף.

בעוקבנו אחר העדר, הגענו לאותו איכר שהתחבאנו בעליית־הגג של רפתו, לפני שבועות אחדים. באחד הערבים באנו בלאט לבעל העדר והזהרנו אותו, שלא יגלה לאחרים את דבר קיומו של הבונקר, שזה עתה ביתנו היחיד, ואם לא ישמור את דבר קיומו בסוד ויסכן בכך את חיינו, לא נהסס להצית את ביתו באחד הלילות האפלים וכל רכושו יעלה באש.

הוספנו עוד כי בלאו־הכי לא נשב בבור, אבל אנו רוצים שדבר קיומו לא ייוודע ברבים. בסתר לבנו חשבנו שאולי ניאלץ להשתמש בבונקר באחד מימי החורף, אם לא יהיה לנו מקום אחר. האיכר התחלחל לשמע אזהרותינו, ונשבע באלוהיו כי לא יפצה פה, ואף ידאג שגם הרועה ישמור זאת בסוד. לא יכולנו לסמוך יתר על המידה על הבטחותיו, כי הרועה שהיה זר ולא מקומי, נטש את עבודתו אצל אותו איכר כעבור ימים אחדים, בגלל הפחד שמא נחסלו. אנו, כמובן מאליו, נאלצנו לעזוב את המקום ולהתחיל הכול מחדש. היה זה בשבוע הראשון של חודש מרחשוון

של 1942, ואכן היה זה חודש מר עבורנו.

למה נמשך הפר למקום הבונקר ולא רצה לעוזבו, היתה חידה בעינינו ולא נתנה לנו מנוח. רצינו גם לדעת אם הרועה החדש שבא במקום זה שברח, יודע על דבר קיומו של הבונקר, והחלטנו להתחקות אחריו. להפתעתנו, גילינו כי כל הפרות, בעוברן בשטח הבונקר, מלחכות את העצים ואף את האדמה מסביב, ואז הבינונו שאנו בעצמנו גרמנו לגילוינו, מפני שהטלנו את שתנינו המלוחים על גזעי העצים ועל האדמה בקרבת מקום. את צרכינו הגדולים עשינו במרחק לבל יעוררו חשד על הימצאות אנשים במקום הזה, אך לא העלינו על דעתנו, כי גם הטלת שתן שנספג חיש מהר באדמה, ואינו נראה לעין, יש בו כדי לסכן את חיינו. הפרות שהיו להוטות אחרי המלחים שבשתן, ליחכו אותו בהתרגשות רבה ולא אבו לעזוב את המקום. כל־כך הרבה אויבים, גלויים ונסתרים, ארבו לנו וכמו חברו יחדיו נגדנו.

בלית־ברירה המשכנו בחיפושים ובהיערכות לעבור את תקופת החורף במחבוא אצל איכרים. אבא סידר מקום עבור אחי פנחס אצל משפחת קשציץ בתוך דוגאלישוק, ואני אמור הייתי להצטרף לאבא. אך כל עוד ניתן לשהות ביער, כשהקור מניח לנו, והשלג לא יורד עדיין, ואינו מסגיר את עקבותינו, החלטנו לעשות זאת כדי לא לסכן את המקומות אצל האיכרים. בין כה וכה, אחרי שהתגלה הבונקר שלנו, נפרדנו מחיים פיקובסקי.

שמועות משמועות שונות החלו להגיע לאוזנינו על הימצאות פרטיזנים ביערות נצ'ה, מיז'נצה וקובלקה, שנמצאו במרחק של 50-60 קילומטר מדוגאלישוק. באזורים אלה השתרעו יערות־עד עבותים על פני שטחים של עשרות קילומטרים לאורך ולרוחב, ונקראו בפינו הפושצ'ה. השמועות שעברו מפה לאוזן והתגלגלו אלינו, לא נתנו לנו תמונה ברורה. לא ידענו מי הם הפרטיזנים, מה מספרם ומי עומד מאחוריהם. דבר אחד היה כמעט ברור – כי ביניהם נמצאים גם יהודים. התחלנו לחתור כדי לדעת בדיוק מי הם, ואיך להתקשר אליהם. ההתקשרות דרשה מאיתנו זהירות רבה, מכיוון ששמענו על קיומן של חבורות שונות המסתובבות ביערות; חבורות של יהודים, ושל רוסים, וחבורות מעורבות של יהודים ורוסים יחדיו.

הרוסים שהגיעו ליער היו חיילים משרידי הצבא הסובייטי שנשארו תקועים בעורף הגרמני ולא הלכו לשבי. בין חבורות אלה היו סתם רוצחים ושודדים שהיו מוכנים לשדוד, לאנוס ולהרוג כל מי שפגשו

בדרכם, ובמיוחד יהודים, מתוך שנאה עיוורת.

באחד מלילות מרחשוון הגיעתנו השמועה כי קבוצת פרטיזנים מעורבת של יהודים ורוסים פוקדת את סביבתנו זה מספר לילות. התחלנו להתחקות על עקבותיהם כדי ליצור קשר איתם.

השמועה על הימצאות פרטיזנים באזור היכתה גלים, והתפשטה במהירות כהד המתגלגל ביער. השמועות שעברו מפה לאוזן, וחוזר חלילה, הגדילו את מספר הפרטיזנים כהנה וכהנה. אף נפוצו שמועות כי הגרמנים חוששים לצאת לאזור זה בגלל קרבתו ליערות ולחורשות.

מאידך, חל שינוי ביחס של האיכרים אלינו. פרוסת הלחם שהושטה לנו, הקבצנים החדשים של הסביבה, ניתנה בחיוך, וחסרה בה מורת־הרוח שאליה כבר הורגלנו, ושהיתה מלווה בזמן האחרון באזהרה, "קחו והסתלקו לפני שיבואו הגרמנים", משמע לפני שאקרא להם, "כי כבר נמאסתם עלינו".

באותם ימים נמצא אבא במחבוא אצל האיכר אנדז'לביץ, מהכפר זפשניקי, שעל־יד דוגאלישוק. אחי, פנחס, שהתחבא אצל האיכר קשציץ, בא אלי לבונקר שנתגלה בינתיים, וסיפר כי שמע על פרטיזנים יהודים ורוסים שביקרו אצל אנדז'לביץ, והוסיף שאם השמועות נכונות, הרי לבטח אבא נפגש איתם. הוא הציע שניגש לאבא כדי לקבל פרטים על הפרטיזנים, ואם יש אפשרות להצטרף אליהם.

בליל י' מרחשוון, ה'תש"ג, 21.10.1942, יצאנו לפגוש את אבא. מפאת השעה המוקדמת, ונביחות הכלבים בכפר, לא הלכנו בדרך הקצרה החוצה את דוגאלישוק, אלא העדפנו ללכת בדרך עקיפין בפאתי היער. בשקט התגנבנו דרך השער האחורי לגורן התבואה, ופגשנו את אבא שעמד בפתח, ושמע צעדינו דרך חריצי השער. בשיחתנו עימו, אכן אומתו השמועות, כי בלילה הקודם "ביקרו" אצל אנדז'לביץ פרטיזנים, וכי רובם היו יהודים ומיעוטם רוסים. הם היו מזוינים בנשק שכלל רובים, אקדחים ורימוני־יד.

האיכר אנדז'לביץ, שחשש שמא יקחו ממנו חזיר, או ישדדו ממנו בגדים ורכוש אחר, הוציא את אבא מהמחבוא כדי להוכיח להם שהוא מתנגד לגרמנים. בזכות זאת, חשב, לא יפגעו בו. ואמנם כך היה, הם לא נגעו בו לרעה, אלא נשארו ללינת לילה בגורן התבואה שלו, ועשו שם תחנת מנוחה במשך יום המחרת.

קבוצת הפרטיזנים הלכה לרכוש נשק אצל אחד האיכרים בסביבה, כי שמעו שברשותו נשק שהוסתר אצלו בזמן שהצבא הסובייטי נסוג בבהלה

מפני הגרמנים שרדפו אחריהם. החיילים הרוסיים שרצו להיפטר מהנשק, בשעת מנוסתם, ולהחליף את בגדי הצבא שלהם בבגדי איכרים פשוטים, נהגו למסור רובה, או מכונת־ירייה, תמורת זוג מכנסיים וחולצה. האיכרים אספו נשק זה וקברו אותו באדמה, בחורשות ובפאתי היער הקרוב לביתם, כדי שיוכלו לפקוח עין עליו, ולהוציאו בעת שיזדקקו לו. אבא שוחח ארוכות עם הפרטיזנים היהודיים, ובירר אם ישנה אפשרות להצטרף אליהם ולעבור איתם את החורף ביערות שלהם.

מפיהם למד שלמעשה אין עדיין קבוצות פרטיזניות מאורגנות ומצוידות בנשק, וכי הקבוצות הקיימות אינן מבצעיות ואינן ממלאות תפקידים צבאיים על־פי פקודות המועברות ממוסקבה. יש כמה קבוצות קטנות אבל רק לחלק מאנשיהם יש כלי־נשק וגם הוא מיושן. לאחרים אין נשק כלל, והם חיים במתכונת דומה לזו שלנו ביערות דוגאלישוק. ההבדל היה בכך, שאנו מקבלים את המזון מהאיכרים בגלל ההיכרות והיחסים הטובים שנשתמרו עוד מהימים הטובים, ולנו היו האיכרים נותנים מזון ובגדים מרצונם הטוב, או תמורת רכוש שהשארנו אצלם, ואילו הפרטיזנים היו הולכים לאיכרים שגרים הרחק מהפושצ׳ה, ונוטלים מהם אוכל בכוח ובאיומי נשק. לרוב מספיק היה לאיים על האיכר שאם לא יספק את המזון הדרוש, ישרפו את ביתו. בדרך־כלל היו הפרטיזנים הולכים לאיכרים שהיו ידועים כמשתפי פעולה עם הגרמנים, או לכאלה שהיה ברשותם רכוש יהודי, וזאת כדי לשמור על יחסים טובים עם האיכרים החיים בקרבת הפושצ׳ה, שאצלם היו לרוב קונים את המזון. בלית־ברירה היו נאלצים לפעמים לגנוב ואף לשדוד כדי להתקיים.

משיחתו איתם למד אבא, כי היו מקרים בהם התנפלו איכרים, משתפי פעולה עם הגרמנים, על קבוצות של יהודים והרגום, וכי היו גם לא מעט מקרי הלשנה שהביאו את הגרמנים אל מקומות המחבוא של היהודים. הם סיפרו כי גם בסביבת הפושצ׳ה היו יהודים רבים שחזרו לגטו גרודנו, מאימת החורף, הקור והשלגים הקרבים ובאים. עצתם היתה: לא כדאי כעת לבוא לפושצ׳ה, לסביבה בלתי־מוכרת לכם. נסו לעבור את החורף כאן, בסביבה שהאיכרים מכירים אתכם, והאזור שקט באופן יחסי, כי אין כאן הרבה יהודים.

שלא כמוהם, לא התהלכנו עם נשק, ואף לא ניסינו עד כה להשיגו, אם כי יכולנו לעשות זאת במחיר זול יחסית. היתה מעין הסכמה בין יהודי דוגאלישוק, לא להשתמש בנשק כל עוד הדבר לא הכרחי, כדי לא להפחיד את האיכרים בבואנו לבקש מהם אוכל, וכדי שלא ייאלצו לתיתו לנו

מאימת הרובה.

לא רצינו לקומם נגדנו את האוכלוסייה שבסביבתה התקיימנו ושסבלה אותנו עד כה. לא רצינו לתת להם אמתלה וסיבה, שיגרמו לכך שירצו להיפטר מנוכחותנו. הרי די היה שיימצאו קומץ איכרים הרוצים בכך, והם היו יכולים בנקל לחסלנו בעצמם, או להלשין בפני הגרמנים שיהודים מסתובבים כאן.

היערות באזור זה היו קטנים ודלילים, בהשוואה ליערות־העד שבפושצ׳ה, והאיכרים ידעו בהם כל דרך ושביל. הם יכלו לארוב לנו בצאתנו מהיער, והם יכלו לשמור צעדינו לאחר שנתנו לנו את פרוסת הלחם, לעקוב אחרינו ולדעת היכן אנו מסתתרים, אם רק רצו בכך. וכל עוד הצלחנו להשיג מזון בלי שימוש בנשק, כל עוד לא היה דרוש לנו הנשק להגנה עצמית בפני האיכרים, לא חתרנו להשיגו. יתרה מזאת, להשתמש בנשק דל כמו רובה, או אקדח, כנגד כוחות גרמניים כמוהו כהתאבדות.

על־אף שיקולים אלה, התחלנו בכל־זאת לחתור להשגת נשק, לא לשימוש מיידי, אלא להכינו לימים יבואו, שעה שנצטרך לעזוב את האזור, ולכל צרה שלא תבוא. אכזבת־מה נחלנו מהפגישה של אבא עם הפרטיזנים, כשנוכחנו לדעת שהשמועות אודותיהם מופרזות, וכי אין עדיין אפשרות להצטרף אליהם. בכל־זאת קיבלנו עידוד מהאפשרות כי בלית־ברירה נוכל כמוהם להתקיים בסביבה לא מוכרת כמו הפושצ׳ה, בעזרת נשק, ולא בזכות רצונו הטוב של גוי זה או אחר, שמוכן לנדב לנו פרוסת לחם ולהציל בכך את חיינו.

באותה פגישה עם אבא החלטנו ליצור קשר עם הקבוצות הפרטיזניות מיערות מיז׳נצה, אבל יחד עם זאת לחפש בינתיים מקום לחפירת בונקר חדש במקום הבונקר שנתגלה. הוחלט גם כי אחי פנחס יחזור למחבוא אצל קשציץ שבדוגאלישוק לתקופת החורף, ואני אצטרף לאבא אצל אנדז׳לביץ. אמנם טרם סוכם איתו על כך, אך לאחר ביקור הפרטיזנים אצלו, והעובדה שניצל הודות לנוכחותו של אבא, היה יסוד לתקווה שיסכים לכך.

נפרדנו מאבא במצב־רוח טוב ומרומם, ובהרגשה שאכן העניינים הולכים ומתיישבים, וכי איכשהו נצליח לעבור את החורף בשלום. חשבנו כי אחר־כך, באביב ובקיץ, נחזור ליער, שהוא ביתנו הבטוח ביותר, כי אותו אנו כבר מכירים ומנוסים בו.

יצאנו את הגורן מלאי ביטחון ואמונה, והשתעשענו כילדים בתוכניות

להשגת נשק ולהצטרף לפרטיזנים ביערות העבותים של הפושצ׳ה. בראש ובראשונה כדי שלא נצטרך ערב ערב לחזר על פתחי האיכרים, ולהושיט יד לפרוסת לחם חרבה כדי להתקיים, ולקבלה בפיק־ברכיים מידיו של האיכר, שרק בשעת רצון ניתנה בסבר פנים יפות. היתה גם כמיהה כמוסה להשתתף בפעולות נגד הגרמנים ועוזריהם, רוצחי עמנו ומשפחתנו.

20

המארב הקטלני

הולכים אנו לאורו של הירח ומשתעשעים בתקוות, ואיננו מרגישים שהשטן נלווה אלינו בדרכנו, ומכוון את פעמינו בדרך הקצרה מפשקביץ דרך דוגאלישוק, היישר לידיהם של הרוצחים הממתינים לנו.

בטוחים בדרכנו, כי בשעה כה מאוחרת של חצות, בליל ירח מלא, כשהשמים בהירים ומשובצים באלפי כוכבים נוצצים, וכל העולם ישן לו שנת־ישרים, יכולים אף אנו לצעוד במישרין ובבטחה.

השקט והשלווה נסכו בנו את ההרגשה, כי אין אנשים זרים בסביבה. לא העלינו על הדעת, כי יותר מתריסר גרמנים, וכמספר הזה שוטרים פולנים, ורוסים לבנים, מסתתרים מאחורי כותל ביתנו בדוגאלישוק.

הגויים שירשו את רכושם ובתיהם של יהודי דוגאלישוק, נבהלו ופחדו מתנועת הפרטיזנים בסביבה, וחששו שיהיו הראשונים לנקמה ולפגיעה ברכוש ובנפש. לכן הזעיקו את הגרמנים שיגנו עליהם מפני הפרטיזנים המסתובבים בסביבה. הם שמו את המארב מאחורי פינת ביתנו, שיסודותיו נגעו בדרך העפר שהובילה מלִידָה לוַאדוּן.

בלכתנו לאבא שמענו נביחת כלבים חזקה בדוגאלישוק, ולכן התרחקנו מהכפר והלכנו דרך החורשות. אולם עתה, בלכתנו חזרה, לא שמענו אף נביחת כלב אחת. יתר על כן, אחרי הפגישה עם אבא, היינו בטוחים שנביחת הכלבים היתה על הפרטיזנים שעברו דרך הכפר, וזה אף חיזק את דעתנו ללכת דרך הכפר, מתוך כוונה לפגוש אותם. כך הלכנו והתקדמנו ממש לקראת לוע החיה הטורפת – היישר לזרועות הגרמנים.

בליל של י׳ דמרחשוון, החודש בו נולד אחי פנחס, וראה לראשונה את אור העולם, צעדנו לאורו של הירח שהיה כמעט במלואו, ובאורו הכסוף

האיר את העולם החשוך מסביבנו, וזרה את קרני אורו הגנוז על דרך העפר בה הלכנו. הירח הבוהק, שנצר את עקבותינו, נתכסה מדי פעם בפעם בעב לבנה, וצפה בנו מתוך דוק־ערפל, בדמות אנוש. כילדים תמימים האמנו, שהנה צלמו של אברהם אבינו משתקף מפני הלבנה, מלווה אותנו בדרכנו ונוצר את צעדינו, צעדי בניו הנרדפים.

שקט ודממה, העולם סביבנו שרוי בתרדמה עמוקה, לא קרקורי תרנגולת ואף לא נביחת כלב, הכול ישנים בשלווה. אנו צועדים בשקט ובבֶטחה בדרך הנהירה לנו היטב מימים ימימה. מימיננו הנפחייה שלנו, העומדת שוממה, עזובה ומיותמת, בצל עץ האגסים. אנו חולפים על־פניה, 150 מטר מפרידים בינינו לבין ביתנו שנמצא באמצע הכפר. רגש מוזר, מלווה בפחד סמוי, אפפני, ודפיקות לבי מואצות והולמות בחזי כפטישים. רק תמול־שלשום בקעו מהנפחייה צלילי חיים וחדווה. במקום זה בילינו את מיטב שנות ילדותנו במשחק ושובבות, ועתה רוחות־רפאים כביכול עוטפות אותו. מאיטים אנו את הקצב, עוצרים לרגע, מטים אוזן לכל רחש: הכול שקט ושליו.

הנה נכנסים אנו לקטע שבין הגדרות שלצדי הדרך הצרה, מתקדמים הלאה ומעיפים מבט לימיננו, על האבן הגדולה, הבודדה והאילמת שעל־יד הגדר. צעד אחרי צעד אנו מתקרבים למרכז הכפר, עיני בולשות במהירות לכל עבר, מחשבותי נעתקות וקופאות, וזיעה קרה מכסה את כל גופי בהתקרבנו לעבר הבתים. אנו חולפים מצד שמאל ליד ביתו של פיבקה ליפקונסקי, עולים ברחוב המרוצף אבנים, שהתמשך לאורכו של הכפר, מביטים שמאלה וימינה, וחוצים אותו. הכול שקט ושליו, אֶלם מוחלט שולט בכפר, לא נביחת כלב, ולא נצנוץ אור. מבוישים ונכלמים מסתירים הם את פניהם מפנינו. בנשימה עצורה חולפים אנו על־יד ביתנו שזרים גרים בו, זורקים מבט חטוף לעברו ומתקרבים לרפת. אחי פנחס משמאלי, ויד ימיני כמעט ונוגעת בפינת הרפת שהיתה קרובה מאוד לדרך.

קצה הלוע המושחר, שנתקע לפתע מול אפי, כמו רוצה לבולעני חיים, עוררני מהרהורי, וצריחות טרף נקלטו באוזני:

"סטוי! קטו טם?" (עמוד! מי שם?)

ונקישות בריחי הרובים בישרו את מנגינת הירי.

מבלי לחשוב, מצאתי את עצמי רץ בחזרה באותה הדרך שהגענו בה. אחי מהיר־הרגליים לפני, ואני דולק אחריו בריצה מטורפת, מעיף מבט של אלפית השנייה משני צדי הרחוב, חוצה אותו ונכנס בחזרה לדרך שבין שתי הגדרות, אחי לפני ואני אחריו. קולות הירי של מטחי אש

רובים ונשק אוטומטי פולחים את האוויר, ומשמיעים קולות כשל גלגלי ברזל המתגלגלים במהירות על דרך אבנים. הפחד שתקפני קודם־לכן עזבני, ואני רואה מול עיני המוני כוכבים זעזוריים בצבע אדמדם כעין הנחושת הממורקה, כגיצי ברזל מלובן, עפים ורצים ודולקים זה אחרי זה, נדלקים לפני עיני וכבים כהרף־עין. כדורים זוהרים מתנפצים לרגלינו ומלפנינו. אנו מתרחקים מטרים אחדים, ועוד מטרים אחדים, בדרך הצרה שבין הגדרות, ללא אפשרות לפנות ימינה או שמאלה. אחי פנחס, קל התנועה והמהיר כצבי, בראש, ואני מזדנב מאחוריו. הנה, עוד מעט, אנו מתקרבים לנפחייה. היא תשמש לנו מחסה בשטח הפתוח.

אך לא! זעקתו החנוקה של אחי פינקה היקר הגיעה לאוזני: "אויי מי האט מיר געהרגעט!" (הרגו אותי!).

קולו נשתנק. הוא נפל ולא הוסיף דבר. זעקתו זו, האחרונה, ששמעתי, אזכרנה עד יומי האחרון ותלויני עד אלי קבר. בדולקי אחריו בצדה הימני של הדרך, ראיתיו בעיני האומללות, נופל ארצה ומשתטח מלוא קומתו, מול האבן הגדולה והבודדת, עליה היינו משחקים בדרכנו לנפחייה שלנו.

ואני, בלי משים, בתנופת ריצתי הטרופה, לא עצרתי בעדי כדי לחבקו, ללטפו ולמששו, כאילו יד נעלמה דחפתני עוד מטר ועוד מטר, ונפלתי מותש אין־אונים ומוכה הלם, בשדה החרוש מאחורי הנפחייה.

שקט־מה השתרר לרגע מסביב. התעוררתי והתאוששתי חיש מהר, ומחשבותי טורפות אותי: לחזור בעקבותי! לחזור לאחי, לחזור אליו, לקחת אותו, לחבק אותו, להישאר איתו, לבל איוותר בודד בעולמי האפל. ומחשבה אחרת מתפרצת ודוחקת את זו, ומכה בראשי: מהר, קום וברח, אבא מחכה לך, אל תאמלל אותו, אל תורידו אלי שאול, אם ייוודע לו ששניכם נכרתם בבת־אחת. קום עשה זאת למען אבא, למען תישאר נפש חיה מכל המשפחה הגדולה.

אינני נושא עוד את חיי הפרטיים, חיי ילד בודד, אלא חיי עשרות יקרים שנכרתו והושמדו, והם מצווים עלי לשמור על המשך קיומם. רעש הרוצחים שדלקו אחרינו העבירני ממחשבותי וטרף את לבטי, ותוך כדי היאבקות נפשית, מצאתי את עצמי זוחל על ארבע, כרמש על השדה החרוש, ובין כה וכה התרחקתי כמאה-מאתיים מטר מהמקום בו השארתי את אחי מוטל מת. שכבתי וצפיתי בגרמנים כשהם מתקרבים לעבר אחי עם פנסי חשמל בידיהם. נשמעה ירייה בודדת, וידעתי מה משמעותה. אינני יכול לעזור לו עוד, הם כבר גאלוהו מתלאות החיים...

הירייה הבודדת עוררתני משרעפי, ובזחילה על הבטן ובריצה על ארבע, התרחקתי מהמקום לתוך השדה החרוש והפתוח. נשכבתי שוב לרגע, והרהורי מחשבה ואשמה חולפים ביעף ומענים את מוחי. אחזור ואשוב לאחי פינקה שכה אהבתיו, הרי הוא היה מגיני כל העת מאז עזבנו את הבית, איך אוכל לחיות ולהתקיים בלעדיו, איך אשאירו לבד? אולי נושם הוא וחי, אולי זקוק הוא לעזרתי, לחיבוקי, למה השארתיו לבד כשהרוצחים מסביבו.

ובהבזק של שנייה מופיעה תמונת אבא, האב ששכל שני ילדיו בבת־אחת. רק לפני מחצית השעה היינו במחיצתו, מה טעם יהיה עכשיו לחייו? וקולו בתוכי מאיץ בי: קום מהר, רוץ אליו. הוא שמע את היריות, הוא ידע את מסלול הליכתנו, הוא מחכה לי בכיליון־עיניים. אל תעזור לרוצחים, אל תקל על מלאכתם.

בריצה על ארבע ובקפיצה מרגב לרגב, עשיתי תפנית חדה שמאלה לכיוון הכפר פִּיצֶ׳לוּנְצָה, לכיוון האחו והביצות, למען טשטש עקבותי. במרחק־מה מאחור, מהבהבים אורות הפנסים הדולקים אחרי, ומחפשים את עקבותי בשטח.

בדרך ארוכה ומפותלת הגעתי לפני הפצעת השחר למקום מחבואו של אבא, בגורן של אנדז׳לביץ. ידעתי שאני חייב להגיע לאבא עוד הלילה, בטרם יודיעו לו ששני ילדיו נהרגו.

התגנבתי בשקט לחצר, ואט אט התקרבתי לשער האחורי של הגורן, מבלי לעורר את הכלבים, שרבצו כאדונים בתוך מאורתם. השער נפתח לפני קמעא כדי השחלת ראשי. הזדחלתי פנימה, ונפלתי לזרועות אבי שחיכה לי בפתח הדלת. הוא חיבקני בזרועותיו, ומבלי לשאול דבר, אמר בקול חלוש וחנוק כשהדמעות זולגות מעיניו, ושפתיו דובבות בשקט: ״מיין קינד, ילדי, הינך מתנה לי מאת אלוהים, כבר לא האמנתי שאראך חי. חשבתי שאיבדתי את שניכם בבת־אחת״. כך הבין כי שָׁכל את בנו בכורו פנחס.

היה זה אחד המקרים הבודדים בהם ראיתי את אבא מזיל דמעות כתינוק. ואז הוסיף ואמר: ״אנו כבר לא ניפרד לעולם״. מיררתי בבכי חנוק על אובדן אחי היקר פנחס, שהיה לי אח וחבר, שהיה לי כאם וכאב בכל תלאותינו עד כה.

אבא ניחמני, באומרו: ״בני היקר, אני מודה לאלוהים על שהשאיר לי אותך לפליטה, כי מה אני בלעדיך עכשיו: עץ יבש, מת המתהלך בין החיים״.

הוא לא הוסיף לדבר ולבכות, שלף אלומת תבואה אחת מתוך האלומות הרבות שאוחסנו בגורן לחורף והכניסני לחלל הצר שנפער. אחר־כך בא בעקבותי, והחזיר במשיכה את אלומת התבואה למקומה, וסתם את פתח החלל. זחלתי על בטני במחילה הצרה והמפותלת, מתחת לאלומות התבואה שהונחו זו על גבי זו שתי־וערב בגובה רב, עד שהגעתי לבור חפור מתחת לפני האדמה.

אבא מישש בכל איברי גופי, לראות אם אינני פצוע באיזשהו מקום, אם לא נחוצה לי עזרה רפואית, או חבישת פצע, שלפליאתו לא נמצא על גופי. הוא סיפר לי כי שמע את היריות המרובות מכלי־הנשק השונים, ולבו אמר לו שכנראה עלינו על מארב של גרמנים, ביודעו את מסלול הליכתנו, והזמן הנדרש כדי להגיע עד לדוגאלישוק. לפי עוצמת היריות כבר לא האמין שיזכה לראותנו חיים, ולכן עמד בפתח הגורן והציץ מכל חרך, שמא בכל־זאת מי מאיתנו יחזור אליו. הוא גם חשש שמא עלולים הגרמנים להגיע אליו בעקבותינו. אבא שאלני על הדרך בה הגעתי אליו, אם לא השארתי עקבות שעלולים להוביל את הגרמנים עד למקום מחבואנו. הסברתי לו כי עשיתי הכול כדי לטשטש את עקבותי, בלכתי לכיוון הפוך מכאן, לכיוון האחו והביצות של פיצ׳לונצה.

אבא החליט שבואי אליו, והימצאותי כאן, צריכים לעת עתה להישמר בסוד מפני האיכר, מהחשש שמא הוא יירתע מאימת הגרמנים ויאלצנו לעוזבו.

כל אותו לילה לא עצמנו עין וחיכינו ליום המחרת. חששנו שמא בהיוודע לאיכר דבר מותם של שני ילדיו של אבא, ינצל זאת לרעתו ויסגיר את אבא לגרמנים מבלי לסכן את עצמו, ובכך יוכל לזכות ברכושנו שהפקדנו בידיו.

פחדנו גם שמא הגרמנים בכל־זאת יגלו את עקבותי, וכי הם עלולים לבוא ישר אלינו. חשבנו על דרכי התנגדות באמצעים הפרימיטיביים שהיו ברשותנו.

ברשותו של אבא היו גפרורים ובקבוק של בנזין למצית. חשבנו שבמקרה הגרוע ביותר נצית עלינו את הגורן, ותוך כדי מהומת השריפה ננסה להתחמק ולהימלט, ואם לא נצליח , הרי מוטב להישרף חיים מאשר ליפול לידיהם. האמצעי הזה שימש לנו כנשק אחרון כל זמן שהייתנו במחבוא אצל האיכר, כי אף פעם לא היינו בטוחים לגמרי. תמיד איים עלינו החשש כי במצבים מסוימים, עלול האיכר להסגיר אותנו ולנקות את עצמו.

למחרת, כבר בשעות הבוקר, נכנס האיכר לגורן, והבשורה שבפיו היתה בזו הלשון: "אדון משה, אני מצטער להודיעך שהגרמנים הרגו את שני בניך". והוסיף: "את הגדול הרגו במקום, הם פגעו בלבו והוא מת מיד, את השני הרגו גם כן, אבל טרם מצאו את גופתו. הוא לבטח מוטל מת בשדות החרושים. השוטרים והגרמנים המשיכו הבוקר לחפש אחריו, והלכו בעקבותיו לכיוון הכפר פיצ'לונצה. השוטרים הפולניים סיפרו שהם יכלו להרוג אותם במקלותיהם, כה קרובים היו אליהם".

כשחזר האיכר אחרי־הצהריים הוא אמר לאבא כי עדיין לא מצאו את גופת הבן השני, וכי הגרמנים עזבו את המקום, ונסעו בחזרה לראדון. בספרו כל זאת לאבא, לא ידע האיכר כמובן כי אני נמצא במחבוא אצלו בגורן.

21

בבור של אנדז׳לביץ

האיכר אנדז׳לביץ נמנה עם ה״שלכטה״, האצולה הפולנית, ומטעם זה היו לו קשרים עם האינטליגנציה הפולנית שבסביבה. הוא היה קשור ומעורב עם המחתרת הפולנית, והיו לו ידיעות על המתרחש אצל הגרמנים, וגם הגיעו אליו חדשות ממקורות של ממשלת פולין הגולה. ביתו שימש כבית ועד לנאמני פולין, והם היו מוציאים מפעם לפעם עלון פנימי על המתרחש בחזיתות, הן של בעלות־הברית והן בחזית הרוסית.

מאותו הטעם הסתתרה אצלו מעין רואים, המשומדת היחידה שהיתה בראדון, שנישאה לפולני מחוגי האינטליגנציה. למרות היותה רשומה כפולנייה, עזבה את ראדון מטעמי ביטחון, כדי לא לפגוש בגרמנים, שבשבילם היא היתה יהודייה לכל דבר. אשה זו חיה איתם כבת בית ולא במחבוא.

מתוך דעה קדומה כי משומדים הם עוכרי ישראל ושונאי יהודים, הייתי שרוי בפחד תמידי מפניה, וחוזר ואומר לאבא כי אני מתייירא מפניה לבל תגרום לנו צרות. חששתי שהיא תרצה להיפטר מאבא כדי לא לסכן את ביטחונה. היא ידעה על הימצאותו של אבא במחבוא בגורן, אם כי לא נפגשה עימו.

חלפו ימים אחדים מאז נפילת אחי, והרוחות בסביבה שככו. האיכר שמשקה, שהיה ממוצא ליטאי, וירש את ביתנו ונחלתנו לעינינו, בעודנו בחיים, הביא את אחי פינקה לקבורה, בחלקת יער שהיתה שייכת לנו. אנדז׳לביץ סיפר על הצורה הבלתי־מכובדת והבלתי־אנושית שנהג בגוויית אחי. הוא קשר את הגווייה בחבלים לסוס רתום, וכך גרר אותה עד למקום הקבורה.

החידה על היעלמותי טרם נפתרה, ואנדז׳לביץ סיפר שאף אחד אינו יודע לאן נעלמתי. אבא הבין שלאורך ימים לא יוכל להסתיר את קיומי מעיניו, ולכן החליט שהגיע הזמן לגלות לו שאני חי ושאני נמצא יחד איתו. בשומעו זאת התחלחל אנדז׳לביץ ממש והחל להצטלב. פחד וחרדה תקפוהו. הוא לא אבה להאמין כי קמתי לתחייה, משום שלאור סיפורי השוטרים והגרמנים שארבו לנו וירו עלינו, לא ייתכן שאני חי.

אנדז׳לביץ סגר היטב את הגורן, והפקיד השמירה בידי בני ביתו מסביב לגורן ולחצר, כדי שייוודאו שאין מישהו זר בסביבה. אחר־כך לקח את אשתו, את שני בניו הגדולים, את המשומדת ובעלה, וביקש מאבא שיוציא אותי מהמחבוא, כי הם רוצים לראות במו עיניהם אדם שקם לתחייה, וכך הציגני אבא לראווה בפני משפחת האיכר.

בראותם אותי עומד לפניהם, הצטלבו כולם כאחד, ובמעמד זה ראיתי איך המשומדת מראדון מזילה דמעות מעיניה ומביטה בי בעיניים מלאות רחמים. ברגע זה הרגשתי קרבה מיוחדת אליה, כי חשתי דפיקות לב יהודי מתחת ללבוש הנוצרי. היא קרבה אלי ושאלה אותי אם אינני פצוע, ושאלתה זו נשנתה פעמים אחדות. היא ניחמה אותי ועודדה אותי לבל אפחד לגלות אם אני פצוע, כי ברצונה לחבוש את פצעי. הפליא אותם הדבר, שלא נפצעתי בכלל בשום מקום בגופי, והם ראו בזה יד אלוהים.

בראותי את התנהגות המשומדת, ותגובתה היהודית החמה, התחרטתי על שחשדתי בה, ומאותו רגע סר פחדי ממנה. ראיתיה כאומללה, שגורל יהודי משותף קושר אותנו יחד, למרות שבגדה בדת עמה ואבותיה.

לגורן התבואה בה רבצנו, טמונים מתחת לאדמה ומוסתרים היטב מעיני השמש, היתה צורה מלבנית, כשהצדדים הצרים פונים למזרח ולמערב. לגורן היו שני שערים, שער לשימוש יומיומי בקיר הדרומי, שפנה לחצר ולבית האיכר, והשער השני, שבקיר המזרחי, שימש לכניסה ויציאה עם עגלה וסוס, והוא פנה לדרך העפר הראשית המוליכה מפשקביץ לדוגאלישוק. בפנים, לצדי הקירות, היתה מסודרת התבואה, הקש, והשחת. באמצע הגורן היתה רצפת טיט חלקה ומהודקת היטב, עליה היו דשים את התבואה בכלי דיש ידניים, עם מקלות. לאנדז׳לביץ היתה גם מכונת דיש, אמנם פרימיטיבית, המופעלת בידיים על־ידי סיבובי ידית, אבל לא כל איכר זכה שתהיה לו מכונת דיש כזאת, אלא רק העשירים והנכבדים בהם, כמו ידידנו אנדז׳לביץ.

קיר התבואה המערבי התנשא לגובה מטרים אחדים, והיה מסודר יפה,

חלק וישר. בגובה הרצפה, במרחק־מה מהקיר הדרומי, היתה תקועה אלומה אחת שלא היתה שונה מיתר האלומות, והיא שימשה סֶגר למחילה שלנו, כפקק לבקבוק. רוחב המחילה היה כרוחב כתפי איש, וכמוה היתה רוחבה של אלומה רגילה לבל יבדילו בין אלומה לרעותיה. בכניסתנו למחילה היינו מושכים אחרינו את האלומה וסוגרים את פתחה מבלי שאיש יוכל להבחין בדבר. המחילה הוליכה לכיוון הקיר המערבי, באורך של 4-5 מטרים, ופנתה בזווית חדה שמאלה לכיוון הקיר הדרומי. בפינה היה חור ברצפה, ברוחב כתפי איש, שירד לעומק של מטר וחצי בתוך האדמה. בעומק זה היה חפור בור, ששני אנשים יכלו לשכב בו על הגב. הגובה הספיק לישיבה בלבד. מעל הבור, בתוך האדמה, הונחו קורות עץ ועליהן אדמה, ומעל זה התבואה.

רצפת הבור רופדה בקש והוספנו קצת קש גם ליד הקירות כמגן מפני הרטיבות והקור. התכסינו בשמיכה דלה וישנה שקיבלנו מהאיכר. שמיכות הפוך שלנו – הכרים והכסתות שמסרנו לאנדז׳לביץ – לא התאימו לנו ולמַרבּצנו הנאה. שבעי רצון הפכנו את גווינו מצד לצד, וחוזר חלילה, ללא טרוניה ותרעומת. שנתנו ערבה לנו מאוד, היינו מאושרים אילו יכולנו לישון מבלי להתעורר במשך שנה תמימה, כחוני המעגל בשעתו. עששית מפתיל טבול בשמן או נפט, בלשון האיכרים: קורניק – מעשנת, האירה לנו, וחיממה אותנו יותר מאשר קרני השמש. בשוכבנו היו רגלינו נוגעות בקיר שממול, בקיר המערבי. ללא ידיעת האיכר, סידרנו גישה לפינה הדרום־מערבית של הגורן, ודרך סדק דק שבקיר, השקפנו על הדרך המוליכה לדוגאלישוק ולראדון משני כיווניה. היתה לנו גם אפשרות להשקיף על חצרו של האיכר ולראות את הנעשה בה, מי בא ומי יוצא. כך יכולנו לעקוב אחרי תנועותיו של האיכר בחצר, ולראות את כל הבאים איתו במגע.

מעבר לקיר המערבי, סמוך לבור שלנו, נחפרו עוד שני בורות להטמנת תפוחי־אדמה לחורף. בורות אלה נחפרו כדי להסוות את החול הצהוב שנערם מחפירת הבור שלנו. איש לא העלה על הדעת כי בין שלושת הבורות לאחסון תפוחי־אדמה, קיים בור אחד המשמש כטרקלין לבני־אדם, שחביב עליהם החושך בגיא צלמוות מאור היום.

ספרי קריאה לא היו איתנו, רק סידור תפילה, תנ״ך ותפילין. סדר יומנו היה פשוט ביותר: בשעות הבוקר המוקדמות היינו מתפללים ומניחים תפילין, לאחר מכן היה יוצא אחד מאיתנו לתצפית, ומציץ דרך הסדק על המתרחש בעולם החיצון הסובב אותנו. אחר־כך היינו מחכים

בכיליון־עיניים לקבל את ארוחת הבוקר. רעב ממש לא סבלנו, אבל תמיד היינו רעבים כלשהו. ייתכן שיותר משחיכינו לאוכל, חיכינו לראות את פני האיכר. לראות אם פניו חמוצות או עליזות, לשמוע על הנעשה בעולם הסובב אותנו, על המצב בחזיתות המלחמה בכלל, על החזית שלנו בפרט, על תנועת הגרמנים, ועל תנועת היהודים והפרטיזנים.

במרבית המקרים היינו מקבלים ממנו את הבשורות הרעות במנה גדושה של צבעים שחורים, ואת הבשורות הטובות והמשמחות במידה מאופקת, מדודה ושקולה, לבל יקטן בעינינו גודל מעשיו ותעוזתו בנותנו לנו את חסותו.

ככלות הכול, בהסתירו אותנו עשה אנדז׳לביץ מעשה אנושי נועז, ודרוש היה לכך אומץ־לב נדיר. הוא סיכן במעשה לא רק את עצמו, אלא את כל משפחתו ורכושו גם יחד. הרי כהרף־עין עלול היה הכול לעלות באש ובעשן. ובעיקר דרש מעשהו כוח שכנוע כדי שאשתו תסכים לכך, כי לרוב, היתה היא זו שנשאה בעול האכלתנו, והיא היתה זו אשר נפגשה יום יום עם הפחד הנורא ששמו יהודים.

יותר ממה שהאיכר היה מספר לנו חדשות מהחזית, היינו לומדים עליהם לפי האוכל. החזית השתקפה בצלחתנו. לפי הארוחה היינו יודעים אם הגרמנים היו מתקדמים, או להיפך, אם הרוסים מתקדמים והגרמנים נסוגים. במיוחד הבחנו בזה ביום ראשון בשבוע, עת היו חוזרים מהכנסייה, ומביאים איתם חדשות על הנעשה. בימים שהחדשות היו טובות והם הבינו שיש לנו עתיד, היה האוכל משתפר. כשראו בנו אנשים חסרי תקווה, היה להם חבל גם על מעט האוכל שקיבלנו. עיתון היינו משיגים בקושי רב, כנראה שהיו לאנדז׳לביץ סיבות משלו לבל נדע על הנעשה אלא מפיו.

האוכל שהוגש לנו היה חדגוני ביותר, קצת מרק תפוחי־אדמה, הנקרא ״בוליון״ בשפת האיכרים, ופרוסת לחם. את האוכל הזה בישלה אשתו של אנדז׳לביץ במיוחד עבורנו, למשפחה הכינה אוכל טוב ומגוון יותר. דבר זה היה מרגיז אותנו במקצת ואף הפליא אותנו, כי אנדז׳לביץ היה איכר עשיר ולא קמצן, והרי האוכל היה הדבר הפעוט ביותר במעשה האנושי הגדול שלהם, ודווקא בו הם נכשלו. היינו מסוגלים לשלם להם תוספת עבור האוכל, אך לא רצינו להראות צל של תרעומת ואי־שביעות־רצון, ולכן העדפנו לרעוב קצת.

כעבור זמן־מה, היינו יוצאים החוצה בלי ידיעתו של האיכר אנדז׳לביץ, ומבקרים איכרים מכרים אחרים, כדי לדעת מה מתרחש בחוץ,

אילו שמועות מהלכות, ואף כדי להצטייד במזון מרוכז, כמלאי חירום לשעות קשות, לבל נסבול רעב. ידענו כי דרכנו הארורה, ארוכה היא ורצופה תלאות, ומי יודע כמה זמן תימשך, לכן עלינו להיות בריאים בגוף ובנפש, וחזקים ברוחנו.

מותו של אחי זעזע אותי קשה מאוד, ושבועות רבים לא יכולתי להירגע ולהבליג על המכה שהוכיתי. ומדי פעם בפעם הייתי פורץ בבכי מר. התייסרתי מהחלום שחלמתי כשבוע לפני נפילתו. בחלומי, שהבהילני מאוד, חלמתי כאילו אני מחזור של יום כיפור, ואני רואה את האותיות "יום כיפור" הכתובות בו. ימים רבים לא סלחתי לעצמי שלא ידעתי לקרוא את האזהרה שבחלומי.

אבא, שרצה לנחמני, היה מזיל דמעות יחד איתי, היה מחבקני ומעודד אותי. הוא השתדל לחזק את רוחי בזמן שהוא עצמו היה שבור ביותר. את שברון־לבו הרגשתי מאוחר יותר, אחרי שאני התאוששתי במקצת. אבא לא נהג לפנקנו כילדים אלא לעתים רחוקות. רק בימי חג ומועד, עת היינו הולכים איתו לבית־הכנסת, או־אז לא היה מסתיר את גאוותו עלינו, ילדיו־בניו. או ביושבנו מסביב לשולחן לארוחה חגיגית, והיינו משוחחים, היה מפגין את חיבתו, אבל בכל ימות השנה היה מסתפק בפינוקה של אמא. כעת, בהיותי לצידו, הרגשתי כמה השתנה, כמה נהיה רך ואמהי. פרץ דמעות קלח מעיני בראותי את אבא החסון והבריא, כל־כך שבור ורצוץ בנפשו.

בשיחותינו הרבות, עת שכבנו בבור הטחוב והאפל, אבל החם והחביב עלינו, היה אבא משיח את לבו בפני, לא כמשוחח עם ילדו הקטן, אלא כאל רֵע וחבר. הוא היה מעודדני באומרו: "בני יקירי, אתה צעיר, בעזרת ה׳ תישאר בחיים, והעולם הרחב והגדול יהיה חופשי ופתוח לפניך, תבנה לך משפחה ותשכח מהכול. עוד תהיה מאושר בחיים ויהיה לך טוב. אבל אני כבר לא אוכל להיות מאושר בחיים כמו שהייתי קודם, כשאמא היתה בחיים ואתם על־ידנו. אחרי ששכלתי את שני ילדי, את פנחסקה ואת קושינקה, וגם אותה, אין לי כבר כלום בחיים מלבדך. אני חי עכשיו רק למענך, למען תישאר בחיים, ושיהיה לך טוב". לא הסכמתי לדבריו והייתי אומר לו כי גם אני לא אוכל לשכוח אי־פעם את אמא ואת אחי היקרים, שבמו עיני ראיתים בנופלם. "אבל אם נישאר בחיים, הרי גם לך יהיה טוב יחד איתי. הן אתה יקר לי מכל היקר בעולם".

באנחת תשובתו הייתי חש את פצעי לבו מאובדנה וחסרונה של אמא, באומרו: "כל־כך טוב כמו שהיה לי עם אמא, לא יהיה לי לעולם. ידידת

נפש כמו שהיא היתה לי, כבר לא תהיה לי יותר".

התגברתי על רגשותי ועודדתיו באומרי: "הרי גם אתה תוכל לבנות את חייך, הן אינך אשם שאמא מתה!" ועל כך ענני באנחה עמוקה: "ילדי, ילדי היקר, עדיין אינך מסוגל להבין אותי".

22

הגרמנים פוקדים את אנדז׳לביץ

הימים הם תחילת עונת החורף של שנת 1942. בימים כתיקונם, בעונה זו, מיד אחרי חנוכה, היינו מתחילים בהכנות לקראת הפסח. באחד מלילות החורף הקרים, כשהכפור כבר שלט בכול, הקפיא את שלוליות המים ואת שכבת האדמה העליונה, באשמורת האחרונה של הלילה, כשגוני השחר החלו לצבוע את השמים, ואנו שוכבים בתוך הבור ערים וקשובים לכל אווש ורשרוש קל, הפרו הדי יריות והתפוצצויות את השקט והדממה, פילחו את האוויר והגיעו לאוזנינו עם כיוון הרוח.

קמנו מיד ממרבצנו ויצאנו לפינת התצפית שלנו, לראות ולקלוט מאיזה כיוון באים קולות הירי, כדי להיות מוכנים לכל מה שעלול להתרחש. דרך סדקי הגורן התגלה לעינינו מראה של להבות אש העולות לשמים וצובעות באדום את פאתי הרקיע. הערכנו כי מקום השריפה נמצא במרחק קילומטרים אחדים מאיתנו. הצירוף של להבות האש והיריות ניבא לנו רעות. חששנו כי קרה משהו עם היהודים המסתובבים באותה סביבה, ובלב חרד חיכינו לבוקר כדי לשמוע מפי אנדז׳לביץ מה אירע.

ואמנם כבר בשעות המוקדמות של הבוקר, קיבלנו יחד עם מנת מזוננו, את הבשורה שגרמנים ושוטרים הקיפו את ביתו של דשקביץ, איכר מהכפר השכן פיצ׳לונצה. באותה שעה היתה אצלו קבוצת יהודים שהגיעו מהפושצ׳ה, וכשהגרמנים רצו להיכנס אליו כדי לערוך חיפוש, התנפל אחד היהודים על גרמני, הוציא מידו את רובהו וכיוונו ישר אליו. הגרמנים נסוגו מגורן התבואה, והתפתח קרב של חילופי יריות. לפי דבריו, היה לאחד היהודים רובה, הדלת נפרצה, והיהודים החלו לברוח

תוך כדי היריות. רובם נהרגו מכדורי הגרמנים, אבל שניים הצליחו להימלט.

דשקביץ היה איכר עני וטוב לב, שביתו היה בן חדר אחד קטן, בנוי בתוך אחת מפינות הגורן. ה"פרוש" יוסלה "דער זעלווער" (מהעיירה זלב), והסנדלר זוסמנוביץ מהעיירה איוויה, הסתתרו בחורשה בקרבת ביתו, באחד הבורות שנחפרו לאחסון תפוחי־האדמה בחורף. בלילות הקרים היו באים לביתו להתחמם ולישון בגורן.

ראובקה חזקאל'ס "די חתונה", שהיה בין קבוצת היהודים הפרטיזנים שהגיעו מהפושצ'ה, ושניצל באותו הלילה, סיפר שהם הגיעו לאזור כדי להשיג אוכל ונשק. הם היו שבעה אנשים, ביניהם אלקה אריוביץ, "דער טודרעס", אייזקה טנוביצקי, יענקל'ה מאולקניק, ועוד שלושה נוספים שאת שמותיהם לא ציין. לפנות בוקר, בעודם ישנים, הקיפו גרמנים ושוטרים את הגורן, וניסו להוציאם החוצה. כשנוכחו לדעת שלפרטיזנים היהודים יש נשק, נסוגו מהגורן, ושילחו בה אש. היהודים שנלכדו בגורן הבוערת, פרצו החוצה מול מטחי אש רובים ונשק אוטומטי של הגרמנים והשוטרים הפולניים.

תוך כדי ריצתו מהגורן, התנפל זוסמנוביץ על גרמני והוציא מידיו את רובהו וברח, אך הגרמנים והשוטרים רדפו אחריו, ירו בו והרגוהו.

ראובקה חלץ את מגפיו, השליך את הרובה, ופרץ יחף בריצת אמוק החוצה ופילס דרכו בין הגרמנים, אך האיכר שמסקה מפיצ'לונצה תפשו והחל לחנוק אותו. עוד הם נאבקים הגיע השוטר הפולני נוסוביץ. השוטר אמר לשמסקה לעזוב אותו ולהתרחק ממנו כדי שיוכל לירות בו, אבל באותו רגע הצליח ראובקה להתחמק מידיהם, והחל בריצה, כשהם רודפים אחריו קילומטרים אחדים ויורים עליו. כשהוא פצוע בכתפו, הצליח להימלט מהם.

אלקה, שפרץ גם כן בריצה החוצה, ירה מאקדחו לעבר גרמני שחסם את דרכו, והצליח להימלט בלי כל פגיעה.

כל שבעת הנותרים, ביניהם יוסלה זלבר, אייזקה טנוביצקי, ויענקלה מאולקניק, נהרגו.

ראובקה סבור שהשוטר הפולני, נוסוביץ, שהכירו היטב, ירה באוויר ולא כיוון עליו, כי אחרת אינו מבין איך לא פגע בו.

חמישה חודשים מאוחר יותר, במאי 1943, חזר ראובקה שנית לכפר פיצ'לונצה עם קבוצת פרטיזנים יהודיים, כדי להשיג אצל אחד האיכרים קליעי תותח, שלפי הידיעות היו מוסתרים אצלו. בעת שהלכו לפגוש את

האיכר בגורן של שכנו, זיהה חיימקה פיקובסקי, שהיה יחד עם ראובקה בפעולה זו, את שמסקה, שתפס וחנק את ראובקה בעת שברח מהגורן הבוערת של דשקביץ. ראובקה הוציאו מיד מהגורן החוצה, וכששמסקה זרק את פרוות הכבשים שלו והחל לברוח, ירה בו ראובקה מרובהו האוטומטי שהיה בידיו, וחיסל את החשבון איתו. למען יידעו ויראו גם אחרים כי דם יהודי אינו תמיד הפקר. ראובקה ושיליסקי ״די חתונה״, המשיך את מאבקו לנקמה, במסגרת הפרטיזנים ביערות ומחוצה להם. הוא היחיד ששרד מכל משפחתו, וזכה להגיע לישראל, וחי עם משפחתו באשקלון.

לפי סיפורו של אנדז׳לביץ, הוציאו הגרמנים את כל משפחתו של דשקביץ, גם את ילדיו הקטנים מהבית, ירו בהם והרגום במקום. אחרי־כן שלחו אש בגורן ושרפוה, לבל יישאר זכר ממנה. כל זה נעשה כדי להטיל אימה ופחד על כל מי שבא במגע עם יהודים ונותן להם מחסה.

בהתרגשות ובחרדה שמענו את סיפורו של אנדז׳לביץ, חשנו את חרדתו האמיתית והכנה, ואף ציפינו שהוא יבקשנו לעוזבו לנפשו ולשחררו מצרה זו ששמה יהודים. אך להפתעתנו, אנדז׳לביץ התגלה כאיכר אמיץ־לב, והחליט בכל־זאת לסכן את נפשו יחד איתנו, ביודעו בפירוש כי במידה שיגלו אותנו אצלו, צפוי לנו גורל אחד משותף.

אנדז׳לביץ הזהיר אותנו שנשב בשקט ושלא נשאיר שום עקבות כי הגרמנים מסתובבים עדיין בסביבה, והם עלולים לבוא הנה לחפש יי״ש ובשר חזיר. אנדז׳לביץ היה ידוע כאיכר אמיד, ולגרמנים כדאי היה לבוא ולהתארח אצלו, כדי לזלול ולסבוא.

בדקנו כל פינה בגורן, השתדלנו להסוות ולסלק כל חפץ העלול לעורר חשד. גם אנדז׳לביץ עשה כן בחוץ, וחיכינו לבאות בלב מלא חרדה.

כפי הנראה, ידע אנדז׳לביץ כבר בשעות הבוקר את מסלול סיורם של הגרמנים. הוא קיבל ידיעות אלו הודות לקשריו הטובים עם השוטרים הפולניים שנלוו לגרמנים. הוא מסר לנו כי הגיעו אליו ידיעות שהגרמנים מתכוונים להמשיך בדרכם מפיצ׳לונצה לכפר פשקביץ, והיות ומשקו נמצא על אם הדרך, הרי לא מן הנמנע כי יתעכבו גם אצלו. לא ידענו אל־נכון אם דבריו אלו היו בשביל להטיל עלינו פחד נוסף, ולהבליט על־ידי כך את מעשהו הגדול, ביודעו את הסכנה האישית הצפויה לו, או אם היו אלה ידיעות אמת.

הסווינו היטב את כל דרכי הגישה למחבוא, אך לבור לא ירדנו. עמדנו דרוכים על המשמר, וצפינו דרך סדקי הקיר שבין הקורות, לעבר הדרך

המובילה לפשקביץ, וכן על כל תנועה חשודה בחצר.

בקבוק הבנזין והגפרורים מוכנים בידינו להצתה. אם נרגיש שאנדז׳לביץ בוגד בנו ורוצה להסגירנו, נצית בלית־ברירה את הגורן עלינו, ותוך כדי כך ננסה את מזלנו בבריחה. התווינו ותכננו דרכי בריחה אפשריות תוך כדי המהומה שתקום עם השריפה. כי אחת היתה דעתנו: לא נסגיר את עצמנו, אלא ניאבק עד הרגע האחרון. הנשק היחיד שעמד לרשותנו היו סכין ואש.

כנידונים למוות שגזר־דינם כבר נגזר, אך טרם הוצא לפועל, יושבים אנו בבור, שעלול להיות מקום קבורתנו. דפיקות הלב גוברות ונחלשות ככל שהמחשבות מתגלגלות, והמתח הנפשי עולה בציפייה שהזמן יחלוף מהר וללא התרחשויות. לו רק אפשר היה לזרז את הזמן ולדוחפו שיחלוף מהר יותר. המוח עמוס מחשבות האצות ומתרוצצות בין אפשרות אחת לשנייה. האם ייכנסו לכאן, או יפסחו עלינו? ואם ייכנסו, האם אנדז׳לביץ ואשתו ובני ביתם האחרים, יעמדו במבחן ולא יסגירו אותנו? איך אנהג במקרה וייכנסו לגורן לערוך חיפוש, מה לעשות כשתפרוץ השריפה, איך ובאיזו דרך לנסות להימלט. השאלות הרבות לאין־ספור, שאין להן מענה, הולכות ונערמות זו על גבי זו עד כדי טירוף. המחשבה העייפה מסתובבת סחור סחור במעגל סגור מבלי אפשרות לצאת ממנו, נעצרת ומושבתת לרגע קט, העיניים בוהות ונעוצות בסדק של הקיר וחוזר חלילה, בציפייה לעת ערב ולחשכת הלילה.

השמש טיפסה בעצלתיים למרומי הרקיע ובישרה על צהרי היום, ובלבנו התעוררה התקווה, שהאורחים הארורים והבלתי־קרואים לא יפקדו את אנדז׳לביץ. לצערנו, תקווה זו פינתה חיש מהר את מקומה לאכזבה, ועינינו הנעוצות בסדקי הקיר רואות שיירה מתקרבת מכיוון דוגאלישוק בדרך המובילה לפשקביץ. דרך זו עוברת במרחק מטרים אחדים מהחצר שלנו, וכ־50 מטרים מהגורן, במקום בו שכבנו טמונים באדמה.

אנו סופרים כל צעד של השיירה המתקדמת לעבר פשקביץ, בתקווה שתמשיך ולא תתעכב כאן. הנה נדמה שהיא עוברת וחולפת על־פני השער, ואז יד השטן היטתה את השיירה שמאלה מדרך המלך, ונכנסה ישר לתוך חצרו של אנדז׳לביץ. אני צופה על השיירה דרך הסדק ורואה את פני מלאכי־המוות המוכרים לי זה מכבר, מתקדמים ומתקרבים למרכז החצר. ברכי פקו ורעדה אחזה בכל איברי גופי. טולטלתי כמו אתרוג, שיני

נקשו זו לזו מבלי יכולת לעצור ולשלוט בעצמי.

אינני יודע אל־נכון מדוע איני שולט בעצמי הפעם, הרי כבר התנסיתי לא אחת במפגשים עם פני המוות. אולי משום שעכשיו הייתי סגור כבקופסא, בלי יכולת לעשות דבר, ונתון לחסדו ולשבטו של האיכר ששמנו נפשנו בכפו. שוב הטרידה השאלה שאין לה מענה, האם אנדז׳לביץ ואשתו יעמדו במבחן וישמרו על עצביהם בעומדם בפני הרוצחים המטילים אימה על כל מי שבא איתם במגע.

אנדז׳לביץ שלנו היה איכר פיקח. הוא לא חיכה שהגרמנים יבואו אליו הביתה ויתנו לו הוראות, אלא יצא וקידם את פני אורחיו בשער החצר, בירכם לשלום והזמינם לביתו, כאורחים נכבדים ורצויים. הוא הציע להם מאכל להשביע את רעבונם, ומשקה לחמם את גופם. למרות האיסור החמור על עשיית יי״ש מתוצרת בית, לא התחסד כלפיהם, והוציא את היי״ש כדי לכבדם, בהדגישו כי הוא שומר זאת רק עבור אורחים מכובדים כמוהם.

אנדז׳לביץ הכיר חלק מהשוטרים הפולניים, שרובם השתייכו למחתרת הפולנית, שהיתה עדיין פסיבית ובשלבי התארגנות. בראותנו כי הביקור לא הפך לחיפוש, וכי הם נכנסו רק כדי לסעוד את לבם, הוקל לנו. בכל־זאת חרדנו ורעדנו כל עוד מלאכי־המוות היו בקרבתנו. חששנו מהתבטאות לא נכונה, או פליטת־פה של ילד, שעלולה היתה לסכן את חיינו.

הגרמנים השאירו בחצר משמר של שוטרים כדי לשמור על הבית והחצר, ולהתבונן במתרחש מסביב. לאחר שגמרו את הזלילה, שארכה כמחצית השעה, התארגנו בשורה עורפית לצאת מהחצר.

נשימתי נעצרה ודפיקות לבי הלמו כפטישים, בראותי אותם פונים לכיוון הגורן, במקום לפנות לכיוון שער החצר בדרך בה הגיעו. הנה הם צועדים ומתקרבים כדי מגע יד עם פינת הגורן בה אנו יושבים בפנים וצופים עליהם, ודורכים ממש ברגליהם על שיפולי בורות ההסוואה של תפוחי־האדמה. הם נמצאים מעל לבור שלנו , ממש מעל לראשינו.

פנים אל פנים ראיתי את פני השטן בעוברו על־פנינו, אבל נס קרה לנו: הוא לא ראה אותנו. הם המשיכו לצעוד לאורך הקיר המערבי של הגורן, דרך השדות הקפואים לעבר פשקביץ. ניצלנו גם הפעם. שקעתי ונפלתי במצולות, נשארתי המום ומותש במשך שעות רבות. לא האמנתי למראה עיני, משחזר שוב ושוב את המראות על רקע להבות האש שראיתי לפני הנץ השחר, חושב מה שקרה ומה שעלול היה לקרות.

אנדז׳לביץ התעלם מאיתנו במשך שעות רבות, ואף את הארוחה הרגילה היומיומית לא הביא לנו. כנראה גם הוא ובני ביתו היו זקוקים לרגיעה. רק בשעות הערב, כשהיה בטוח שהם עזבו את הסביבה, נכנס אלינו ועודד אותנו בארוחה חגיגית, בתוספת וודקה מתוצרת עצמית, אותה וודקה שהשקה בה את השטנים הגרמניים. הוא סיפר לנו איך יותר מכול פחד מהתנהגות אשתו שהיתה מתוחה ומרוטת עצבים. אבל תודה לאל שהכול עבר בשלום, וכעת גם היא כבר התאוששה, בנוכחה לדעת שגם על הגרמנים אפשר להערים.

אמוננו באנדז׳לביץ התחזק לאחר עמידתו במבחן חמור זה, ומעתה הוסר הפחד שמא יתחשק לו להסגירנו. התפללנו בלבבנו שיהיה לו האומץ להחזיקנו עד להפשרת השלגים. מעתה היתה ישיבתנו בבור יותר שקטה ורגועה. מדי פעם בפעם הוא היה מעביר לנו ידיעות מהחזית, שנקלטו על־ידי רדיו מחתרתי מוסתר, מקול פולין החופשית שמרכזה היה בלונדון.

קשריו עם המחתרת הפולנית, ואמונתו הבלתי־מסוייגת כי בסופו של דבר ינצחו בעלות־הברית את גרמניה, ואזי יבוא על שכרו ויוכר כגיבור, עודדו אותו לעמוד במבחנים. הוא חש הערכה עצמית במעשהו הפטריוטי, ואנו מצדנו לא חסכנו הבטחות, והסברנו לו כי לצערנו נשארו רק מתי־מספר יהודים, ואלה שיישארו יהיו יחידי סגולה, ואזי לא יחסרו לנו האמצעים כדי לגמול לו כראוי.

אלא ששוב המציאות הקשה והאכזרית טרפה את התקוות הערטילאיות. החזית הגרמנית־רוסית היתה עיקשת, ולמרות החורף הקשה הצליחו הגרמנים להחזיק מעמד עמוק בלב רוסיה זה החורף השני, ואף להנחית מהלומות חדשות ולהתקדם במקומות שונים בחזית הארוכה. בעלות־הברית המערביות עדיין לא מיהרו לפתוח בחזית יבשתית, והמלחמה התנהלה בלי שינויים מכריעים לכאן ולכאן.

כמו קודם הרגשנו דרך מזוננו את התזוזות הרציניות שבחזית. אם הרוסים הצליחו להתקדם, ונשקפו סיכויים טובים למפלה גרמנית, היינו מקבלים לביבות שמנות עם בוליון – מרק של תפוחי־אדמה עם חתיכות בשר, ואף זוכים לכוס וודקה להתחמם. אנדז׳לביץ אף היה מאיץ בנו לצאת מהבור ולטייל בגורן, ולפעמים היה מעז להעסיקנו בעבודות שונות, בהרגישו שהניצחון כביכול כבר בכיסו.

אבל אם חס וחלילה הגרמנים היו מתקדמים ומצליחים בשדה הקרב, הרי מנת מזוננו היתה דלה, ומספיקה בקושי כדי לקיים את הנשמה.

לצערנו, רוב הזמן נענשנו על אי־הצלחתו של הצבא האדום בשדה הקרב, וקיבלנו מזון מזערי.

באחד הלילות, כשסופת שלג השתוללה בחוץ ואיש לא הוציא את ראשו מפתח ביתו, ונפש חיה לא נראתה בחוץ, ואפילו כלב שוטה לא הוציא את זנבו ממלונתו, החלטנו לצאת ממאורתנו ביודענו כי סופת השלג תכסה מיד את עקבותינו. יצאנו לחפש יהודים ביער, לראות איך אפשר לחיות ולהתקיים ביער, וגם לשמוע מפיהם על הנעשה באזור.

חיים פיקובסקי אמור היה להיות יחד עם עוד יהודי שהצטרף אליו, בבונקר שחפרנו בסתיו. ניגשנו לבונקר בזהירות, וכשראינו אותו פתוח ובלי רוח חיים, חזרנו על עקבותינו מבלי לפגוש איש. כך יצאנו פעמים אחדות להתראות עם איכרים ידידים, כדי לשמוע מהם מהנעשה ״בעולם החיצון״, ולא להסתפק רק בחדשות המסופקות לנו על־ידי אנדז׳לביץ. שבוע אחרי שבוע עבר, ואנו ציפינו לסוף החורף ולהפשרת השלגים, כדי שנוכל לחזור ליער ולהיות ״חופשיים ואדונים״ לעצמנו.

המחתרת הפולנית, ״ארמיה קראיובה״ (A.K.), ״הפולנים הלבנים״, אמורה היתה להילחם בגרמנים, אך קודם כול ראו אנשיה חובה פטריוטית לעזור לגרמנים לנקות את פולין מיהודיה, לבל יישאר בה אף יהודי אחד. מה שלא הצליחו הגרמנים, צלחו ידיהם. הפטריוטים הפולניים לא ויתרו לגרמנים על הזכות והתענוג להרוג יהודים, וכל יהודי שנתפס על־ידיהם לא הוסגר לגרמנים, אלא חוסל במו ידיהם.

ידענו, כי אנדז׳לביץ שייך למחתרת הפולנית וכי הוא קשור איתם בקשרים אמיצים. ידענו גם שבניו הגדולים השתייכו לשורותיהם, ומילאו תפקידים סודיים. דבר זה הדאיגנו מאוד ופחדנו מפניהם יותר מאשר מהגרמנים. הם חיו בכפרים וידעו כל מה שנעשה וקיבלו עזרה ושיתוף פעולה מצד האיכרים, שגם כן נמנו עם ה־A.K. חששנו מהאפשרות שאנדז׳לביץ יוכל לחסלנו במו ידיו, מבלי שאיש יידע על כך, ומבלי שיסכן את עצמו. חששנו גם שמא בהיסח־הדעת ובשעת גילופין, אחרי שתיית יי״ש, יגלה בפני ידידיו מהמחתרת את ״המטמון״ הנמצא אצלו בגורן.

לא פעם אמר לנו אנדז׳לביץ, בלשון אזהרה, כי ״נאשי״ – שלנו – לא אוהבים אתכם, היהודים, והוא איחל לנו לא להיפגש איתם. הוא הסביר לנו כמה קשה לו כעת להסתיר אותנו, מפני שעליו לשמור עלינו וגם להיזהר מהם. הוא לא הסתיר מפנינו כי הוא עומד איתם בקשרים, וכי הוא נזהר מהם יותר מאשר מהגרמנים, מפני שהם מסתובבים אצלו גם ביום וגם בלילה.

לעתים רחוקות היה אנדז׳לביץ מביא לנו לקרוא עיתון פולני מחתרתי. פעם קיבלנו ממנו עיתון בהוצאה גרמנית, בשפה הפולנית, ובו מאמר על ארץ ישראל. אינני יודע, אם בכוונה זימן לנו עיתון זה, או שבאקראי הוא נפל לידינו. מוזר, אך בצימאון רב קראתי פעם אחרי פעם את המאמר על ארץ ישראל, ולא שכחתיו עד היום, כי מצאתי בו עידוד רב. מוזרה עוד יותר העובדה כי ממאמר זה למדתי את השיעור הראשון שלי בציונות המעשית. בהיותי ילד ידעתי על ארץ האבות, הנביאים והמלכים מהתנ״ך. ידעתי על איסוף פרוטות לקרן הקיימת, ולקרן תל חי, אבל מהי ציונות ומהי המשמעות המעשית, לא ידעתי מאומה. את זה למדתי ממאמר בעיתון נאצי בשפה הפולנית.

המאמר נכתב אמנם להוקעת האימפריאליזם הבריטי, המנצל את ארצות ערב ומשעבדן כדי לשרת את הציונות, השולטת שליטה ללא מצרים באנגליה ובאמריקה, בהשפעת ההון היהודי הרב. הוא נועד לקומם את ארצות ערב נגד בעלות־הברית, וגם להרחיק אנטישמים פולנים שונאי היהודים, ממגעם עם בעלות־הברית, ולהשניא את בעלות־הברית בעזרת השנאה ליהודים.

המאמר הסביר כי האנגלים זוממים להסגיר את מיליון וחצי הערבים הנמצאים בפלשתינה בידי מיעוט יהודי של שש מאות אלף בלבד. מבין השיטין למדתי כי בארץ ישראל קיים יישוב יהודי מאורגן ומלוכד, המקיים שלטון עצמי, והנתמך על־ידי בריטניה הגדולה. למרות ההפרזה בתמיכת האנגלים ביהודים, רציתי להאמין כי אמנם נכון הדבר, ולא רציתי לחשוב אחרת, כי טוב היה לי להאמין בכך.

מצאתי עידוד רב במאמר זה, ולרגעים אף התגנבה המחשבה הבלתי־שפויה מתחת לסף הכרתי, כי אם נישאר בחיים, יש לנו אי־שם פינה יהודית עצמאית, ואם נזכה, עוד נהיה מאושרים. גם אם הגורל יוסיף להתעמר בנו, חשבתי, הרי טוב למות בידיעה כי לא תבוא כליה על עם ישראל כולו. קומתנו כמו הזדקפה, ובפגישתנו עם אנדז׳לביץ הצבענו בפניו על המאמר שנכתב על־ידי הגרמנים, ודיברנו על שותפות הגורל בין שני עמינו, הפולני והיהודי, הנלחמים לתקומתם. הצבענו בפניו על התועלת האישית שתצמח לו מהמעשה הפטריוטי והאנושי שהוא עושה, ועל הגמול שיקבל בבוא יום הניצחון.

רגעי התעלות מעין אלו היו מעטים ובודדים, בתוך אוקיאנוס הימים והשבועות המתמשכים לאין־סוף, בחורף הקר והאפל במעמקי האדמה. מיום ליום הרגשנו שהאווירה נעשית דחוסה יותר ויותר, והסכנה מפני

"הפולנים הלבנים" הקרויים A.K, הולכת ומאיימת עלינו יותר ויותר. הרגשתי שאנו נמצאים בין שני הזאבים הטורפים, וחֶרדתי מפניהם גברה מיום ליום.

כל תנועה לא רגילה בחצר, וכל אדם זר שהתקרב לחצר או לגורן, עוררו חשדותי. הייתי כקפיץ דרוך ומתוח, ובכל יום הייתי מוכן לעזוב את האיכר ולצאת ליער, למרות שהחורף היה עדיין במלוא אונו ותוקפו והשלגים מרובים. הכמיהה לצאת "לחופש", בתוך היער ובין השיחים, היתה גדולה, ובעיקר לא להיות כלוא בבור האפל. חשוב היה לנו מכול לא להיות נתון לחסדו של איכר טוב, שיש באפשרותו לחסלנו כהרף־עין מבלי שנרגיש בכך.

בכל שיחה עם אבא הייתי מדגיש חזור והדגש, שעלינו לעזוב את החורשות הקטנות סביב דוגאלישוק, וללכת לפושצ'ה הגדולה ולהצטרף לאחת הקבוצות הפרטיזניות, יהודית או רוסית, המחזיקות נשק ביד, ונלחמות בגרמנים.

בגרתי מאוד במשך עשרה חודשי סבל ומאבק להישרדות. עם אובדן האחים והאם האוהבים והאהובים, בשלו בקרבי רגשות המרי והנקמה כלפי כל הסובב אותי. גברו בי הרצון והכמיהה לחיות בזכות עצמי, ולא בחסדי גויים טובים המושיטים לנו פרוסת לחם כטוב לבם, ויחד עם זאת יש בידם כדי ליטול את הנפש.

אבא הכיר אישית את אנדז'לביץ עוד מילדותו ושחר נעוריו, ונתן אמונו בו. הוא לא העלה על הדעת כי אנדז'לביץ יבגוד בו ויסגיר אותנו לידי "הפולנים הלבנים". הוא גם האמין כי הודות ליחסיו וקשריו הטובים עם איכרי הסביבה, המכירים אותו מימי הילדות, ייקל עליו להסתתר בסביבה זאת ולקבל סעד מהם, יותר מאשר בפושצ'ה, בין איכרים זרים ומקומות בלתי־ידועים לו. "כאן", הוא אמר, "יש לי אפשרות להסתתר במשך שנה תמימה, כל יום אצל איכר אחר, לפי תור".

אני, לעומתו, שלא הכרתי את האיכרים, אמונתי בהם היתה מפוקפקת, והנטייה לעזוב את הסביבה ולהצטרף לקבוצת פרטיזנים גברה בי מיום ליום. כל יום נוסף של ישיבתנו אצל האיכר החסיד והטוב היתה לי למועקה.

הימים התארכו והשמש החלה להגביה את מסלולה ברקיע. קרניה המחממות החלו להמס ולהפשיר את מצע השלג הלבן והנוצץ. פיסות אדמה החלו להתגלות בין השלג ושלוליות המים. פה ושם כבר ניתן היה לראות גבעה ורגבי אדמה שגילו פניהם לשמש, מבקשים להתחמם לאורה

וחומה כדי לצאת מקיפאונם החורפי. הלילות היו עדיין קרירים, והקפיאו את שלוליות המים בשכבת קרח דקה שנמסה עם צאת השמש מנרתיקה. החורף נאבק עם האביב המתקרב, והקשה את עורפו בשעות הלילה.

גם אלינו חדרו קרני השמש דרך סדקי הקירות, ונסכו בנו רוח אביבית, רוח של תקווה, ורצון עז לצאת מתוך האפלה שבתוך האדמה.

בתקופה שבין פורים לפסח החילונו מדי ערב לצאת מהגורן, להריח את האוויר החופשי, ולשמוע מה דעתם של האיכרים על המצב בכלל, ובסביבה שלנו בפרט. כך חזרנו למסלול של נדודים וצעידה בלילות.

פטרנו את ידידנו הטוב אנדז׳לביץ מנוכחותנו, וחזרנו שוב ליער בין העצים והשיחים. פטרנוהו בטרם פג זמן ההסכם בינינו לבינו, ואמנם הוא שמח מאוד שנפטר מנטל זה.

כשנפרדנו ממנו, חשנו שהוא אינו מאמין בסיכויינו לשרוד. הוא ידע כי אם יד הגרמנים לא תשיגנו, הרי לא נצליח להתחמק מידם של "הפולנים הלבנים", שהוא ובניו השתייכו לשורותיהם. נוח היה לו לידידנו, שאם יקרה לנו משהו, שזה לא יתרחש תחת צל קורתו. הוא הזהיר אותנו שנית מפני אחיו הפולניים שאינם אוהבים אותנו, ונפרד מאיתנו לשלום.

את הרעיון שלי להצטרף לפרטיזנים לא גיליתי לאנדז׳לביץ. ידעתי שצעד כזה פסול בעיניו, כי הוא שנא את הרוסים לא פחות מאשר את הגרמנים, וכמובן ששנא גם את מי שבא איתם במגע.

אפשר לציין כי למרות שאנדז׳לביץ קיבל מאיתנו תשלום הגון, הרי בכל־זאת קיים את הבטחתו בנאמנות, והיה בין יחידי הסגולה שהעזו לעשות צעד כזה, שעלול היה להמיט שואה עליו ועל כל משפחתו ורכושו, והרי הוא עשה זאת מרצונו הטוב.

הוא היה נאמן למצפונו האנושי ועמד מול הגרמנים ומול אחיו הפולנים, ונתן יד להצלת שני יהודים מסכנים, אמנם חפים מפשע, אבל נדונים למוות, ועשה זאת, כאמור, תוך חירוף נפשו. זכותו של אנדז׳לביץ תעמוד לו להימנות עם חסידי אומות העולם, שהיו מתי־מעט בעם הפולני.

לימים, כשחורף וקיץ נוספים חלפו, וגלגל־המזלות סטה ממסלולו הרגיל, שב הצבא האדום, בקיץ של 1944, ושחרר את האזור מקלגסי הנאצים, ופתח במצוד אחרי "הפולנים הלבנים". אנדז׳לביץ נאסר בגלל קשריו עמם, שנחשבו כאויבי המשטר. כשנודע לי דבר מאסרו, עשיתי כל מה

שהיה לאל ידי כדי לגמול לו, והושטתי לו עזרתי ככל שהיה סיפק בידי.

שמו ומעשיו הטובים שמורים בזיכרוני לעד. הוא ושכמותו הינם נקודות האור המעטות המאירות ומעטרות את התדמית השחורה של העם הפולני, שלא זו בלבד שעמדו מנגד כאשר דם יהודי רב נשפך, אלא התנדבו והתגייסו להשלים את מה שהרוצחים הגרמניים לא הספיקו. על רקע זה, ובאווירה עכורה כזאת, מזדקר עוד יותר גודל רוחו האצילית של אנדז׳לביץ.

23

ההליכה לפושצ׳ה

את הפסח הראשון ביער ערכנו עם קבוצת יהודים שפגשנו כשבועיים לפני־כן בחורשות של פטרישונצה, כ־4 ק״מ מדוגאלישוק. נזהרנו מלאכול חמץ, בישלנו תפוחי־אדמה, והתרנו לעצמנו לאכול שעועית ואפונה אם היו בנמצא. במקום לחם אכלנו פיתות שאפינו על מחבת מעיסת קמח. ראינו עצמנו כאילו אנו משתתפים ביציאת מצרים בזעיר אנפין, רק חסר היה לנו משה רבנו שינהיג אותנו. במקום יציאת מצרים וכניסה לארץ המובטחת, יצאנו מהבור האפל לחורשות היער, והתכוננו לכניסה לפושצ׳ה, שלא הובטחה לנו כלל.

באותו זמן פגשנו את אברהם פיקובסקי ובנו יחידו נחומ׳קה. אברהם היה בנו של ר׳ יוסף־יעקב מדוגאלישוק, בעל הקריאה והש״ץ לימי חג ומועד והימים הנוראים. בימי מלחמת־העולם הראשונה, שירת אברהם בצבאו של הצאר יחד עם אבא, ובמקצועו היה ״בעל עגלה״, והכיר את דרכי האזור מנסיעותיו הרבות. הוא ידע את הדרך לפושצ׳ה, שהיתה במרחק של 50 ק״מ מדוגאלישוק.

בסתיו של 1942, הגיע פעמיים לפושצ׳ה (היער) ונאלץ היה לחזור, מפני שלא הסכימו לצרפו לקבוצה כלשהי. בפעם הראשונה הגיע לפושצ׳ה יחד עם גרשון חיה־גיטל׳ס ומשפחתו. הם הסתובבו שם כחודש ימים, ומשלא הצליחו להצטרף לקבוצה כלשהי נאלצו לחזור למקום מושבם הקודם. בביצות על־יד הכפר טלקונצה התחבאו בסוף הצפוף שצמח על גדות הנהר דזיטווה. באותו זמן היו בפושצ׳ה קבוצות אחדות בנות 10-15 איש וגם פחות מזה. אף קבוצה לא היתה מוכנה לקבלם כדי לא להכביד על כלכלתם בתקופת החורף. השגת אוכל בחורף היתה כרוכה

בסכנה מרבית בגלל העקבות שנשארו בשלג ואשר הובילו עד לזמלנקה־הבור.

הקבוצות נקראו בדרך־כלל על שם מנהיגיהן, כמו למשל קבוצת אלקה אריוביץ (דער טודרעס), שהכינוי הזה דבק בו בגלל פניו המנומשות מהשמש. קבוצתו היתה הגדולה ביותר ומנתה כ־15-20 איש. עוד היתה קבוצת יוסקה לובצקי מזאבלוץ, קבוצת האסנרים, על שם ארבעת האחים אסנר מהכפר נצ׳ה, יענקל, חיימ׳קה, אברהמ׳קה, ואהר׳קה, וקבוצה משותפת של חיים איצ׳קה (״דער ציגיינער״), ובן דודו אהר׳קה ברקוביץ, וניומקה רוגובסקי, וקבוצת ששקה, קבוצה רוסית משבויי המלחמה שנשארו בעורף.

הקבוצות היו סגורות בפני אנשים שמחוץ לחוג המשפחה או ידידים קרובים ביותר. החיים ביער היו קשים, והשגת מזון היתה כרוכה בסכנת נפשות. הפחד היה לא רק מהגרמנים אלא גם מהאיכרים שחיו מסביב לפושצ׳ה, שרובם היו עוינים ליהודים. תושבי הכפרים שמסביב לפושצ׳ה היו ממוצא ליטאי, ורובם היו משתפי פעולה עם הגרמנים. גם האיכרים ממוצא פולני לא נפלו בהרבה בשנאתם ליהודים, מהליטאים.

ענני הסתיו, שהורידו גשמים טורדניים ללא הפסק, ובישרו את בואו של החורף, הטילו פחד וחרדה בלב רבים מפני החורף הקרב ובא. עשרות מיהודי ראדון עזבו את הפושצ׳ה וחזרו לגטו מרציקנץ, שהיה קיים עדיין, כדי לעבור שם את החורף המאיים. היו מקרים שעם בואם לגטו, בלילה הראשון, נערכה ״אקציה״ ויהודים נתפסו למשלוח למחנות עבודה, או שחיטה והרג בתוך הגטו, והם נאלצו לברוח תחת מטר יריות ולחזור שנית לפושצ׳ה.

אברהם פיקובסקי ובנו נחום הגיעו לסביבות דוגאלישוק לאחר שלא הצליחו להיאחז בפושצ׳ה בפעם הראשונה. עוד באותו סתיו הם חזרו בשנית לפושצ׳ה, מאחר שלא מצאו אפשרות להסתתר בסביבת דוגאלישוק לתקופת החורף. נחום, שהיה עדיין נער צעיר, אמר לאביו בצר להם: ״נחזור לפושצ׳ה, הם יהיו מוכרחים לקבל אותנו אם נתעקש ולא נזוז מהמקום, לא תהיה להם ברירה״. וכך באו בפעם השנייה לפושצ׳ה עם נפילת השלג. הם הגיעו לאחת הקבוצות המאורגנות היטב שהיתה מצוידת במזון לכל תקופת החורף, והתיישבו בקרבתם.

בוקר בהיר אחד התחוור להם כי כולם נעלמו, ורק הם לבדם נשארו ביער־העד, המכוסה מעטה שלג לבן. למזלם, השלג טרם כיסה את כל

סימני המזחלת, והודות להתמצאותו הטובה של אברהם בדרכים, הצליח ללכת בעקבות המזחלת, והגיע עד למקומה החדש של הקבוצה. במקום החדש, מצאו "ז'מלנקה" (בונקר) גדולה תת־קרקעית, מוכנה לתקופת החורף, ומצוידת במלאי מזון. כשנודע ליושבי ה"ז'מלנקה" כי הם הגיעו בעקבות המזחלת, איימו עליהם ברוביהם כי יהרגו אותם על שהלכו אחריהם, והשאירו עקבות בשלג שיגלו את מקומם. הם דרשו מהם לעזוב את המקום, ומשלא אבו לעשות כן, בעטו בהם ברגליהם.

אברהם ביקש והתחנן שירשו לו לחיות בקרבתם, הוא טען ואמר: "הרי המזון שאתם זורקים ומבזבזים יספיק לשנינו מעל לראש", אבל שום שכנוע לא הועיל והם נאלצו לעוזבם. אברהם ובנו נחום חזרו בשנית לסביבות דוגאלישוק, כשהשלג והכפור החורפי שלטו בכול. גם הפעם הזאת לא הצליחו להיאחז ולהישאר בפושצ'ה.

יענקלה קובלסקי, שהצליח להגיע לפושצ'ה זמן קצר אחרי השחיטה, יחד עם אחיו ואחותו הקטנים, פינקה בן ה־7 ואסתרקה בת ה־9, לא יכול היה להחזיק מעמד ביער, וחזר לגטו בגרודנו. כמוהו חזרו מהיער לגטו חנה ומשה סלודובניק, ורבים אחרים. אך גם בגטו היה המצב ללא נשוא. הרעב היה גדול, ובמיוחד היה קשה לפליטים שחדרו לגטו בגניבה וחיפשו בו מקום מקלט. הם היו זרים, בלי תעודות, ובלי רכוש שתמורתו ניתן היה להשיג מעט מזון.

לייבקה רוגובסקי, אחיו של ניומקה מראדון, שילם בחייו עת ניסה להכניס כיכר לחם לגטו. אך גרוע מזה היו ה"אקציות". זמן קצר אחרי כניסתו של יענקלה לגטו החלו לתפוס אנשים כדי לשולחם למחנות עבודה־השמדה, או להוצאה להורג בתוך הגטו. יענקלה החל לחפש דרך בריחה מהגטו דרך גדרות התיל, וכשהצליח לצאת מחוץ לתחום הגטו, חדר בחזרה לגטו כדי לקחת איתו את אחיו הקטנים. אחיו פינקה בן ה־7, בראותו אותו חוזר לגטו, החל למרר בבכי לעומתו: "למה חזרת?"

יענקלה, בתושייתו הרבה, הצליח כעבור מספר ימים לברוח מהגטו יחד עם הילדים, והם הסתתרו בשדה המושלג מפני הכפור והגרמנים בבורות שמצאו בשדה. לרוע מזלם, הבחינו בהם איכרי הסביבה והם דיווחו על דבר בריחתם לגרמנים, והללו החלו מיד לדלוק אחריהם כשטביעות עקבותיהם בשלג מסגירות אותם. במרדף זה נהרגו הילדים, ויענקלה חזר ליער בודד ועירירי.

באותו מפגש, שנערך באביב של פסח, הועלתה המחשבה שנלך יחד

לפושצ׳ה. במיוחד סמכנו על ניסיונו של אברהם פיקובסקי שכבר היה פעמיים בפושצ׳ה וידע את הדרך. הוא גם היה המבוגר בינינו, פרט לאבי, שהיה בן גילו. אך בשל ניסיונותיו המרים בסתיו שעבר, וכישלונותיו להצטרף לאחת הקבוצות, לא נטה אברהם לעשות ניסיון נוסף. שכנענו אותו כי אם לא יקבלו אותנו לאחת הקבוצות, נהיה קבוצה עצמאית. היינו שבעה אנשים: אברהם ובנו נחומ׳קה, חיימ׳קה פיקובסקי, אבי, ואני. חיימ׳קה ונחומ׳קה יצאו לכפר טלקונצה, להביא את אנצ׳קה ואת זימקה משה׳לס, שישבו אצל איכרים, כדי שיצטרפו אלינו.

אבא החליט, לבסוף, לא ללכת איתנו, אולי משום שנחלש מהשכיבה בבור במשך כל החורף, או מסיבות אחרות שלא גילה לי, ולא ידעתי את טעמן. הוא לא מנע בעדי ללכת, ואף לא ניסה לשדלני להישאר איתו. גם אני לא רציתי להפציר בו שיצטרף אלינו, היות ולא ידעתי מה צפוי לנו, כי הדרך היתה בלתי־ידועה ומסוכנת. בקרבת הפושצ׳ה היו כפרים ליטאיים ופולניים שארבו לפרטיזנים. במיוחד היתה הסכנה גדולה בסביבת הכפרים סלטנישוק וקובלקה, שהיו על גדות הנהר בכניסה לפושצ׳ה. כדי להיכנס לפושצ׳ה היו צריכים לחצות את הנהר, ובמעברים היו לעתים קרובות מארבים של גרמנים ופולנים, וכן מארבים של איכרי הסביבה, ומי שלא היה מודע לכך, עלול היה ליפול לידיהם. כך נפרדתי שוב מאבי, בפעם הראשונה אחרי מות אחי פנחס.

גם אביו של אברהם פיקובסקי, ר׳ יושע־יענקל, יהודי בגיל הגבורות, חי עדיין ביער עם בנו הצעיר שימקה החייט. נדברנו כי אם נמצא תנאי קיום ואפשרויות של הצטרפות לפרטיזנים בפושצ׳ה, נחזור וניקח את שאר יהודי דוגאלישוק. נשק טרם היה לנו, ונשקנו היו מקלות דמויי רובים.

ביום א׳ דחוה״מ פסח, ה׳תש״ג, 21.4.1943, יצאנו לדרך. הלכנו דרך שבילים צדדיים ובין שיחים, עזבנו את יער פטרישונצה ועברנו בין הכפרים שמילגין וסלבודקה. במקום זה הרגשנו פתאום כי נחומ׳קה פיקובסקי, בנו של אברהם, נעלם מאיתנו. הוא נוהג היה לרוץ קדימה לפני הקבוצה, וכך תעה ונכנס בשביל צדדי בין השיחים, התנתק ואיבד את הקשר איתנו. התעכבנו לחפש אותו זמן־מה, ולאחר שנוכחנו שאפסו הסיכויים למוצאו, המשכנו בדרכנו הלאה בהרגשה כבדה כי כבר בראשית דרכנו יש תקלות.

הרגענו את עצמנו ואת אביו כי הוא מתמצא היטב בדרכים, ובוודאי יחזור לאזור דוגאלישוק, ויצטרף ליהודים שנשארו שם. המשכנו בדרכנו

ועל־יד הכפר פולשוק חצינו את הכביש הראשי המוביל מראדון לגרודנו, והגענו לסביבות סלטנישוק. לפני עלות השחר חצינו בשלום את הנהר באחד המעברים והשארנו מאחורינו קטע דרך מסוכן ביותר. כשהאיר היום הזדקפה מולנו הפושצ׳ה על עציה התמירים הנישאים לשמים כנפילים.

כשנכנסנו עם אור היום ליער עבות זה, רווח לנו מאוד. הבעיה הראשונה שניצבה לפנינו היתה איך למצוא מישהו בלבירינת הענק הזה. חששנו להיתקל באחת הקבוצות הרוסיות, שכל מטרתן היתה שוד ורצח, ללא כל הבחנה, וכיהודים הרי דמנו היה הפקר. למזלנו, בלי לחפש הרבה, הגענו לאיכר בשם טורביץ, שחי יחד עם אחיו בפושצ׳ה, ושימש מקשר בין הפרטיזנים, והיה מביא להם ידיעות מהנעשה בסביבת הפושצ׳ה.

24

המפגש עם אלקה טודרס

בתחילה סירב טורביץ לספר על מקום הימצאם של הפרטיזנים, אולם אחרי שהפצרנו בו ושכנענו אותו כי לא יאונה לו כל רע, אמר לנו לחכות, והוא רץ להודיע לפרטיזנים היהודים כי הגיעה קבוצת יהודים לפושצ'ה. לא ארך זמן, ובין העצים הבחנו בפרשים רכובים על סוסים ומזוינים בנשק, הולכים וקרבים אלינו. כשהופיעו מולנו לבושים כקוזקים, כשחגורות רבות־רושם שקליעי רובים מושחלים בתוכן, ואקדחים תלויים על חגורות מעטרים את מותניהם, התערער לרגע ביטחוני, ולא ידעתי אם אלה שודדים או פרטיזנים. אחריהם השתרכה עגלה רתומה לסוס, שאף היא הלכה וקרבה אלינו. בראש קבוצת הרוכבים זיהיתי מיד את אלקה טודרס, שבא לקבל את פנינו. את העגלה הביא איתו כדי לקחתנו בה למחנה הפרטיזנים בפושצ'ה.

רגש של ביטחון אפף אותי: הרי זה עולם אחר ושלטון אחר, מנותק ושונה מהמציאות ומהווי החיים שהיינו רגילים לו עד כה. כאן לא מפחדים, מדברים בקול רם, אפילו צועקים, רוכבים על סוסים ונוסעים בעגלות רתומות לסוסים, מעלים מדורות גדולות, ומבשלים כשריחות התבשיל מתפזרים לכל עבר.

אלקה הופיע בעיני בדמות של משיח וגואל, נמשי השמש שעיטרו את פניו, שבגללם כינוהו טודרס, הוסיפו לו חן ויופי. פניו הביעו אומץ והקרינו ביטחון על כל הסובבים אותו. נזכרתי איך למדנו יחד בבית־הספר, בכיתה א' וב'. הוא היה גדול ומבוגר ממני בשנים, אך ללמוד לא אבה ולא אהב, וראשו לא נטה לתורה. היינו חברים טובים, ולא אחת הייתי עוזר לו ומצילו מהצרה ששמה מורים. עד היום מצלצלות

ומתנגנות באוזני מלות השיר והמנגינה, שלמדנו יחד:

יש לנו תיש,
לתיש יש זקן,
ולו ארבע רגליים,
וגם זנב קטן.

כעת ראיתיו לא כתלמיד וחבר לכיתה ב׳, אלא כמנהיג, וכמפקד גדול ומציל. מאז בית־הספר נפרדו דרכינו, הוא הלך ללמוד נפחות, ואני המשכתי ללמוד בבית־הספר ובישיבה הקטנה. עתה אני גאה שהייתי אי־פעם חברו לספסל הלימודים בבית־הספר, וגאוותי זו עליו אינה מרפה ממני עד היום.

25

הקבוצות השונות בפושצ׳ה

החיים בפושצ׳ה, בקבוצה של אלקה – וכפי שנקראה: ״אלקס גרופה״, על שם מפקדה – היו מאורגנים כיחידה צבאית. בבואנו מנתה הקבוצה מעל 70 נפש, ואוכלוסיתה היתה נשים וילדים, ואנשים בגיל־העמידה שלא היו מסוגלים למלא תפקידים קרביים. לרוב היו אלה אנשים בודדים או שרידי־משפחה, אח גדול עם אח או אחות קטנים, בן עם הורה מבוגר, דוד או דודה שהצליחו להישרד מהשחיטה בעיירה. זו הסיבה שקראו לקבוצה בשם ״סימיינה גרופה״ – הקבוצה המשפחתית.

בקבוצה זו היו גם צעירים אחדים שתפקידם היה להגן על המחנה, וגם לספק מצרכי מזון ובגדים לקיום המחנה. מכיוון שאנשי המחנה לא יצאו לתפקידים קרביים, היה הנשק שברשות הקבוצה דל ומצומצם ביותר. כל כלי־נשק טוב נלקח עבור הלוחמים שהיו בפלוגה מיוחדת. המטבח היה כללי והוא נוהל על־ידי טבח שהיה אחראי לפרודוקטים, וסיפק מזון לכל הקבוצה במאורגן. לכל אחד היה תפקיד שהוטל עליו על־ידי מפקדת המחנה. לרוב היו הנשים המבשלות, המכבסות ומתקנות הבגדים עבור הגברים שבקבוצה, וכן עבור הפלוגה הלוחמת. כיתה שיצאה לפעולה קרבית, היתה מבלה לעתים ימים אחדים בקבוצה המשפחתית כחופשת מנוחה.

לכל קבוצת אנשים, או משפחה, היתה סככה לשינה, מעין סוכה, עשויה מעצים וענפים. כמעט ולא היתה חובת הסוואה, כי בתוך היער הרגישו כולם כמו בבית, והיתה הרגשת ביטחון שאף אחד לא יבוא לשם.

כמובן שהיתה שמירה בקרבת המחנה, ופטרולים של שומרים הסתובבו בכל עבר במרחק מהמחנה להשגיח על כל תנועה באזור הפושצ׳ה, ועל כל עובר־אורח. משמרות ביטחון מוסוות היו ניצבות על כל הדרכים שהובילו לפושצ׳ה, והן היו מעבירות ידיעות לממונים על כל תנועה חשודה. גם איכרים מהסביבה הקרובה שימשו כמקשרים ומעבירי ידיעות למפקדה הראשית.

בפושצ׳ה, לראשונה אחרי חודשים רבים, לא הרגשתי מחסור במזון. בשר היה בשפע, לרוב היו מביאים עדר פרות או חזירים אחדים, ומחזיקים אותם במרחק־מה מהמחנה. רועה שהועסק במיוחד למטרה זו, היה חולב את הפרות החולבות, ודואג להאביסן. לפי הצורך היו שוחטים פרה או דוקרים חזיר, ומספקים בשר ומזון מבושל לכל המחנה. הדבר היחידי שהיה בצמצום וחולק בקיצוב היה הלחם, שאי־אפשר היה לאחסנו לזמן רב. לעומת זאת, קמח וכל מיני גריסים וקטניות היו בשפע.

בתקופה זו עדיין הסתובבו ביער קבוצות בלתי־מאורגנות, שלא קיבלו את מרות המפקדה הכללית של הפרטיזנים שהחלה לא מזמן להתארגן. בגלל חוסר התיאום בין הקבוצות השונות היו התנקשויות שנגמרו באסונות בנפש. במיוחד שררה אווירת חשדנות ועוינות בין הקבוצות היהודיות לבין הקבוצות הרוסיות הבלתי־מאורגנות. אחד הגורמים למתח ולחשדות, לעוינות ולקטטות שהיו מתחוללים לעתים בין הקבוצות היהודיות והרוסיות היו הבנות שבקבוצות היהודיות.

הרוסים, שחיו חיי שכרות והוללות, היו נטפלים לבחורות היהודיות, ואף היו כמה מקרי אונס. לא פעם גרם דבר זה להתנגשות מזוינת בין הבחורים היהודים לבין הרוסים. הקבוצות היהודיות היו גדולות יותר ופחות ניידות, כי היו בהן נשים וילדים, וגם אנשים מבוגרים. לעומת זאת, הקבוצות הרוסיות היו קטנות, בנות שניים־שלושה אנשים בלבד ולכן היו בעלות כושר ניידות גבוה. היו ביניהם חיילים שנשארו מאחורי קווי האויב, ושבויי מלחמה ואסירים שברחו מבתי־הסוהר עם פרוץ המלחמה. לאנשים צעירים אלה לא היתה חובה לדאוג ולקיים משפחות כמו בקבוצות היהודיות.

הקבוצות הרוסיות נקראו על שם מנהיג הקבוצה או החבורה. בין הקבוצות הידועות היו קבוצת קולקה, חבורות ואנקה ואיוואן שהיו שתיינים ורוצחים, קבוצת סאשקה, שלימים נהיה קומנדיר האוטריאד (מפקד הגדוד), ועוד. הן היו מזוינות היטב, והטילו חִתיתן על המשפחות היהודיות שמצאו מחסה במחפרות בתוך עובי היער. גם האיכרים שחיו

בסמוך לפושצ'ה נזהרו שלא לפגוש בהם, וחרדו לביקוריהם הפתאומיים והבלתי־רצויים. איוואן, שכולם פחדו ממנו ונמנעו מלפגוש אותו בשבילי היער, אהב משום־מה אהבת נפש את ז'מקה סלודובניק, עלם יהודי צעיר בעל עיני תכלת מראדון. וכשז'מקה נפצע באחת ההיתקלויות עם הגרמנים או עם משתפי פעולה מקומיים, אך הצליח לברוח, הלך איוואן אל בין האיכרים לחפש אותו, והזהיר את הכפריים לבל יפגעו בו לרעה ולבל יעזו להסגירו לגרמנים, כי נקום ינקום בהם ביד קשה.

קבוצתו של ואנקה הלכה באחד הימים אחר העקבות בשלג והגיעה למחפורת בה ישבו, בין השאר, לייבקה לוין ואמו, אחותו ובת אחותו רייקה, שהיתה עדיין ילדה קטנה, ושושקה וין ובנה בנצ'קה (בן ציון). ואנקה, שהיה תמיד שתוי, נטפל לנערה צעירה שישבה בקרבתה של שושקה, ובראות שושקה שסכנה אורבת לנערה, ניסתה לגונן עליה בגופה. ואנקה לא היסס לרגע, ובנוכחות חבריו הרוסים ירה בשושקה והרגה במקום.

שושקה וין היתה אשה צעירה ויפת־תואר, באמצע שנות השלושים לחייה. היא חיה בארץ ישראל, ובשנת 1927, כשהיא בהריון, חזרה לעיירתה איישישוק, ושם ילדה את בנה, שקראה לו בן ציון (בנצ'קה). שושקה היתה אשה אמידה ונדיבה, והיא נטלה איתה, כשברחה מאישישוק, מטבעות זהב. באחד הימים, סיפר בנימין פרנקל, הפצירה בו שייקח ממנה מטבע של 5 רובל בזהב, שהיה בימים ההם סכום עתק, באומרה: "קח את זה, אולי תזדקק לזה. אם תיתפס, חס וחלילה, על־ידי שוטר, יהיה לך לתת לו כופר־נפש. הרי אין ערך לכסף, אם לא נחיה".

יום אחד הגיעו גרמנים למשפחת האיכרים בוצ'קה, שביתם נמצא בפאתי הפושצ'ה. בני המשפחה שימשו כמקשרים ומודיעים של הקבוצות הפרטיזניות ביער. את אחד האחים הם הרגו, ולשני כפתו את ידיו בשרשרות ואמרו לו להובילם למקום מושבם של הפרטיזנים. הם איימו עליו שאם לא יעשה כן, יהרגוהו במקום. בוצ'קה, שהכיר את כל הקבוצות ביער, הובילם בכוונה לאחת הקבוצות הרוסיות, שנחשבה בעיניו כחזקה ביותר, כדי שהגרמנים ייענשו על העזתם להתקרב לפושצ'ה. אך הרוסים, בהרגישם שגרמנים נמצאים באזור, חמקו וברחו.

הקבוצה היהודית של יושקה לובצקי מזבלוץ והאחים אסנר, שהרגישה בנוכחותם של הגרמנים, שמה להם מארב והתנפלה עליהם. בקרב זה נפל שלמקה ברקוביץ מסבקניצה, בן דודו של חיים איצקה

מראדון. שלמקה התנפל על גרמני והחל לחנוק אותו כדי לקחתו בשבי אבל אז נהרג. הגרמנים שנותרו בחיים, ברחו על נפשם, ובוצ׳קה שוחרר על־ידי קבוצת הפרטיזנים היהודים. מאז פעולה זאת עלתה קרנם של היהודים בעיני הרוסים והחלו להתחשב בהם ואף נמנעו מלהתנקש בהם.

26

ראשיתו של האוטריאד

התארגנות הקבוצות ליחידה פרטיזנית מאוחדת, תחת מרות של מפקדה עליונה, החלה בחודשים פברואר־מארס 1943. אז הגיעה לפושצ׳ה של נצ׳ה קבוצה קטנה של שבעה אנשים מווסטוק־מזרח. הם היו חלק מקבוצה "דיברסנטית" (פועלים מאחורי קווי האויב) ומטרתם היתה לארגן את הקבוצות הפרטיזניות השונות המסתתרות ביערות, תחת מרות פיקודית אחת ולהשליט משמעת צבאית. המטרה היתה שיחידת הפרטיזנים תפעל לפי הנחיות והוראות רוסיה, שתועברנה בקשר אלחוטי, או על־ידי רצים ומקשרים, בין יחידות פרטיזניות שהיו במזרח, בסביבות מינסק ויערות נליבוקי.

באותו זמן קם והתארגן האוטריאד־הגדוד "לנינסקי קומסומול", בפושצ׳ה של נצ׳ה, שהיה מסונף לבריגדה הפרטיזנית שפעלה כ־100-150 קילומטר מזרחה, תחת פיקודו של הגנרל מיור קפוסטה. האוטריאד היה מחולק לפי השיטה הצבאית הרגילה למחלקות וכיתות, ומנה באותו זמן כ־100 איש. מרבית החיילים והפיקוד המחלקתי והכיתתי היו יהודים. הרוסים היוו אז כ־30% מכוח האדם שבאוטריאד. רוב הנשק הגיע לאוטריאד מיהודים שרכשו אותו בכספם, או שהשיגו אותו בכוח מאת האיכרים.

המפקד שעמד בראש האוטריאד היה הלייטיננט סטנקביץ׳ אנאטולי, שהגיע לפושצ׳ה כדיברסנט. פרט לפיקוד הצבאי, הוקם המטה הראשי (ה"שטאב") של האוטריאד. בין מקורבי ה"שטאב" היו גם שני יהודים בעלי מעמד מיוחד. שניהם היו, כפי הנראה, בעלי זכויות ועמדה במפלגה הקומוניסטית, ונאמנים על השלטון הסובייטי עוד מלפני המלחמה.

כשהוקם האוטריאד, עברו אליו כל הבחורים מהקבוצה המשפחתית שהיו מסוגלים לשאת נשק ולמלא משימות קרביות. גם הנשק שהיה בקבוצה המשפחתית נלקח והועבר לאוטריאד, כך שבידי הקבוצה המשפחתית נשאר נשק מפוקפק וחסר ערך. בקבוצה נותרו רק גברים אחדים בגיל־העמידה, שלא היו מוכשרים למשימות קרביות.

על אלקה הוטל להיות המפקד והאחראי של הקבוצה המשפחתית, שמנתה כבר כ־100 נפש. את המזון לקיום הקבוצה היו חבריה צריכים להשיג בעצמם, בעזרת הנשק המועט שהשאירו להם. אחים גדולים, ובנים להורים שעברו לאוטריאד, היו מביאים מדי פעם מזון ובגדים לקבוצה המשפחתית. גם האוטריאד, עת היה יוצא ל"בומביושקה" – פעולה להשגת מזון – היה מוסר לפעמים חלק מהשלל לקבוצה המשפחתית, וזאת משום שלהרבה לוחמים היו שם אחים ואחיות קטנים, הורים וקרובים. משימתו העיקרית של אלקה היתה לדאוג לקיומה ומחסורה של הקבוצה באמצעים המוגבלים שעמדו לרשותו. מפקדי האוטריאד לא דאגו לקיומה של הקבוצה המשפחתית, אדרבה, הם ראו בה גורם מכביד ומפריע, והיו מתייחסים לאנשיה בשוויון־נפש וזלזול. אלמלא העובדה שרוב הלוחמים היהודיים באו מקרב הקבוצה המשפחתית והשאירו בה קרובי משפחה, היה גורלם רע ומר.

מדי פעם בפעם היו מפקדי האוטריאד פוקדים את הקבוצה המשפחתית, ואוספים את הנשק שהיה ברשותם ומחרימים אותו, כשהם משאירים רק כלי־נשק שלא היו ראויים לפעולה כלל. אבל אלקה אריוביץ, שהיה אמיץ ובעל יוזמה, היה משיג מהר נשק חלופי תקין אצל האיכרים. למוד ניסיון, היה דואג להסתיר את הנשק מעיני הרוסים, ולהשתמש בו רק בזמן יציאה לפעולה. מקרים אלה של החרמת הנשק והשארת הקבוצה המשפחתית בידיים ריקות, חזרו ונשנו פעמים אחדות.

המקור העיקרי להשגת נשק היה עדיין האיכרים שאספו את הנשק שנעזב על־ידי הצבא הרוסי שנסוג בבהלה ב־1941. נשק מוצנח עדיין לא הגיע ליערות שלנו. השיטות להשגת הנשק לא השתנו, והיה צורך בעבודה מודיעינית כדי לדעת מי מחזיק נשק מוסתר. בדרך־כלל הדבר היה נעשה על־ידי הלשנה של איכר אחד על השני, בתוספת איומים והפחדה, ולפעמים גם על־ידי מכות. את הנשק היו מוציאים בסופו של דבר מתוך האדמה, ולפעמים מתוך קרקעית הנהר.

שתי קבוצות משפחתיות נוספות היו בפושצ'ה, קבוצת לִידָה וקבוצת גרודנו. כל אחת מהן מנתה כ־70 איש. אבל קבוצת אלקה הצטיינה

בארגונה ובמבצעיה, ושמו של אלקה הלך לפניו. הוא נקרא בפי כול "הקוזק" וכל איכרי הסביבה הכירוהו וגם יראו ממנו. גם המפקדים הרוסיים שבאוטריאד התייחסו אליו בכבוד, חלקם אף קינאו בו על הצלחותיו בהשגת נשק ובמבצעיו הצבאיים. לבושו היפה והמהודר היה להם לצנינים, כי הם לא השכילו להתהדר כמוהו.

המפקד הראשי, הלייטיננט סטנקביץ', אהב, העריץ וכיבד את אלקה. אבל לא כן המפקדים שמתחתיו. הם לא יכלו לעמוד בתחרות עמו, ונטרו לו איבה עיוורת, שהשתלבה בשנאה ליהודים שספגו מהבית, ועתה מהאיכרים והגרמנים. בעיני היהודים היה אלקה נערץ ואהוב, חבריו כיבדוהו וצייתו לפקודותיו והוראותיו. הם ראו בו אבא, מציל ומפרנס של הקבוצה המשפחתית.

ימים אחדים לאחר שהגעתי לקבוצה המשפחתית של אלקה, ועוד בטרם הסתגלתי למקום ולסדרים, נתקבלה פקודה ממפקדת האוטריאד לערוך מפקד ולבדוק מי הצעירים הראויים לתפקידים קרביים כדי להעבירם לאוטריאד. מאוד חששתי שמא יפסלוני בגלל גילי הצעיר, ובגלל קומתי הנמוכה, ועשיתי הכול כדי להיראות גבוה יותר. אף ביקשתי ממכרים שימליצו עלי כראוי להיות לוחם. ואמנם זכיתי להיכנס לרשימת הלוחמים, ועברתי מהקבוצה המשפחתית לאוטריאד, לפלוגת הלוחמים.

"קשה להיות יהודי" – אמרה זו יפה ונכונה לכל מקום ולכל זמן. עד בואי לפושצ'ה לא אכלתי בשר כדי להימנע מלאכול טריפה, ולא ידעתי טעם בשר חזיר מהו. אמנם בזמן האחרון, כשהייתי בבור אצל אנדז'לביץ, התרתי לעצמי לאכול את מרק הבשר שבישלה אשתו, אבל את פיסות הבשר אשר בתוכו לא אכלתי. הקפדתי גם להתפלל מדי יום ביומו ולהניח תפילין, אותם התפילין שזכיתי לקבל מידי אמא, זיכרונה לברכה.

בבואי לפושצ'ה, נתקלתי במציאות חדשה. אינני חי עוד לבד עם עצמי, אלא בקרב קבוצת אנשים, יהודים ורוסים, המעורבים אלו באלו. אנחנו ישנים ואוכלים יחד, יוצאים לפעולות יחד, עובדים יחד, ואף את הזמן החופשי מבלים ביחד בשיח רעים.

כשהייתי עם אחי או עם אבא, יכולתי לוותר על אכילת בשר או שומן חזיר, ולהסתפק בפרוסת לחם ותפוחי־אדמה, בתוספת מוצרי חלב, וגם לרעוב קצת. אולם עתה שונה המצב, המטבח משותף וכל אחד מקבל מנת אוכל לפי תפריט שנקבע על־ידי הטבח או על־ידי האפסנאי, ואין אפשרות להשיג מזון אחר. ידעתי גם שעלי להיות בריא וחזק כדי שיהיה לי כוח

למלא כל משימה שתוטל עלי, ושלא אפגר אחרי לוחמים אחרים בלכתי איתם, על אף היותי נער לעומתם.

מצב זה הביאני למצוקה נפשית. לא ידעתי מה לעשות ואיך לכלכל מעשי, ולא היתה לי האפשרות לפנות לרב בר־סמכא לשאול לעצתו. אחרי לבטים ועינויים נפשיים במשך ימים אחדים, החלטתי בסופו של דבר כי בתנאים הקיימים מותר לי לאכול את כל המאכלים בלי יוצא מן הכלל, כי בחולשה גופנית בימים אלה יש משום פיקוח נפש. ברגע שהגעתי להחלטה זו, והמניע הדתי הוסר, התגברתי גם על הרתיעה של שיקוץ וגועל, שהיו מושרשים בי, מפני אכילת בשר חזיר, ומעתה ואילך לא נתתי דעתי לכך. יותר קשה היה לי עם התפילה והנחת התפילין. חששתי שמא יבולע לי אם יראוני מתפלל ומניח תפילין, וישימוני ללעג ולקלס, ובמקום קידוש השם אגרום לחילול השם בעיני הרוסים והיהודים גם יחד. אבל לא ראיתי בכך סיבה מוצדקת להפסיק את הנחת התפילין, הרי זמן היה לי די והותר, וגם שיחים ועצים לא חסרו להסתתר מאחוריהם. ובכל־זאת היתה זאת עבורי בעיה קשה, כי אסור היה להתרחק משטח המחנה בלי ידיעת הממונים על שמירת ביטחון המחנה. השומרים היו עלולים לחשוד שאדם זר מסתובב בסביבה, ולתקוע בי כדור עופרת. בלית־ברירה הייתי מתבודד במרחק־מה מהמחנה, עושה את עצמי מטייל להנאתי, ומתפלל בלחישה בלי להניח תפילין. לשמחתי, ידעתי את התפילה בעל פה. לעתים הייתי מתפלל בלב בלי לדובב בשפתיים, לבל יראוני מדבר אל עצמי. הייתי יוצא ידי חובת מצוות הנחת התפילין בהנחתם לרגע קט וחטוף, מבלי שיראוני. לא פעם קרה שדווקא ברגעים אלה היה מישהו מתקרב אלי. או־אז הייתי מתיישב בתנוחה של עשיית צרכי האישיים.

מצב זה לא נמשך זמן רב. כשעברתי לאוטריאד טמנתי את התפילין שלי בכיסי בגדי שלא הייתי מסירם אפילו בשנתי, וזוג תפילין אלו, שניתנו לי על־ידי אמי, נשמרו איתי עד היום הזה. שמרתים איתי בכל הדרכים, חציתי איתם גבולות וימים, והם היו צמודים לגופי עד הגיעי ארצה.

החיים היומיומיים בפושצ׳ה היו שונים לחלוטין מאלה שביערות הקטנים שבסביבות דוגאלישוק. כאן לא היתה קיימת הדאגה של השגת מזון מדי יום ביומו. לרוב, האוכל היה בשפע, וגם בגד ללבוש לא היה חסר. מדי יציאה לפעולה, היינו מסירים את בגדינו הקרועים והמלוכלכים ומחליפים אותם אצל האיכרים בבגדים אחרים, ובלילה אפשר היה לישון בשלווה מבלי לפחד מכל עלה נידף. הדאגות עברו מהפרט אל הכלל,

והמפקדים היו אלה שאמורים למצוא את הפתרונות.

השיחות נסבו על מבצעים צבאיים ועל פעולות גמול אחרות. הפעילות בזמן הפנוי היתה צחצוח הנשק, וטיפול בתחמושת המעטה שהיתה לכל אחד. הרגשת הבדידות נמוגה, והמועקה הכרוכה בבקשת פרוסת לחם מאיכר, שהיתה מלווה בדפיקות לב, הוסרה. השגת המזון היתה לפי פקודה, ומה שנותר לעשות היה רק לחשוב איך לבצעה בצורה הכי טובה ולחזור לבסיס השקט והחם בלי לבטים יתרים.

הציוד האישי של כל אחד, פרט לנשק, היו הכף, המזלג והסכין, שהיו תחובים בתוך שרוולי המגפיים, ומוכנים לשימוש מיידי. בעת הגשת ארוחה מבושלת, היתה הכיתה מתיישבת בעיגול, וסיר גדול היה מוצב באמצע המעגל. התבשיל כלל לרוב מרק בשר עם תפוחי־אדמה־בוליון, או מרק בשר עם גריסים, שעועית ואפונה. כל אחד היה תוחב את הכף שלו בתוך הסיר ודולה את המרק. אשרי האיש שהיתה לו כף גדולה ויד ארוכה, אזי ידו היתה על העליונה, והוא היה מעלה בכפו גם חתיכות בשר.

רק אתמול היו החיים מלאי סכנות, עמוסי שכול ואבדון, ואילו עכשיו חזרה אליהם העליצות שנבעה מעצם הקיום, למרות מה שקרה ומה שעלול לקרות כל רגע. החיים המשיכו בנתיבם החדש, וכל הצלחה, אפילו הפעוטה ביותר, כנגד המרצחים הגרמניים, גרמה להתפעמות גיל והתעלות נפשית. עצם ההישרדות, והיכולת לשלוט במקצת בגורל ולהיאבק למען המשך החיים, היו ממלאים אותנו חדווה. כשקרה אסון וחבר נפל בקרב, היה לבנו מתמלא צער רב, אבל לא היה זה משפיע על מהלך החיים, כי חוסַנו בפני אסונות. כל זמן שחיים, צריכים לאכול ולשתות, ומה שקרה היום לאחד עלול לקרות מחר לאחר. הבנו שכאלה הם החיים, וזה הפך לנו לטבע שני.

בחיי הג׳ונגל הפרטיזניים, כפי שהתנהלו בפושצ׳ה, לא חסרו מריבות ותככים אישיים. גם רדיפה אחרי כבוד וקנאה לא חסרו. אבל עם כל חוסר היציבות והארעיות שבחיים האלה, היו אף מקרים בהם נרקמו אהבות בין בחורים ובחורות.

הבחורות המעטות נהו אחרי הבחורים שיצאו להם מוניטין כלוחמים טובים, ושידעו להביא להן בגדים יפים בשובם מפעולה. מובן מאליו שההצלחה הגדולה ביותר היתה למפקדים, ואם קרנו של המפקד ירדה, היו הבחורות זונחות אותו בלי אומר ודברים ומחייכות ל״כוכב״ העולה החדש.

הבנות בחבורה עסקו בניהול "משק הבית", או עבדו כמזכירות, אבל להתקבל לאוטריאד היה קשה. רק בחורות יוצאות דופן הצליחו בכך. אחת כזאת זכורה לי: בחורה יהודייה מהעיר לידה, שנתקבלה לאוטריאד בזכות היותה לוחמת אמיצה. היא יצאה לכל פעולה קשה ומסוכנת, והיתה מצליחה למלא כל משימה קשה שהוטלה עליה בהצלחה לא פחותה מזו של הבחורים, וכל הגברים הלוחמים, רוסים כיהודים, רחשו לה כבוד והערצה, ולא העזו לפגוע בה ולהציק לה בשל נשיותה.

לחיי אדם במשטר של הג'ונגל לא היה ערך עליון. משפטי שדה והוצאה להורג היו דבר של מה־בכך. כדי לחזק את המשמעת הרופפת בתחילת ההתארגנות, נקטו שיטות ענישה חמורות ביותר, כמו במקרה של איצ'קה בוטביניק מאיישישוק, שהוא ואחיו אברמקה היו מראשוני הפרטיזנים היהודיים. איצ'קה נתפש כשהוא וחברו הרוסי נרדמו על משמרתם. חברו הרוסי טען כי היה זה תורו לישון והוא זוכה, ואילו לאיצ'קה נערך מיד משפט שדה, ובנוכחות כל האוטריאד, ואחיו אברמקה, ירו בו במקום, בלי כל אזהרה או התראה נוספת. מפקדיו רצו להוביל לעובי היער ושם לירות בו, אך הוא התנגד ואמר בתקיפות: "אם רצונכם במותי עשו זאת פה במקום".

חומרת הענישה היתה למען ישמעו ויירא. זמן קצר לפני־כן נתפס בעבירה דומה פרטיזן, לא יהודי, ואף הוא הוצא להורג בשל כך.

פעולות האוטריאד היו שונות ומגוונות: הריסת מסילות־ברזל, פיצוץ רכבות שהובילו תגבורות וציוד לחזית, השמדת מחסני תבואה ומזונות אחרים שהגרמנים היו מחרימים אצל האיכרים, הן במקומות ריכוזם והן בדרכים בזמן העברתם ליעדם, התקפות מתוכננות על בסיסי משטרה, במיוחד על אלה הקרובים לפושצ'ה. פיצוץ גשרים חשובים לתנועה הצבאית ולהעברת אספקה ומזונות מאזורים חקלאיים, והבאת מזון, ציוד ובגדים הדרושים לאוטריאד לשם קיומו.

27

המשלחת לגטו וילנה

בימיו הראשונים של אפריל 1943 הגיעה משלחת של שלושה אנשים מארגוני המחתרת בגטו וילנא לפושצ׳ה וביקשו לברר את האפשרות להביא יהודים לאוטריאד. מפקד האוטריאד, סטנקביץ, התייחס לרעיון בחיוב, וקרא לניומקה רוגובסקי ואמר לו שהוא מטיל עליו משימה חשובה: ״בחר לך עשרה לוחמים טובים ונשק טוב, צרפו אליכם את שלושת האנשים שהגיעו זה עתה מגטו וילנה, וצאו להביא יהודים מהגטו. אתם יודעים את הדרך לפושצ׳ה והם יודעים איך לחדור לגטו. אתם תחכו להם מחוץ לגטו עד שיוציאו את האנשים ותביאו אותם לפושצ׳ה״.

את המשימה קיבלו על עצמם עשרה אנשים מהאוטריאד, תשעה בחורים יהודים, ביניהם מראשוני הפרטיזנים: ניומקה רוגובסקי, יענקל אסנר, חיים איצ׳קה ברקוביץ, וז׳אמקה דוקסטולסקי, שזה עתה הגיע מגטו וילנה, ובחורה אחת מלידה ושמה מאשה. בין השלושה שבאו מהגטו היה בורקה פרידמן ואחד שכינויו היה ג׳ינג׳י. במשך שלושה לילות עשו ברגל את המרחק של 80 קילומטר, ובלילה הרביעי הגיעו ל״סורוק טאטאר״, מחנה עבודה של יהודי גטו וילנה לכריית טורף (כבול).

הדרך היתה רבת תלאות וסכנות. הם נאלצו להיעזר באיכרים כדי למצוא את דרכם, ואיכרים אלה, שזו הפעם הראשונה להם שנתקלו בתופעה של פרטיזנים חמושים, הפיצו שמועות שכ־250 פרטיזנים עם נשק אוטומטי מסתובבים בסביבה. למחרת הגיעו ידיעות כי ישנה תנועה גדולה של חיילים גרמניים וליטאיים לאורך הכביש, ולילה לאחר־מכן נפוצו שמועות, כי חיילים רבים מתחקים אחר עקבותיהם של הפרטיזנים.

לפי סיפורו של ניומקה, שלושת הווילנאים הלכו לגטו, ואמרו שייארך

יומיים שלושה עד שיחזרו. אך עם שובם מסרו כי בגטו לא מאמינים להם שהם באו עם פרטיזנים מהיער, לכן הם מבקשים שיצטרפו אליהם שלושה אנשים מהפרטיזנים כדי לשכנע את ארגוני המחתרת. בלית־ברירה הצטרפו אליהם ניומקה, חיים איצ׳קה, וז׳אמקה, ושוב נכנסו לגטו. למשטרת הגטו היהודית נודע דבר בואם של הפרטיזנים, ובשעות הלילה אסרו את כולם והביאו אותם לראשי הגטו, גנס ודסלר, והם נחקרו על מטרת בואם לגטו. התפתח ויכוח סוער בין הצדדים, שהטיחו דברים קשים זה נגד זה. גם ראשי הגטו הוכיחו אותם באומרם כי מעשיהם יביאו אסון על הגטו. לאחר איומים שיסגירו אותם לגסטפו אם לא יעזבו את הגטו מבלי להוציא משם אנשים, הם הסכימו לעזוב עם הקבוצה הראשונה שתצא לעבודה. למחרת בבוקר הם יצאו מהגטו עם קבוצה של כ־40 איש, שהצטרפה אליהם.

בלילה השני, בדרכם לפושצ׳ה במזג־אוויר גשום, אחזה עייפות רבה את האנשים שלא היו רגילים למסע מפרך כזה, והם החליטו להישאר ללינת לילה ויום אצל איכר. הגרמנים והליטאים כנראה עקבו אחריהם מבלי שהם הרגישו בכך, והתקיפו אותם. אלה שהצליחו להיצמד לקבוצה הפרטיזנית נסוגו ליער תחת מטריית האש הנגדית החזקה, וניצלו, אך אלה שנפרדו וברחו לשדה הפתוח – נפלו לזרועות הגרמנים והליטאים. מקבוצה של ארבעים איש המשיכו דרכם לפושצ׳ה כ־16 איש בלבד.

ז׳אמקה דוסטולסקי סיפר כי בהגיעם לפושצ׳ה לא רצה סטנקביץ לקבלם כי היו בלי נשק, בניגוד למה שהובטח לו. הוא שלח אותם ל״ווסטוק״ לזורין, יהודי רוסי, שארגן אוטריאד חדש. בלכתם בחזרה לפושצ׳ה (יער עבות) של נצ׳ה נודע להם שאין אפשרות להיכנס לפושצ׳ה בשל ה״אובלבה״ (כיתור) הגדולה, לכן החליטו לחזור ל״רודניצקי פושצ׳ה״, שלא הכירו אותה כלל והרגישו בה כזרים. מאיכרי הסביבה נודע להם כי בפושצ׳ה ישנו ״בטיושקה״ אחד עם קבוצת פרטיזנים, אך איך מוצאים אותם? יענקל אסנר, שנולד וחי בנצ׳ה, והכיר את אורחות חיי הפושצ׳ה אמר: ״מי שחי ביער צריך לאכול, ולבשל בלילה אי־אפשר כי יראו את האש ממרחקים, לכן הם מוכרחים לבשל ביום, וחייב להיות עשן כלשהו מהאש״.

הוא טיפס על עץ גבוה וישב עליו מספר שעות עד שגילה עשן. אחר־כך ירד מהעץ ואמר: אני יודע איפה הם, לקח איתו עוד שני אנשים ויצר איתם קשר. הם נשארו ב״רודניצקי פושצ׳ה״, כחודש ימים, ואחר־כך חזרו לאוטריאד.

את המזון עבור האוטריאד היו לוקחים לרוב מאיכרים אמידים בעלי אחוזות, ונזהרו מלפגוע בעניים. בראש ובראשונה היו לוקחים ממשתפי הפעולה עם הגרמנים, שאת רכושם היו מחרימים ומשמידים. עיקרון זה לא נשמר תמיד ולפעמים, בגלל אילוצים שונים, היו נוטלים מזון גם מעניים. היו באים לאיכר ואומרים לו כי בפקודה ממוסקבה עליו לשלם מס לפרטיזנים שהם נציגי השלטון היום. האיכר היה מקבל בתמורה תעודה המאשרת כי לקחו ממנו כמות כזאת וכזאת תבואה, וכך וכך בהמות וחזירים. אישור זה שימש להם הוכחה בפני הגרמנים כי לא נותר להם עוד עבורם, היות והפרטיזנים לקחו ממנו את הכול. תעודות כאלה היו מנפיקים לאיכרים גם כשלא לקחו מהם כלום, כדי שיוכלו להשתמש בהן בפני הגרמנים.

שבועות אחדים אחרי שהגעתי לפושצ׳ה, יצאה לפעולה יחידה פרטיזנית שתפקידה היה להביא מזון לאוטריאד. האזור אליו נשלחה היה אזור דוגאלישוק. למשימה זו צורפתי יחד עם אברהם פיקובסקי, היות והכרנו באזור זה את הדרכים ואת האיכרים, וכן מכיוון שרצינו לפגוש את יהודי דוגאלישוק, לספר להם על הפושצ׳ה, ולשכנעם לבוא איתנו לשם. ואמנם איתרנו אותם, ושהינו איתם יום שלם. נפגשתי עם אבא ושידלתיו לבוא איתי לפושצ׳ה. גם אברהם פיקובסקי הציע לאחיו שימקה ולאביו יושה־יענקל לבוא איתו לפושצ׳ה. סיפרנו לכל היהודים שאיתם נפגשנו על חיי הפושצ׳ה, הסברנו להם ואף הזהרנו אותם, כי פה עלולים יום אחד להשמיד את כולם, כי כאן הם נתונים לחסדי הגויים בלבד, וברגע שהללו יחליטו, חס וחלילה, להיפטר מהם, הרי יחסלו אותם כהרף־עין.

לדאבוני, לא מצאו דברי והסברי הד באוזני אבא ובאוזני יתר היהודים. אבא סירב לבוא איתי, הוא חזר על נימוקיו דאז, ״כאן אני מכיר את כולם מנעורי, וכולם מכירים אותי. אני עבדתי עבורם ושירתי אותם במשך שנים רבות, והם ידידי ולא יעשו לי עוול. עובדה היא שהם עזרו לי עד כה, והתייחסו אלי באהדה ובידידות״.

נימוק נוסף שלהם היה כי עתה פוקדים את האזור פרטיזנים, והשמועות על קיום קבוצות פרטיזניות יהודיות גדולות, ירתיעו אותם מלפגוע ביהודים, מאימת הפרטיזנים.

עד היום אינני יודע אל־נכון אם היו עוד סיבות שגרמו לסירובו של אבא לבוא איתי לפושצ׳ה. האם היו אלה שורשיו העמוקים באדמה עליה גדל, נופי הטבע והאדם שביניהם צמח, ומהם שאב את חיוניותו, האם קשה היה לו להינתק מהנוף ומיהודי דוגאלישוק שאיתם הרגיש בטוב.

מי יודע מה התרחש אז בלבו? עד היום לבי אינו שלם על שלא הצלחתי להניעו לבוא איתי, ובצו הגורל נפרדתי ממנו, מבלי לראותו שוב לעולמים, אותו ואת כל יהודי דוגאלישוק התמימים והישרים, זיכרונם לברכה.

זמן לא רב אחרי שנפרדתי מאבא, שוב הלכה קבוצת פרטיזנים לאזור דוגאלישוק, וביקשתי מהם שיביאו אותו איתם לפושצ׳ה, אך בשובם בישרו לי את הבשורה האיומה כי לא פגשו אותו. הם סיפרו כי ״פולנים לבנים״ התנפלו על יהודי דוגאלישוק בערב חג השבועות, והרגו חלק גדול מהם. כנראה שגם אבי היה ביניהם. מאוחר יותר נודע לי כי בהתנפלות זאת נהרגו: ר׳ יוסף יעקב, בגיל שמונים וחמש שנים, איש תם וישר, עובד האדמה ואלוהים; אבי, משה דוד ליפקונסקי, בן ארבעים וחמש שנים; לאה רודניצקי, בנה לייבקה, ונכדתה הקטנה; פריידל ברוויניק, שחכרו את אדמות הדוד יעקב־לייב, שלא חזר מארגנטינה – כולם יהודי דוגאלישוק.

הנותרים מיהודי דוגאלישוק נהרגו זמן קצר לאחר־מכן, ואיש אינו יודע מתי ואיך. דבר אחד ידוע בבירור, כי כולם נהרגו על־ידי ״הפולנים הלבנים״, ששמו להם למטרה לטהר את פולין מיהודיה, וסיסמתם היתה ״פולין בלי יהודים״.

מותו של אבא זעזעני ודיכא את רוחי. עתה נשארתי בודד בחיים, בלי קרוב וגואל בעולמי החשוך. אובדנו החזירני לבור בראדון, לאמא ולאחי הקטן קושקה, ולאחי פינקה. עתה אין לי בשביל מי לדאוג, ואת מי לשמח, ואין מי שידאג ויתעצב בעבורי. אני חופשי מהכול, אף אחד לא מחכה לי עוד, ושום דבר לא אכפת לי עוד. לילות כימים הייתי מכונס בתוך תוכי עם מחשבותי. לא הייתי שלם עם עצמי על שעזבתיו. אמנם לא הוגד לי בפירוש שאבא נהרג, אלא שהיתה התנפלות על יהודי דוגאלישוק, אולם לבי אמר כי הוא אבד לי, ומאוד חרה לי שלא הצלחתי להביאו לפושצ׳ה.

זו היתה הפעם הראשונה שהתרסתי כלפי מעלה, ואמונתי בהשגחה האישית ובצדק האלוהי התערערה.

28

משפט המוות נגד אליהו אריוביץ

ביום בהיר אחד הוכינו תדהמה, כאשר נודע לנו כי אלקה נקרא ל"שטאב" של האוטריאד, על שם קוטובסקי, וכי הוציאו נגדו גזר־דין מוות. ההאשמות שהוטחו נגדו היו כי עוד בעבר, לפני קום האוטריאד, הוא חמס איכרים, ולקח מהם בגדים ואוכל שלא לפי "החוק", וכי הוא אשם בכך שהאיכרים לא משתפים פעולה עם הפרטיזנים. היו עוד האשמות רבות שהצדיקו כביכול את גזר־הדין.

לנו, היהודים, היה ברור לגמרי כי מתחת למסווה של "הצדק" המעוות, מסתתרת שנאת יהודים עיוורת, וקנאה אישית נגד אלקה, ששמו הלך לפניו על יכולתו האישית והארגונית, ומבצעיו המוצלחים.

המכאיב בדבר היה, שאלה שהאשימוהו במעשי שוד כביכול, ביצעו איתו במשותף פעולות דומות. אלא שאלקה היה לוקח מזון ובגדים כדי לקיים את האנשים שחיו בקבוצה שלו, ואילו הם היו חומסים ושודדים למען שכרות והוללות. במיוחד נודעו לשמצה מעשיו של סשקה השחור, הלייטיננט מהצבא האדום לשעבר, שהוא וחבורתו נשארו בעורף, ואחר־כך ברחו לפושצ'ה והתחברו עם ונקה, הרוצח הידוע.

הם נטרו לו שנאה מלפני קום האוטריאד, עת היה מונע מהם מלבצע מעשי אונס בבחורות יהודיות, ולפגוע ביהודים בכלל. הם גם חששו מידיעותיו הרבות אודות מעשיהם הנפשעים, ולכן נקטו את הדרך הפשוטה כדי לסלקו, ובחרו בו כשעיר לעזאזל לפשעיהם.

נכון הדבר, שהעיקרון שהֻנחה את אלקה היה להעניש גויים ששיתפו פעולה עם הגרמנים, או שהתנכלו ליהודים בגטו ובזמן הטבח של יהודי ראדון. הוא היה מבצע פשיטות נגד גויים ומחרים רכוש יהודי שנמצא

אצלם. ממילא התקבל הרושם כי הפרטיזנים הם נוקמי דם יהודי, וכל מי ששיתף פעולה עם הגרמנים נגד היהודים, הוא שונא הפרטיזנים.

רושם זה שנוצר מפעולותיו של אלקה לא היה לרוחם של שונאי היהודים שבקרב הפרטיזנים. אלה למדו פרק בשנאת ישראל וידעו כי אפשר להרוויח ולרכוש "ידידים" תמורת דם יהודי. פעולת הענשה נגד אלקה תאמה את המדיניות הכללית לרכישת ידידים לצבא השחרור הפרטיזני. בין הגורמים שהביאו להרשעתו של אלקה, היו מבצעי התגמול שלו נגד רוצחי יהודים.

בחורף של 1942/3, עוד לפני היות האוטריאד, יצא אלקה על דעת עצמו לפעולת תגמול נגד רקוצקי, שגרם לתלייתו של ברל ליפקונסקי בגטו לִידה, והשמדת משפחתו בגטו ראדון, כשהלשין עליו בפני הגרמנים כי הוא קומוניסט. אלקה נקם את נקמת ברל ומשפחתו, הרג את רקוצקי ואת רכושו העלה באש.

באחד הימים יצא אלקה להשיג מצרכי מזון ונקלע בדרכו לחתונה פולנית. בין המסובים זיהה שוטר פולני שבא עם אשתו הצעירה. אותו שוטר נטל חלק בשחיטה של יהודי ראדון. אלקה לא היסס להוציאם מבין המסובים, הביאם לפושצ'ה ודיווח לאוטריאד, כי לקח בשבי שוטר פולני, וביקש למוסרו למשפט האוטריאד. התשובה הטבעית ממטה האוטריאד היתה: תפסת אותם, עשֵׂה איתם כרצונך, ולפי הבנתך.

בינתיים נודע הדבר למרוסק, קומוניסט פולני לשעבר, שהיה במטה האוטריאד. הוא ניסה בכל מיני תחבולות להציל את חברו השוטר, אחיו הפולני. אלקה חשש שמא עלולים לשחררם, מיהר לבצע את גזר־הדין, והמיתו בטרם יצליח מרוסק להצילו. בזמן שמרוסק הפולני, הקומוניסט האדוק, רץ בקוצר נשימה וצעק "אלקה, אל תירה", נשמעו כבר יריות הנקמה על הדם היהודי. מרוסק הפולני, שהיו לו מהלכים במטה האוטריאד, נטר לאלקה שנאה על כך, וחיפש הזדמנות לנקום בו.

מעשיו אלה של אלקה שימשו אמתלה לקשירת קשר נפשע נגד אחד מראשוני הפרטיזנים המהוללים שסללו את הדרך לתנועה הפרטיזנית בפושצ'ה של נצ'ה.

הזמן המתאים ביותר לסלק את אלקה היה בעת שמפקד האוטריאד "לנינסקי קומסומול", ואחר־כך מפקד הבריגדה "לנינסקי קומסול", הלייטיננט סטנקביץ, יצא לשליחות עם קבוצת פרטיזנים למזרח, ולקח איתו את טובי הפרטיזנים היהודיים, חבריו לנשק של אלקה. בהיעדרו של סטנקביץ, הזדרזו לביים את משפט המוות נגד אלקה, וכדי ליצור אליבי,

כי לא היו מניעים אנטישמיים, שיתפו במהלך המשפט את שני היהודים שהיו מקורבים ל"שטאב" של האוטריאד. לפי השמועה, הם היו בין החותמים על גזר־דין המוות נגד אלקה. יהודים אלה, ברצותם להוכיח את נאמנותם הקומוניסטית, לא רעדו ידיהם שעה שחתמו, כמו כל יתר "שומרי הצדק ואוהבי ישראל", על גזר־דין המוות נגד אלקה. הם רצו להוכיח לחבריהם הרוסים והפולנים כי אין לחשוד בהם, חס וחלילה, באהבת ישראל.

כבר בעת שהתנהל המשפט נגד אלקה, בדלתיים סגורות ושלא בפניו, אסרוהו ושמו עליו משמר. נשקו ומדיו הפרטיזניים נלקחו ממנו ונמסרו לאחד הרוסים כשלל. השומר היהודי, שהופקד לשמור עליו, היה יוסלה חמרסקי מאיישישוק, וכפי שנמסר לי מפי ליפה סקולסקי, ולאחר־מכן על־ידי יוסלה בעצמו, פנה יוסלה לאלקה ואמר לו, "אלקה, אולי נברח שנינו. העניין עלול להיות מסוכן". אבל תשובתו של אלקה היתה: "אינני מפחד מהם".

באותו זמן הייתי עדיין במחנה של הקבוצה המשפחתית, שנקראה "סימיינה גרופה". זכור לי המִפקד שערכו לנו, ובו מסרו לנו הסברים ופקודות של מנהלת מטה האוטריאד.

מביימי המשפט חשבו תחילה להוציא לפועל את גזר־הדין בתוך הפושצ'ה ולעיני כל האוטריאד, כמשפט־ראווה רשמי וגלוי. הכוונה מאחורי זה היתה לשבור ולפורר את האחדות של הקבוצות היהודיות שהיתה קיימת לפני הקמתו של האוטריאד כי מזמן שנכנסו היהודים על נשקם לאוטריאד, היה מתח בין הקבוצות היהודיות והאוטריאד. היהודים חששו כי לאחר שמסגרתם תפורק, יוכלו גם לפרוק את נשקם, או־אז יוכלו לעשות בהם כאוות־נפשם. הם היו למודי ניסיון, וטרם שכחו כיצד ביקשו בעבר לשדוד את הנשק מיהודים באמתלה שהקבוצות המשפחתיות אינן מבצעות פעולות קרביות, ולכן אינן זקוקות לנשק טוב.

ואמנם, בזמן שעורכי המשפט רצו לבצע את זממם ולהוציא להורג את אלקה לעיני כל האוטריאד, קמה מהומה בין היהודים, הם תפסו את נשקם ואיימו להפעילו אם ינסו לבצע את גזר־הדין. היהודים תבעו את ביטול גזר־הדין הבלתי־צודק, ודרשו לפחות לדחות את המשפט עד שובו של מפקד הבריגדה סטנקביץ.

בראותם כי עלולה לפרוץ התנגשות מזוינת בתוך האוטריאד, נאלצו מביימי המשפט לוותר על זממם והחליפו את גזר־דין המוות בהטלת עונש חלופי. על אלקה הוטל לבצע שלוש משימות קרביות מסוכנות ביותר.

לכך לא היתה התנגדות, וכולנו נשמנו לרווחה. היינו בטוחים כי אלקה יוכל לבצע בהצלחה את המשימות הקשות ביותר.

כשנגמר המשפט כפי שנגמר, נאלצו להחזיר לאלקה את נשקו האישי ואת מדיו, אולם הוחלט להורידו מתפקידו כמפקד "הסימיינה גרופה" והעבירוהו לאוטריאד. היינו משוכנעים שהעניין נגמר בזה, וכי אלקה יצליח לעלות שנית ולתפוס את מקומו הנכון גם באוטריאד.

כעבור ימים אחדים הזמינו אנשי ה"שטאב" את אלקה לצאת איתם יחד לפעולה חשובה. בין היוצאים לפעולה זו היו גם שני היהודים חברי ה"שטאב". ניומקה רוגובסקי סיפר כי אלקה נועץ בו ושאל לדעתו אם עליו ללכת איתם או לסרב. ניומקה השיב לו: "לך בבטחה, אין לך מה לפחד", אך לבו אמר לו להיזהר. אנשי ה"שטאב" חזרו כעבור יומיים מפעולתם ואלקה לא חזר איתם, רק כובעו נראה בידיו של מישקה פרטיזן. שוב ערכו מפקד של כל האוטריאד ואיימו בעונשים חמורים נגד כל מי שיעז להמרות את פי המפקדים ויפר את המשמעת הצבאית של האוטריאד. בהזדמנות זאת מסרו גם על ביצוע גזר־דין מוות נגד אלקה בכפר ליפקונצה.

כפי שנודע לאחר־מכן, ביימו משפט־ראווה לעיני כל הכפר, והסבירו לכפריים הנדהמים כי גזר־דין מוות הוצא נגד אלקה אריוביץ על מעשי השוד והרצח שהוא ביצע נגד תושבים שלווים.

הכפר ליפקונצה היה אחד הכפרים שאהדו את הפרטיזנים, ובמיוחד כיבדו, אהבו והעריכו תושביו את אלקה. בעת ביצוע גזר־הדין הראוותני, בכו כל תושבי הכפר בדמעות. סופר גם כי אשה זקנה, כבת 70, זעקה לעבר מבצעי הפשע: "מה אתם עושים, הרי הוא כאלוהים שלנו". איכרי הכפר גם סיפרו כי כבר בפושצ'ה קשרוהו ופצעוהו ברגליו לבל יוכל לברוח מהם, אחר־כך ירו בו מאחור בראשו, לאחר שביקש שיהרגוהו ולא יענוהו. עד היום לא ידוע מי היה היורה באלקה: כולם יחד, או אחד מחבורת הפושעים. היתה גם גרסה שאחד היהודים היה ראשון היורים, אבל לא היה מי שיוכל להעיד על כך, מלבד מבצעי הפשע עצמם.

פרשייה עכורה זו היא כתם שחור על הדפים הזוהרים של המאבק להישרדות ולהצלה, שאלקה ושכמותו כתבו, בימים האפלים ביותר של עמנו.

כך חוסל אחד מטובי הפרטיזנים היהודיים שפעל רבות להצלת היהודים ביער. אלקה היה דוגמא חיה לרבים איך לחיות ולהתקיים ביער. הוא פילס דרך במתן דוגמא אישית לעשרות רבות של יהודים.

מותו גרם לנו, היהודים, צער רב. הרגשנו גם מבוכה בשל מעשה ההונאה והנבלה שנעשה ואין להשיב. החלה תסיסה בין היהודים, והועלתה האפשרות להקים יחידה יהודית נפרדת. באותו זמן גדל האוטריאד והפך לבריגדה, והשם לנינסקי קומסומול הוסב לשם הבריגדה, והאוטריאד שלנו קיבל שם חדש: "קוטובסקי אוטריאד".

בין כה וכה שב סטנקביץ משליחותו במזרח, ומאוד חרה לו על המעשה הנפשע שביצעו נגד אלקה. הוא הצטער על אובדן לוחם אמיץ ומוכשר ועל כי איבד את מי שמסוגל היה לבצע את הפעולות הגדולות והמסוכנות ביותר. כמפקד כללי לא יכול היה לפטר את כל ה"שטאב" שלו ולהרוס את האוטריאד, ולכן נאלץ להשלים עם הנעשה. ידענו כי סטנקביץ שנא את האנשים שביצעו את המעשה הנפשע, וחיכה להזדמנות לשלם להם כגמולם, אולי בבוא יום השחרור.

29

סטנקביץ ולייבקה כץ

לרוע המזל, לא זכה סטנקביץ אנאטולי, המפקד הרוסי והאדם הנאור, לראות את הניצחון. ב־15.2.44, כמה חודשים לפני השחרור, בשובו מ"וואסטוק" (מהמזרח), הותקף על־ידי "הפולנים הלבנים", ליד הכפר ברזובצה. סטנקביץ ואנשיו שליווהו, נכנסו איתם לקרב והוא נפצע קשה. ה"אדיוטנט" שלו – שלישו ועוזרו הנאמן לייבקה כץ – חש להציל את מפקדו האהוב, ובזמן שהוא נשא אותו על גבו כדי להוציאו משדה הקרב, פילח צרור כדורים את גופותיהם, והמפקד ועוזרו הנאמן נפלו חבוקים יחדיו.

אליהו לייב כץ (לייבקה־ליובקה) ברח מיד עם כניסת הגרמנים לליטא ב־1941, מעיירתו אולקניק לאיישישוק, ומשם לווארנובה. לאחר זמן קצר ברח משם והסתתר אצל כומר עד חודש מאי 1942. הכומר סידר לו ניירות אריים, כאילו היה נוצרי, והוא עבד אצלו בכל מיני עבודות חקלאיות, ואף היה מתלווה אליו לכנסייה בימי ראשון. כשנודע להם כי ביערות הסביבה נמצאים פרטיזנים, מכר הכומר את חליפתו היפה של לייבקה, שנותרה לו עוד מהבית, ובתמורה קנה עבורו רובה אוטומטי ל־10 כדורים "דישטקה", ושלחו ליער.

בהגיעו לפושצ'ה של נצ'ה הצטרף לאחת מקבוצות הפרטיזנים. אז הוא היה בין ראשוני הפרטיזנים, לפני היותם מאורגנים ביחידה מסודרת. עם ייסודו של האוטריאד "לנינסקי קומסול" על־ידי סטנקביץ, הפך לייבקה להיות ה"אדיוטנט" שלו, ובתפקיד זה היה ב"שטאב". גם לאחר־מכן, כשסטנקביץ היה "קומנדיר", מפקד הבריגדה, "לנינסקי קומסול", המשיך לייבקה להיות שלישו הנאמן עד יום מותם.

סטנקביץ העריך ואהב את לייבקה. אחותו של לייבקה, ליובה, סיפרה כי סטנקביץ אמר לה פעם: "פאקא יא זיט בודו ליובקה בודיט סאמנוי" – כל עוד אהיה בין החיים ליובקה (לייבקה) יהיה איתי. על אמירה זאת חזר בהזדמנויות שונות.

לאחר מותו של סטנקביץ, התמנה מרוש'ק הפולני למפקד הבריגדה, ואחריו התמנה רוסי בשם פאטאפוב, שניהם היו נגועים בחיידק של אנטישמיות, ושנאו יהודים באשר הם יהודים. הם הוציאו את הבחורות היהודיות מהאוטריאד, גם את אלה שהיו בו מראשיתו, ועל־ידי כך אילצו את אחיהן או בעליהם לעזוב את האוטריאד. גם גברים מבוגרים, שהיו מראשוני האוטריאד, ולקחו חלק בפעולותיו, שלחו מזרחה ליחידות המשפחתיות, בנימוק שאינם ניידים דיים בשביל אזור זה שהוא כה מועד להתקפות מצד הגרמנים ו"הפולנים הלבנים". על־ידי כך קטן מספרם של היהודים והצטמקה השפעתם.

סטנקביץ ולייבקה נקברו זה ליד זה על־ידי איכרי הסביבה בבית־העלמין הנוצרי בכפר שינקובצה. אחרי השחרור הוציאו את גופתו של סטנקביץ והטמינו אותה בכיכר השוק של העיירה אוסטרינה, אך את גופתו של לייבקה השאירו. כשאחותו של לייבקה, ליובה כץ, פנתה לרשות המוסמכת, שהיה לא אחר מאשר פאטאפוב, יורשו של סטנקביץ, נענתה בשלילה. לא הועילו דבריה כי "אפילו האיכרים, תחת השלטון הגרמני, הבינו שיש לקוברם יחד ואילו אתם הפרדתם ביניהם". אחרי־כן פנתה לראש ה"נ.ק.וו.ד." במקום, שהיה רוסי, אבל גם התערבותו לא הועילה, ונאמר לה כי הדבר תלוי בראש המפלגה, שהיה אז אותו פאטאפוב. בעקיפין נרמז לה כי חבל שהיה יהודי. לבסוף אף יעצו לה כי מוטב שתעזוב בהקדם ותיסע לפולין, כי כאן אין לה מה לעשות.

ליובה, אחותו של לייבקה כץ, נותרה בודדה בגטו וילנה לאחר שהוריה הובלו עם כל יהודי אולקניק לאיישישוק, ושם נרצחו יחד עם יהודי איישישוק למחרת ראש השנה של שנת 1941. בגטו פגשה באקראי את לייבקה חפץ מאיישישוק, שהסתתר עם אשתו אצל איכר, אך הביא את אשתו גיטקה לטיפול רפואי דחוף. לייבקה חפץ סיפר לה כי קיבל מכתב על־ידי איכר מניומקה רוגובסקי, הנמצא ביער, ובו ד"ש מאחיה ליובקה שחי ונמצא איתו ביער. כך נודע לה לראשונה כי אחיה ליובקה חי. לייבקה חפץ הצהיר, כי הוא מוכן לקחת איתו מספר אנשים ליער. התארגנה קבוצה של שמונה אנשים שכללה את לייבקה חפץ ואשתו

גיטקה מראדון, בורקה סטול, דוד לוין, גרישקה גורוויטש, ז׳אמקה דוקסטולסקי מווארונובה, ליובה כץ, ואדם נוסף. הם רכשו שלושה רובים ואקדח, שלאחר־מכן הסתבר שהיו מקולקלים, וכך יצאו ב־7.4.43 ליער. לייבקה אמנם רצה להישאר עם אשתו אצל האיכר שהסתירם קודם, אך הוא סירב לקבלם בחזרה, בהזהירו אותם כי מסתובבים בסביבה אנשים זרים ומסוכן להישאר אצלו. בהדרכת סטול ולוין, שהכירו היטב את הסביבה, הגיעו לכפר קוואלקי על־יד הפושצ׳ה של נצ׳ה. הם נכנסו לאיכר הראשון שקיבלם יפה והגיש להם אוכל. ביודעו שהם יהודים, גילו להם הסוד, כי יש בסביבה פרטיזנים וביניהם נמצא גם ה״זאלאטוי זוב״ (בעל שן הזהב). כך כינו את אחיה של ליובה – לייבקה. האיכרים הצביעו להם על מקום מסוים והציעו להם ששם יישבו ויחכו עד שהפרטיזנים יעברו בדרכם לפושצ׳ה וכך יפגשו אותם. ואמנם כעבור זמן־מה שמעו רעש של עגלה מתקרבת, וכמה מהם יצאו לקראת העגלה. קשה לתאר את ההתרגשות והשמחה של הקבוצה בפוגשה לראשונה פרטיזנים, וביניהם את יוסלה חמרסקי מאיישישוק,* ואת אברהמ׳לה טיקן מאולקניק.** במיוחד שמחה ליובה כשסופר לה כי אחיה לייבקה נמצא שם, ושיש לו תפקיד חשוב ב״שטאב״ של האוטריאד. הפרטיזנים ציידו אותם במזון, ערכו להם מדורה, ואמרו להם לחכות במקומם עד הבוקר, והם עצמם הלכו לדווח לאוטריאד.

ה״קומאנדיר״ סטנקביץ, ושלישו לייבקה, חזרו לפנות בוקר רכובים על סוסים, מביקור אצל הכומר מהכפר דוביטש. המדורה שלא היתה צריכה להיות במקום זה עוררה את סקרנותו וחשדנותו של לייבקה והוא החליט לסור ולראות מי יושב מסביבה. כך הופיע לייבקה רכוב על סוס, לבוש מעיל עור וחבוש כובע רוסי מעוטר בכוכב אדום, חגור עם נשק כשרצועות עור מצליבות את חזהו, וגילה להפתעתו את אחותו ליובה, שלא ידע אם היא חיה בכלל. לייבקה לא התעכב ורץ במהירות לדווח למפקדו. כעבור זמן־מה הופיע ה״קומנדיר״ סטנקביץ בליווי פרטיזנים רכובים על סוסים, ולקחו את ליובה לאוטריאד, ואת היתר הביאו

* יוסלה חמרסקי הגיע ארצה באוניית המעפילים הידועה ״אלטלנה״, השתתף במלחמת השחרור, ולאחר־מכן היגר לארה״ב, שם הוא חי עד היום.

** אברהמל׳ה טיקן, שרגש הנקמה בער בעצמותיו, לא ידע מנוחה גם לאחר צאתו מהיער. בהיוודע לו, כי ליטאי מאולקניק, שלקח חלק ברצח יהודי אולקניק, מתהלך חופשי, עקב אחריו ביום א׳ של השבוע לתוך הכנסייה בין מאות המתפללים הנוצרים, ירה בו והרגו במקום. אברהמל׳ה טיקן עלה ארצה והקים משפחה, חי בה, ונטמן בעפרה למנוחת עולמים.

ל"סימיינה גרופה" (לקבוצה המשפחתית), ולאחר־מכן צורפו לאוטריאד. לייבקה השיג מכונת־כתיבה עבור אחותו, והיא עבדה ב"שטאב". בין השאר היתה מדפיסה לקטי חדשות וכרוזים בפולנית ובליטאית מטעם הפרטיזנים עבור האיכרים בכפרים. סמוך לשחרור הועברה לאוטריאד על שם "ואנדא ואסילבסקי", בריגדה שהיתה מורכבת מ"פולנים אדומים", שם המשיכה בכתיבת הכרוזים והחדשות בשפה הפולנית.

ליובה נשארה בחיים וזכתה לעלות לארץ ישראל והיא מתגוררת בירושלים, שם הקימה משפחה יפה, יחד עם בעלה פיטר מרשנד. ליובה בחרה לעבוד בשביל "יד ושם" והאוניברסיטה העברית, במחלקה ליהדות בת זמננו. היא ראתה בעבודת התיעוד משימה קדושה ותרמה לכך מאמצים ומרץ רב.

מותו של אלקה היתה מכה קשה לכל מחנה המשפחתיים שמנה כבר כ־100 איש. עתה נשארו ללא מנהיג שידאג להם, והופקרו בפני הסכנות הרבות שארבו להם. אלקה דאג להאכילם ולהלבישם, ואישיותו השרתה עליהם ביטחון ותקווה. אמנם מונו שני מפקדים אחרים במקום אלקה, ברל מאורן, ואלקה שמילגינר (הבולן), שהיה בזמנו יד ימינו של אלקה אריוביץ. אולם הם לא יכלו להתעלות לרמתו ויכולתו של אלקה, המוכשר והאמיץ.

לא עבר זמן רב וגם עלינו בפושצ'ה באו ימים קשים. הגרמנים החליטו לטהר את הפושצ'ה מפרטיזנים, ולמטרה זו גייסו כוחות משטרה גדולים ממשתפי הפעולה: רוסים לבנים, ליטאים, אוקראינים וכל מיני בוגדים. יחד עם הצבא הסדיר, ובסיוע מטוסים, טנקים ותותחים, ערכו בלוקדה ואובלבה (הסגר ופשיטה) על הפושצ'ה.

האוטריאד עזב בעוד מועד את האזור, ומחנה המשפחתיים שנשאר מופקר ללא מנהיגותו של אלקה, ספג אבדות קשות שהסתכמו בעשרות רבות של חללים.

יהי זכרו של אלקה ברוך ושמור איתנו לעד, כלוחם יהודי אמיץ, ומגן על כבוד ישראל, בימים אפלים של חולשה ואוזלת־יד.

30

ה"בלוקדה" על הפושצ'ה

תוך המבוכה הכללית שהשתררה במחנה המשפחתיים לאחר מותו של אלקה, באה פקודה לאסוף את כל הנשק הנמצא במחנה. כך נלקח כל הנשק הטוב לשימוש, רובים ותת־מקלעים, ונשק אישי, והועבר לאוטריאד. מחנה המשפחתיים נשאר בלי נשק ובלי מנהיג והופקר כולו בפני ה"בלוקדה" הגרמנית שמִשמשה ובאה.

השמועות על תנועות מוגברות של צבא בקרבת הפושצ'ה הלכו ורבו, ולא היה מנהיג שייתן את הפקודה להרחיק את המחנה מהסכנה הקרבה ובאה.

יום אחד, חזרתי עם עוד חמישה אנשים מפעולה של האוטריאד, והבאנו איתנו עדר בקר. בפקודת האוטריאד התעכבנו במחנות המשפחתיים כדי להשאיר להם פרות אחדות. באותו זמן הקיפו הגרמנים את אזור המחנות של המשפחתיים בפושצ'ה. השבנו וקיווינו שלפושצ'ה לא יעזו להיכנס, כי היה זה יער סבוך בעצים ושיחים, וצמחייה עבותה השתרעה על שטחי ביצות טובעניות.

ביום רביעי, 16.6.43, בשעות הבוקר המוקדמות, נראו מטוסים מעל הפושצ'ה, וזמן קצר לאחר־מכן החלו בהפצצה כבדה. במיוחד הפציצו את מחנות המשפחתיים של הלידאים והגרודנאים, והיו ביניהם נפגעים רבים. בשבילי היתה זאת טבילת־האש הראשונה של הפצצה ישירה, כשפצצות נופלות במרחקים כה קטנים ממני. זו היתה הרגשה מאיימת ביותר. ההדים החזקים, שהתפשטו בחלל היער, הטילו אימה ופחד, בנוסף לפחד של פגיעה ישירה. העצים התמירים והעבותים שהתנשאו לגובה של עשרות מטרים, השמיעו רעש אדיר ומתמשך בהישברם ובנופלם ארצה.

ובעוד הדי הרעשים ממשיכים להדהד בחלל היער מהפצצה עצמה, ממשיכים להישמע קולות השבר של העצים הנשברים ונעקרים, וחוזר חלילה. ברגע מסוים היה נדמה כאילו היער כולו נעקר ממקומו. ריחות השריפה והעשן, שהגיעו לנחיריים, הגבירו את תחושת האימה המתקרבת, המלווה בפחד לא להילכד באש המתפשטת לכל עבר.

ההפצצה נמשכה לסירוגין שעות אחדות, כשלהקות מפציצים חגות מעל לראשינו, שומטים מבטנם את פצצות התבערה, וזורעים קלעיהם בצרורות ארוכי "נשימה" וטווח, כשלהק אחד בא בעקבות קודמו. כשנרגע היער מההפצצות, נשמעו התפוצצויות ויריות מנשק אוטומטי קל וכבד מכיוון המחנות של אנשי לידה וגרודנו, שהיו במרחק קילומטרים אחדים מאיתנו. באין מפקד שיורה מה לעשות ולאן לפנות, השתררה מבוכה במחנה המשפחתיים של אנשי ראדון. אמנם הצליחו ליצור קשר עם האוטריאד ולקבל מידע מסוים, אבל הפקודה היתה להסוות את המחנה, ולהתרחק כמה מאות מטרים מהמקום לכיוון הביצות, בהנחה שהגרמנים לא ייכנסו לביצות הטובעניות.

אנו, ששת האנשים מהאוטריאד, שהיינו תחילה במחנות של אנשי לידה וגרודנו, הצלחנו לעבור למחנה של אנשי ראדון, עוד ביום רביעי לפנות ערב, אולם לא הספקנו לחזור ולהצטרף לאוטריאד שהיה במרחק כמה קילומטרים מאיתנו. חיכינו לבוקר כדי לעשות זאת.

ההרגשה הכללית היתה,שיש לעזוב את המקום במהירות ולעבור ל"רייך" לכיוון גרודנו. כולם ידעו שיש להסתלק מהמקום, אבל לא היה המנהיג שיגיד "בואו אחרי". נשמעו רק לחישות מפי כול, "לו אלקה היה חי, מזמן כבר היינו רחוקים ממקום זה".

ביום חמישי לפנות בוקר הגיעתנו הידיעה כי האוטריאד הצליח במשך הלילה לעבור בשלום את הנהר של דוביץ, להתרחק לעבר הרייך ולחמוק מההסגר של הגרמנים. כך הופקרה הקבוצה המשפחתית על־ידי האוטריאד הלוחם. קודם חיסלו את מפקדה, לאחר־מכן החרימו את שארית הנשק שהיה לה, ולבסוף השאירו אותה ללא הוראות מול ההתקפה הגרמנית הגדולה ביותר שהיתה אי־פעם על הפושצ'ה.

מפוזרים בין השיחים הסבוכים והעשב הגבוה, תקועים בתוך הבוץ הטובעני והקר עד למותניים, חיכינו לבאות. עם זריחת השמש על אגלי הטל הנוצצים, התחלנו לשמוע רחשי תנועה חשודה המתקדמת לעברנו. מדי רגע הגיעו לאוזנינו יותר ויותר רעשים של שבירת ענפים יבשים מדריכת רגליים, וקולות פעפוע של רגליים שוקעות ונמשות במים ובבוץ.

עדיין לא ראינו דבר, כי היה זה בוקר של ערפל כבד וסמיך, וקשה היה לראות במרחק של מטר מתחת לאף. אבל חשנו כי הסכנה הולכת וקרבה אלינו, והבינונו שהגרמנים אינם נרתעים מלשקוע בבוץ ובמים עד למותניים, והחילונו לסגת ולהתרחק מהקולות.

ייתכן שהגרמנים לבד לא היו מעיזים להיכנס לבוץ הטובעני, אך הם תוגברו בעֶרב־רב של ליטאים, רוסים לבנים, ואוקראינים, שכל חייהם רגילים היו לרבוץ בבוץ ובלכלוך, ושנאתם ליהודים היתה כל כך גדולה שלא נרתעו אף מלבוסס בבוץ טובעני כדי להרוג יהודי.

הנסיגה הפכה לבריחה, כי לא היה לנו מספיק נשק כדי להתנגד ולעצור בעדם. הדי יריות מכל סוגי הנשק נשמעו מכל העברים. תוך זמן קצר נוכחנו לדעת כי אנו מוקפים מכל הצדדים, ואין לאן לסגת ולברוח. היער היה מבותר במעברים, ושדה הראייה היה פתוח בין חלקה לחלקה ברוחב של כמה מטרים. הגרמנים העמידו מכונות־יירייה כבדות, ותותחים קלים, בכל המעברים כדי שלא נוכל לעבור מחלקת יער אחת לשנייה. כך השתלטו הגרמנים על הפושצ׳ה כולה. היה ברור כי הם תודרכו על־ידי איכרי הסביבה, אחרת לא היו יודעים למצוא את כל המעברים ולסגור בצורה כה מושלמת את הפושצ׳ה. הם גם הלכו ישר אל מחנה המשפחתיים, כאילו ידעו מראש את מיקומו.

החיילים הגרמניים, שסרקו את היער, הלכו בשורות חזיתיות וצפופות, ובפרישת ידיים יכלו לנגוע זה בידו של זה. לפני שהתקדמו, ירו לעבר השיחים שממולם כדי לטהר אותם ולגרש את המסתתרים לשדה הפתוח, אל מול העמדות ששלטו בהן באמצעות מכונות־יירייה.

התרוצצנו כבתוך מלכודת. לכל כיוון שפנינו קידמו את פנינו בברד של כדורים. בשעות הצהריים החל לרדת גשם שנמשך כל היום. קיווינו שבגלל הגשם אולי יפסיקו את המצוד והסריקות, אך לשווא. התברר לנו כי לא נצליח לחמוק ולהימלט מטבעת המוות הזאת, ואין לנו ברירה אלא לנסות ולהסתתר בין השיחים והצמחייה. מאחורי כל שיח נתקלנו בגופות המתים, המפוזרות לאורכו ולרוחבו של היער. כך התרוצצנו יום שלם, כשיורים עלינו מכל עבר.

אנו, השישה, הצלחנו לא להיפרד איש מרעהו. חשבנו שברגע שלא תהיה לנו ברירה, אזי נתפוס עמדות הגנה וננסה לפחות להרוג בהם כמה שנוכל, לפני שהם יחסלו אותנו. התחמושת שהיתה בידינו היתה מצומצמת ודלה, והיה לנו חבל לבזבז אפילו כדור אחד אם אין בכך הכרח. חשבנו שעדיף שלא יגלו את עקבותינו.

ברגע מסוים, בשעות המאוחרות של אחר־הצהריים, אולצנו לצאת לקרחת יער, שרק עצים עבותים בודדים הזדקרו בין שיחים קטנים ודלילים. מיד ניתכה עלינו אש תופת, ורק במזל ובנס לא נפגע איש מאיתנו. קליעי הכדורים התפזרו בשטח מסביבנו, ונתקעו בתוך העצים העבותים שמאחוריהם תפסנו מחסה. בזחילה ובריצה על ארבע הצלחנו להתחמק מהם ולעבור לחלקה אחרת, בה היו עצי אורן גבוהים, ולהסתתר בין השיחים הנמוכים והסבוכים והצמחייה הגבוהה.

בחלקת יער זו פגשנו בקבוצת אנשים ממחנה המשפחתיים של ראדון, והצטרפנו אליהם. הגשם המשיך לרדת וצללי העצים בתוך היער הקדימו במקצת את שעות בין־הערביים. שכבנו בציפייה שהערב יירד וייתן לנו מחסה. התפרשנו בין השיחים בשורה חזיתית לכיוון המשוער שממנו עלולים לבוא הגרמנים.

החלקה הזאת, בה שכבנו, עברה כבר את הסריקה של הגרמנים, וקיווינו שנוכל לשכב כאן עד רדת הערב. שכבתי באגף השמאלי של הקבוצה, שמנתה עתה כעשרים איש, ומימיני שכב קושקה השען. ברשותנו היו חמישה רובים בלבד, ולי היה רימון התקפה מתוצרת רוסית ר.ג.ד., עם ידית, שיכולתי להלביש עליו מעטפת רסיסים מפלדה לצורכי פגיעה. לפתע הופיעה חוליה גרמנית, שהתקדמה לעברנו בשורה חזיתית מימיננו, כשתת־מקלעיהם דרוכים בידיהם ומוכנים לפעולה.

בשפת מבטים וסימנים אילמים הזהרנו איש את רעהו לבל נתגלה עד הרגע האחרון. היתה לנו הרגשה שהם עדיין לא רואים אותנו, וכי אם ננסה לסגת ולברוח, ישנה סכנה שרבים מאיתנו ייפגעו, כי בנשק הדל שהיה בידינו לא נצליח לחסלם, ואילו הם יזעיקו תגבורת ויחסלו אותנו. החוליה התקדמה והגיעה מול האגף השמאלי שלנו, כשאני שוכב בקצה האגף. דרכתי את הרימון בשקט, הוצאתי את הנצרה כדי להיות מוכן לזריקתו ברגע שיגלו אותי. התוכנית היתה שאז יפעילו כל היתר את נשקם וננסה לסגת תוך כדי חילופי היריות.

אי־אפשר לשכוח את מראהו של קושקה השען מראדון, יהודי שהיה אז בשנות השלושים וחמש לחייו. בראותו את הגרמנים מתקדמים לעברנו, לא היה מסוגל לשלוט ברוחו, ובשוכבו שטוח על בטנו, החל לרעוד בכל איבריו, כאילו קדחת תקפה אותו. שיניו נקשו זו בזו, וגופו הוקפץ מהאדמה כאילו שכב על קפיצים ומישהו מנענע אותם. מבטי היה מרותק ונעוץ בגרמנים ובחנתי את צעדיהם ותנועותיהם, מאידך זרקתי מבט חטוף ומאיים לעבר קושקה לבל יתרומם מתוך פחד וחרדה, ויחשוף

אותנו.

החוליה התקרבה כמעט לקו החזית, במרחק עשרים מטר מהאגף השמאלי שלנו, ואנו צופים בנשימה עצורה לבאות: היגלו אותנו? ופתאום משק כנפיים עז הרעיש את העצים התמירים שהגרמנים התקדמו לעברם, והד הרעש התגלגל והֵפר את השקט המתוח. הנס התרחש! חיילי החוליה, שצעדו בבטחה, בשטח שכבר נסרק על־ידיהם, למקום האיסוף שלהם, בגמר מלאכת ההרג, נבהלו מהרעש וכיוונו את נשקם לעבר העצים, בחושבם כי פרטיזנים מסתתרים שם על העצים. בהיסח־הדעת הם עברו על־פנינו, מבלי לראות אותנו.

אבל לא היו אלה פרטיזנים על העצים, אלא יוני־בר, שהגרמנים החרידו גם אותם ממנוחתם. אוזני קלטו את המלים: "זא איין שיינע טאובן" – אה, איזה יונים יפות – וכשמבטם מופנה מעלה כלפי היונים הבורחות, חלפו הגרמנים מעל פנינו מבלי לראות את טרפם שהיה מונח לרגליהם. ואנו מלווים את צעדיהם בנשימה עצורה, ומתבוננים בפרצופיהם הרצחניים ובכובעיהם הנושאים את סמלי מלאך המוות.

בעוד הם הולכים ומתרחקים מאיתנו, שכבנו המומים מבלי להוציא הגה, עד שהתרחקו כברת־דרך ונעלמו מעינינו. כשהערב ירד עלינו נשמנו לרווחה.

עם רדת הלילה החילונו לחפש דרכים עקיפות לצאת מהיער הזה, ולחצות את הנהר כדי להגיע ל"רייך" ולהצטרף לאוטריאד. למזלנו, הסתובבנו כל הלילה בשבילי היער סחור סחור, מבלי להגיע למטרתנו, ועם עלות השחר הבחנו שאנו נמצאים באותו מקום ממנו יצאנו. מסתבר שהפעם שיחק לנו המזל, כי בלילה זה היו עדיין כל הדרכים והמעברים סגורים, ומארבים רבים ארבו לנו.

לפני יציאתנו מהיער עברנו במרחק־מה מהמחנה של המשפחתיים שהיה שרוף כולו, וגחלים עדיין רומצות בו. לא התקרבנו יתר על המידה למחנה, מחשש של מארב או מיקוש. בשעות הצהריים נפגשנו עם גששים של האוטריאד ונודע לנו כי הם הצליחו להתחמק מהבלוקדה ללא פגע, רק חוליית החיפוי של העורף התנגשה עם חיל החלוץ של הגרמנים והיו ביניהם חילופי יריות קצרים. מחשבה זרה התעוררה בלבי: מי יודע אם המחנות של המשפחתיים לא הופקרו בכוונה תחילה לידי הגרמנים כדי שהם יחשבו שנפגשו עם הכוח העיקרי וכי חיסלו אותו, בעוד האוטריאד מרוויח זמן כדי לסגת למקום מבטחים?

גששי האוטריאד גם מסרו לנו כי מפקדת האוטריאד נתנה פקודה לכל

חיילי האוטריאד להתפזר בחוליות קטנות, ורק לאחר גמר הבלוקדה ונסיגת הגרמנים מהיער, לשוב למקום המפגש שנקבע.

הבינונו שעלינו לעזוב את הפושצ'ה לזמן־מה עד שהבלוקדה תסתיים. התארגנו לחוליות קטנות של 4-5 אנשים, ויחד עם מיימקה דולינסקי, חיים פיקובסקי, ובנימין פרנקל, שמנו פעמינו לעבר החורשות הקטנות של מז'נצה. הלכנו במשך לילה שלם, מבלי שאיש ראה אותנו, ועם בוקר נכנסנו לשדה שעורה וחיטה נמוכים ושכבנו בין התלמים במשך כל היום, מבלי להרים ראש. היה זה יום קיצי של שמש וגשם לסירוגין. התפשטנו וניסינו לייבש את בגדינו הרטובים והמלוכלכים שהעלו ריח של זיעה, סרחון וריקבון. עם ערב הגענו לקבוצות היהודיות שהיו בחורשות האלו, ומצאנו אותם בחרדה רבה, אם כי עליהם פסחה האובלבה. אבל הם שמעו על ההתנפלות שהיתה על הפושצ'ה, ועל ההרג הרב שהתרחש שם. במקום זה פגשנו עוד כמה אנשים שהצליחו להימלט מהפושצ'ה בזמן הבלוקדה. כל אחד וסיפור הימלטותו, כל אחד והנס שקרה לו ושבזכותו נשאר בחיים.

חיימקה גיטלס, בסוקביץ, אז נער כבן אחת־עשרה, שטרם הגיע למצוות, נותק בזמן הבריחה מאמו גיטל ומאחותו הגדולה לאה. כשראה שהוא לבד והגרמנים יורים לכל עבר, טיפס על עץ גבוה, וישב עליו במשך כל היום וצפה איך "מלאך המוות" הגרמני, שליחו של היושב במרומים, משלים את מלאכתו בפושצ'ה של נצ'ה. אחרי שהגרמנים עזבו את המקום, התחיל לחפש את אמו ואחותו בשדה הקטל. כשהוא מטייל בין הגוויות, הבחין בחצאית שהיתה תלויה על עץ, וזיהה אותה כחצאית של אחותו הגדולה לאה. כפי שנודע לו אחר־כך ניצלה אף היא בטפסה על עץ, אך משניסתה לצאת מהיער נהרגה על־ידי הגרמנים או "הפולנים הלבנים".

סיפורו של חיים ברקה הנגר היה קצת שונה. בראותו שאין לו מפלט, נפל בין הרוגים, התמרח בדמם ונשכב מתחת לגוויות והפך להיות כאחד מהם. רק לאחר שהגרמנים עברו ובדקו את הגופות אם כולן מתות, קם והמשיך לברוח. היו כאלה שכדורים ניקבו את שרוולי מעיליהם, או מכנסיהם, ובדרך נס לא נפגעו. אצל חיים ברקה נוקבה כפית כסף שהיתה לו באחד מכיסי מכנסיו.

הבלוקדה על הפושצ'ה נמשכה 15 יום, ואחר־כך נסוגו הגרמנים מהפושצ'ה. במשך שבועיים ימים הסתובבנו בחורשות בסביבת הכפרים ייבונצה, מיז'נצה, וקרקודי, בסמוך לקבוצות היהודיות שהיו שם עוד מאז

שברחו מראדון, בזמן חיסול כל יהודי העיירה. המשפחות הקבועות שחיו שם היו: משפחת משה דוידוביץ, אשתו דבורה, ושלוש בנותיהן, חיה׳קה הגדולה, ליבלה האמצעית, ואסתר׳קה הצעירה; ליבה שמעיה־מנדל׳ס ואמה פריידה, ומדי פעם בפעם היו מזדמנים יהודים אחרים שעברו ממקום למקום כדי למצוא מקלט, אחרי שנאלצו לעזוב את המקום בו ישבו עד כה.

מקום מקלטם של היהודים בסביבה ההיא שימש מעין אכסניית דרכים ללינת לילה, וקבלת ידיעות על הנעשה בסביבה. פרטיזנים יהודיים עם נשק היו מזדמנים מדי פעם בפעם, כעוברי־אורח. להם עצמם לא היה נשק, והם התקיימו מקניית מזון אצל האיכרים כל עוד היה להם במה לשלם, ולאחר־מכן חיו בזכות נדבת לבם של איכרי הסביבה שהיו תומכים בהם בפרוסת לחם, בתפוחי־אדמה, קצת קמח, ולפעמים גם מוצרי חלב.

החיים הרוחניים של משפחות אלה היו המשכם של החיים בראדון. הכול התנהל על טוהרת הכשרות, שמירת השבת, והתפילה מדי יום ביומו. אחרי הבלוקדה (מצור) והאובלבה (מצוד) על הפושצ׳ה, הגיעו לכאן עשרות יהודים שהצליחו לברוח מהפושצ׳ה, והמקום הפך כמרקחה. החורשות היו קטנות, והאיכרים הטובים שחיו בסביבה היו מעטים גם כן. ריבוי היהודים שבאו לבקש אוכל אצל מספר קטן של איכרים, שכבר עייפו מלתת, צמצם עוד יותר את חוג הנותנים מרצון. היהודים החדשים, שזה עתה הגיעו, לא הכירו את איכרי הסביבה, ולא ידעו למי מותר לפנות ומעיני מי רצוי להתחמק. דבר זה הגביר את האיבה ואת סכנת ההלשנה.

אני, שהכרתי כבר את תנאי החיים בסביבת דוגאלישוק, וגם טעמתי את צורת החיים בפושצ׳ה, לא מצאתי כאן מרגוע. חששתי שכל יום עלולים להתנפל עלינו לפתע, מבלי שיהיה לנו לאן לברוח. ראיתי את המקום כתחנת ביניים זמנית, עד יעבור זעם. חשבתי כי כאשר יעזבו הגרמנים את הפושצ׳ה, ויסירו את המצור, אזי נוכל לחזור לשם ולהצטרף לאוטריאד.

31

קבורת חללי הבלוקדה

כשנודע לנו שהגרמנים עזבו את סביבות הפושצ׳ה, התארגַנו קבוצה של כעשרה אנשים, והחלטנו לחזור לשם. אנו, שניצלנו מהאובלבה, הרגשנו חובה מוסרית פנימית, לפני שובנו לאוטריאד, לאסוף את החללים, עד כמה שאפשר, ולהביאם לקבורה, לבל יהיו טרף לחיות השדה ולעורבים. כך, ביום ה־18 לאחר האובלבה על הפושצ׳ה, הגענו למקום המחנה של הקבוצה המשפחתית שהיה הרוס ושרוף.

העונה היתה של הבשלת הקמה, הימים הראשונים של חודש יולי. בעונה זו יורדים לפרקים גשמים בימי שמש חמים. הצטיידנו באתי־חפירה ובשמיכות שמצאנו פזורים בשטח המחנה ההרוס, ויצאנו לביצות לחפש את גוויות החללים. לעינינו נתגלו תמונות זוועה, שאדם רגיל, בימים כתיקונם, לא היה מסוגל לחזות בהם מבלי שדעתו תיטרף עליו. עוד ממרחק רב חשנו בריח חריף, וידענו שגוויות נמצאות בשטח.

כשהייתי ילד שמעתי סיפורים מאיימים אודות מלאכי החבלה שמטפלים בגופו של אדם אחרי מותו ומתעללים בו, ובמיוחד בגופותיהם של חוטאים עלי־אדמות. כעת נתגלה לפני עיני מחזה אימים של קברים גלויים, פזורים על פני השטח, מול שמים אטומים ושמש לוהטת. הגוויות שנשארו מונחות על פני השטח בגשמים ובבוץ, תחת אותן קרני שמש בהירות, איבדו את צורת האדם וצלם האלוהים שהיה להם קודם. אותם היקרים שרק לפני שלושה שבועות חייתי איתם, ויחד נאבקנו על קיומנו, הִכרתים בקושי לפי סימני הבגדים, או הנעליים, שעדיין לא נרקבו. הגופות עצמן נהפכו בצדן העליון לערימה של חיים אחרים, חיים של רימה ותולעה בדמות אדם, חיים של המוני מלאכי חבלה זעירים, הנעים

וזעים ויוצרים דמות בעותה. היה זה מראה מתעתע, בלתי־נתפש, של ילוד אנוש ויצור כפיו של הבורא, שראיתי לראשונה בחיי הצעירים והקצרים. חיזיון זה אינו מש מנגד עיני עד עצם היום הזה, כל־אימת שזיכרוני פוקד את מאורעות הימים ההם.

אחד מאלה שהכרתי, היה שמעון רדיקס מבריסק, תלמיד חכם מישיבת ראדון, שנשא לו לאשה את בת דודתי שרה ליפקונסקי, בתו של ברל החייט מדוגאלישוק. הראש הגדול, שהיה מלא חוכמה ובינה בתורת אלוהים חיים, נהפך לעריסה של תולעים ורימה, למצבור של רמשים מבעיתים. בהתבוננני בראש הדמיוני, מצאתי ניחומים ועידוד במחשבה שחלפה במוחי: הרי זהו הסוף הצפוי לכולנו.

בין שאר החללים שהבאנו לקבורה, זיהיתי את גופתו של בנצ׳קה ווין, שלמרות פניו המרומשות ניתן היה לזהותו לפי צורתו ובגדיו. בנצ׳קה, שהיה בן גילי, היה עלם חמודות יפה תואר בדומה לאמו שושקה. לפני כמחצית השנה היה עד לרציחתה של אמו על־ידי הרוסי וואנקה, שעה שהגנה על נערה בת גילו, ועתה נאסף גם הוא אליה.

פרט למחזה המחריד שנתגלה לעינינו, היה גם קשה להתקרב לגוויות המתפוררות, מחמת הריח החריף שנדף מהן. כה חריף היה הריח, שגם במרחק של 10 מטרים בשדה הפתוח היה קשה לנשום בשל המחנק. לא היו ברשותנו שום אמצעי חיטוי, ורק סיגרייה עשנה בפה היתה האמצעי היחיד לסתור את הריח החריף. היה דרוש רצון עז כדי להתגבר על החולשה האנושית, לדכא את החושים ולעצור את הנשימה כדי שאפשר יהיה להתקרב לגוויות.

אברהם פיקובסקי, שהיה חייל בזמן מלחמת־העולם הראשונה, וראה חללים רבים בשדה הקרב, הודיע שאינו מסוגל להתקרב לגוויות וביקש שיסלחו לו על כך, כי מחזה כה מזעזע ומחריד לא ראה מימיו.

עשרה אנשים היינו, אולם להעברת הגוויות נותרנו רק ארבעה אנשים. המחשבה שגם אני עלול להיות מחר מוטל אי־שם בשדה, גלוי לשמש וטרף לחיות השדה ולעורבים, היא שעזרה לי להתגבר על חולשת האנוש שבי. גם החובה המוסרית הפנימית של חסד אמת ואחרון למת, סיפקה לי את הכוח והיכולת לעמוד במשימה קדושה זו. כולנו שאבנו כוח מאותו מקור, ומניעים אלה הם שאימצו ידי כולנו לעמוד בניסיון קשה זה.

אי־אפשר היה לנגוע בידיים בגוויות המתפוררות, והשתמשנו בענפי עץ כדי לגולל אותן לתוך שמיכה, וכך לשאתן מתוך הביצה לקברים

שכרינו. לא יכולנו לרכז את כל הגוויות לקבר אחים אחד, מפאת המרחקים הגדולים בהם היו הגוויות מפוזרות לאורכו ולרוחבו של היער, ובביצות הטובעניות. לא הצלחנו לאסוף את כל הגוויות, כי לא היה לנו די כוח לכך. למשימה זו היה דרוש כוח אדם נוסף ואמצעי קיום לזמן ניכר. יצאנו ידי חובה חלקית כלפי אלה שמצאנום בשטח הקרוב. את הקברים חפרנו בעומק ששועלי היער לא יוכלו להוציאם. לאחר שכיסינו את הקברים, אמרנו קדיש לקדושים, וחרטנו על עץ עבות את התאריך 16.6.1943.

לפי מה שנחרת בזיכרוני, השתתפו במצווה זו של "חסד של אמת", אברהם פיקובסקי ובנו נחום, חיים פיקובסקי, בנימין פרנקל, מיימקה דולינסקי, יעקב סטולניצקי, ואברהם ליפקונסקי, כותב שורות אלה.

השמש נטתה לשקוע, ואנו הזדרזנו להתרחק מהר מהמקום שהטיל על כולנו מועקת חידלון. התמונה האיומה הזאת עמדה מול עיני במשך חודשים רבים, גם בתקופה ההיא, הקשה ומלאת הסכנות, ועד היום היא מופיעה וניצבת מול עיני מדי פעם בפעם, וזיכרוני משמש להן מצבה חיה.

לא פגשנו בפושצ'ה באיש, ולא הצלחנו ליצור קשר עם האוטריאד שהיה מפוזר ביחידות קטנות. רוב רובו של האוטריאד ומטה המפקדה עברו לרייך, בסביבות גרודנו ונובודבור. אנו התחלקנו לשתי קבוצות, חלק חזר לסביבות מיז'נצה, ואני, יחד עם אברהם פיקובסקי ובנו נחום, חיים פיקובסקי ויעקב סטולניצקי, הלכנו לביצות של ליפקונצה.

במשך חודשים אחדים ישבנו, קבוצה של חמישה אנשים, בביצות של ליפקונצה. שם, בכפר, נודע לנו, מפי האיכרים, הפרטים על משפטו והריגתו של אלקה. איכרי ליפקונצה לא שכחו אותו: כה אהוב היה עליהם.

זמן ניכר ישבנו בין השיחים הסבוכים של הביצות, מבלי שאיש ידע על קיומנו, עד שרועי הבקר עלו עלינו, אולם אלה שמרו את דבר הימצאותנו שם בסוד, ולא גילו לאיש. יתר על כן, הם היו מביאים לנו ידיעות על תנועות הגרמנים באזור, ומאוחר יותר גם על תנועת "הפולנים הלבנים". הכפר ליפקונצה היה ברובו של איכרים ליטאים ורוסים לבנים, ואלה לא אהדו את המחתרת הפולנית. בשטח הביצות לא היתה פיסת אדמה גלויה, ובזמן היותנו שם, תלינו בין עצים, ערסלים עשויים מענפים, ושכבנו בתוכם כמו קופים. הכינונו מלאי של תפוחי־אדמה, ומדי פעם היינו יוצאים להביא תרנגולות או מוצרי חלב, והיינו מבשלים מרק תפוחי־אדמה. כך חיינו תקופה מסוימת באין מפריע.

באחד הלילות הבחנו שמישהו מבעיר אש בשטח הביצות. הבינונו

שרק לאנשים כמונו, המסתתרים מעיני רואים, דרושה בלילה מדורת אש בשטח ביצות. למחרת בבוקר ניגשנו בזהירות לבדוק מי היה שם ליד המדורה. להפתעתנו, גילינו מתקן פרימיטיבי להפקת וודקה, והבנו שהיתה זו חבורת איכרים שעסקה בהפקה עצמית של וודקה, שנקראה בפיהם "סמוגון".

הפקת וודקה היתה כרוכה בסכנת מוות, כי הגרמנים היו זקוקים לגרעיני החיטה ללחם ולא לוודקה וכל הנתפס בעבירה זאת דינו היה מוות. תהליך ההפקה היה כרוך בבישול העיסה ואיודה במשך שעות רבות, והזמן המתאים לכך היה שעות הלילה. כך מצאנו בהם, במידת־מה, "שותפים לגורל", כי כולנו הסתתרנו למעשה מעין רואה. במשך לילות שלמים היינו עוזרים לידם, משוחחים איתם ומקבלים ידיעות על הנעשה בסביבה ובכלל. בתקופה זו הרגשנו יותר ביטחון, מכיוון שהאיכרים, יושבי המקום, ידעו היטב מה מתרחש באזור, וקשרנו את גורלנו בגורלם.

כהרגלנו, בכורח הנסיבות, הפכנו להיות ציפורי לילה, ובימים היינו שוכבים במחבוא וישנים. באחד הימים כאשר ישנו, מוסתרים בין השיחים, הגיעה אלינו ילדה רועה, שהכירה אותנו ממפגשינו איתה עת היתה רועה את עדרה בשטח הביצות, ושאלה אותנו בבהלה: "לא שמעתם את היריות? הרי אנשי A.K מחפשים אחריכם. הסתלקו מהר מכאן כי הם יהרגו אתכם". ואמנם ראינו מרחוק את קבוצת "הפולנים הלבנים", כשבראשם מתנוסס הדגל הפולני בצבעי לבן־אדום, כשהם יוצאים משטח הביצות. התברר כי היה זה נס שישַנו ולא שמענו את היריות שהיו מכוונות להבריחנו ממחבואנו בביצות ולחסלנו. הם הסתובבו זמן־מה בביצות כדי לחפשנו, ומשלא מצאו אותנו חזרו על עקבותיהם.

היה ברור לנו שמישהו הלשין על הימצאותנו בביצות, כי הם באו לחפשנו בדיוק במקום בו ישבנו בימים הקודמים. למזלנו, החלפנו את המקום יום לפני־כן מטעמי ביטחון, וכך ניצלנו מהם. ממקרה זה, וגם מידיעות אחרות, הבנו כי "הפולנים הלבנים" עוקבים אחרינו, ולכן נאלצנו לעזוב את הביצות שכבר התרגלנו אליהן והתאקלמנו בהן, ואף הרגשנו שם די טוב.

היה זה בימים הנוראים של עשרת ימי התשובה, ימים אחדים לפני יום הכיפורים, והיה לנו רצון להיות ביום הכיפורים עם עוד יהודים כדי לצום ולהתפלל יחד. לכן החלטנו ללכת ליערות מיז׳נצה, ולהיות בקרבתם של היהודים שם. בדרך למיז׳נצה עברנו דרך אחד הכפרים הסמוכים וסחבנו

תרנגולות אחדות בשביל "כפרות ליום כיפור". מאוחר יותר נודע לנו כי, לרוע המזל, לקחנו את התרנגולות מאיכר ידידותי, ואסור היה לנו לעשות זאת. הוא אף התאונן בפני היהודים שבאו לבקרו, כי גנבו ממנו תרנגולות. הצטערנו מאוד על טעותנו, וחיפשנו דרך לפצות אותו.

נשארנו ליום הכיפורים עם היהודים שהיו במקום הזה, משפחת משה דוידוביץ וליבה שמעיה־מנדלס.

32

היהודים ביער מיז׳נצה

לחורשות של מיז׳נצה נזדמנתי פעמים אחדות, כאורח נוטה ללון, אצל המשפחות היהודיות. היו אלה בביקורים חטופים ולא היה די בהם כדי להגיע להיכרות אישית. הפעם הזאת ישבתי בתוכם שבועות מספר, והיתה לי הזדמנות להכירם מקרוב, לדעת את אורחות חייהם ודרך מחשבותיהם, ואף ליצור קשרי ידידות עם יושבי המקום. בדרך־כלל לא שׂשׂה קבוצה כלשהי לבואם׳של יהודים נוספים שבכוונתם להתיישב ביניהם, וזה מהטעם הפשוט כי כל יהודי נוסף עלול לפגוע בפת לחמם. ריכוז מופרז של יהודים במקום אחד, המבקשים מזון מהאיכרים בסביבה, מהווה גורם מטריד. הופעתם של יהודים מתפרסמת ברבים, וגוררת אחריה הלשנה ומצוד על־ידי הגרמנים, ״הפולנים הלבנים״, וסתם שודדים שונאי יהודים, והדבר עלול להסתיים באבידות בנפש. למעשה, היתה מעין חלוקה אזורית ואף שמית בין היהודים, מי הולך לאיכר זה, ומי הולך לאיכר אחר, כדי לא להטריד יתר על המידה את האיכרים. בכל־זאת היו מקבלים את בואם של יהודים חדשים בסבר פנים יפות, ומקיימים את המצווה של הכנסת אורחים, מידת אברהם אבינו, במלואה.

בחורשות הקטנות שבין הכפרים קרקודי, מיז׳נצה, איבונצה, ישבו, דרך קבע, המשפחות של ר׳ משה דוידוביץ, הידוע בשם ״דער ליבאוער״, וליבע שלוסברג, בתם היחידה של ר׳ שמעיה־מנדל ופריידל אשתו, קרובי משפחת דוידוביץ. הם ישבו שם עוד מהיום הראשון לבריחתם מגטו ראדון. החורשות האלה אף נקראו בפינו על שמם, כאילו הן היו אחוזתם. לצדם ישבו, מזמן לזמן, עוד משפחות אחדות וגם אנשים בודדים.

הכרתי את המשפחות האלו היכרות שטחית בלבד, ידעתי מה

מראיהם, את מקום מגוריהם ועיסוקם, אבל לא יותר מזה, כי לפני המלחמה הייתי עדיין נער צעיר, ולא היה לי שום קשר איתם.

את ר' משה דוידוביץ זכרתי מילדותי מאז שרדף אחרי עת חציתי את חצרו, בלי נטילת רשות. ביתו עמד בפינת השוק, וחזית הבית כמעט ונגעה בדרך הראשית שהובילה לגרודנו, ובעבר השני של הדרך עמדה תחנת הדלק היחידה שהיתה בראדון. ר' משה ודבורה'ל אשתו נמלטו ליער עם שלוש בנותיהם, חייקה, ליבלה, ואסתרקה. הבת הרביעית, זלטקה עליה השלום, נהרגה שעה שברחו מהגטו, במוצאי שבת, ה־9.5.1942.

ר' משה היה תלמיד חכם חריף־מוח, ידען בתורה ובש"ס, וירא־שמים לפי תפיסתו הוא, אבל עם היותו קרוב למשפחת החצר הרבנית, לא היה מקובל עליהם. הוא לא הלך בדרך של הרבנות, ולא עשה את התורה קרדום לחפור בו, והפריד בין תורה ופרנסה. הוא היה מעז לחקור במופלא, וניסה לבסס את האני מאמין שלו מבחינה שׂכלית ולא הסתפק באמונה עיוורת. משום כך היה מעז לעיין בספרים "חילוניים", ומצא את המזיגה בין הדת והמדע, מבלי לראות במדע ניגוד הסותר את הדת.

תפיסתו הדתית, שהתבססה על הרמב"ם וספרו "מורה נבוכים", והושפעה גם מתקופת ההשכלה, לא היתה לרוחה של החצר הרבנית. פרנסתו של ר' משה באה לו מהמסעדה ומהמשקאות החריפים שהחזיק בה ברשות השלטונות. מתוך כך היו לו קשרים טובים עם איכרי הסביבה, שהיו פוקדים את מסעדתו ללגום כוסית וודקה בבואם לשוק בימי רביעי של השבוע, אחרי שמכרו את תוצרתם וכיסם היה מלא במצלצלים. הוא היה מקובל אצל האיכרים כיהודי הגון וישר והם כיבדוהו בשל כך. ר' משה ה"ליבאוועך" ומשפחתו התקיימו ביער במשך עשרים ושש חודשים, מבלי לגנוב ולגזול דבר מאף איכר. את לחמו היה משיג תמורת כסף וחפצים, או מקבלו כנדבה ותרומה מהאיכרים. במשך כל זמן היותו ביער, שמר על היהדות לכל פרטיה, כאילו היה בביתו בראדון. בעצמו לא טעם בשר טריפה, אך לא הביט בעין רעה על אחרים שאכלו, באומרו: "אתם, הצעירים, חייבים להיות בריאים וחזקים כדי שתוכלו להילחם ולשמור על נפשותיכם". הוא היה מתפלל בכל יום, ולא הבעיר אש בשבת, אבל כל יהודי, גם מחללי השבת לשעבר, היו כעת כשרים וטהורים בעיניו, והוא התגאה בכל בחור לוחם ואמיץ לב.

ר' משה היה מאושר, עת היה מזדמן לו מישהו שאפשר לשוחח עימו בדברי תורה ופלפול תלמודי. בזמן שהותי במחיצתו, הייתי מנצל את

ההזדמנות כדי לשמוע ממנו פירושי תורה ופלפול תלמודי שזכרם בעל־פה. הוא היה נוהג להקשות קושיה, ולהשיב עליה בחריפות ובעמקות מקורית משלו. תוך כדי כך, זכיתי בידידותו האישית ושל בנותיו שהעריכוהו מאוד והעתירו עליו כבוד. משום כך ראו בי אחד משלהם, מי שקרוב ליהדות ואוהב אותה, אם כי בעת ההיא כבר לא דקדקתי בענייני שבת וכשרות.

דבורה'ל אשתו היתה אשה יהודייה טיפוסית, מסורה לבעלה בכל נימי נפשה, ונוצרת את צעדיו לאן שפנה. מוצא פיו היה קדוש עבורה והיא לא עזבה אותו אף פעם, והיתה נלווית אליו כשיצא לאסוף לחם ומזון מהאיכרים. כך נהגו בו כל בני ביתו – שלוש בנותיו שהגיעו כבר לפרקן, ואשר לשתיים מהן היו כבר חתנים ביער. למרות הניגודים שצצו פה ושם בין הישן והחדש, בינו לבין בנותיו, ועל־אף היותן "עצמאיות" ולא סמוכות אל שולחן אביהן, הרי האבא היה כמעט מעל לכול. ר' משה הצטיין בחוסן גופני ובריאות טובה, והרגיש עצמו צעיר למרות חמישים שנותיו. תמיד השתדל להבין את הצעירים ושיגיונותיהם, גם אם דעותיהם היו מנוגדות לשלו. שכניו היהודיים ביער סיפרו כי פעם אחת חזר מ"פאחוד", יציאה לאיסוף מזון, והצליח להביא עימו שק מלא לחם. הוא עמד מעל שק הלחם, הביט בתוכו שוב ושוב, ושינן: "המשיח יבוא! המשיח יבוא! שק הלחם מלא!"

ר' משה ליבאוור סיפר לי כי ברל אנגלצין מנימנצין היה בא לאוהלו להניח התפילין שהיו לו לר' משה. באחד הימים נפגע ברל בצרעת על ידיו ובכל גופו, ובכל־זאת בא לבקש את התפילין שלו. ר' משה התלבט ולא ידע מה לעשות, אבל בסופו של דבר החליט להשאיל לו את התפילין למרות סכנת ההדבקה. מצב זה נמשך כחודש ימים מבלי שר' משה נדבק, ועל זה נאמר: "שליחי מצווה לא ניזוקין".

למרות היות החיים ביער בלתי־אנושיים, ואימת המוות ריחפה באופן תמידי מעל ראשינו, ולא נראה אף סדק דק לתקוות הגאולה, לא פסחו האהבה והקנאה על החיים שם. האנשים לא השתנו ונשארו בני־אדם רגילים עם הרצונות, החולשות והתאוות, ועם תשוקות החיים ומאווייהם. אהבות עזות כמוות נרקמו בין בחורים ובחורות. בגלל קשיי החיים ביער בכלל, ועבור בנות בפרט, מספרן של הבחורות ביער היה מועט, ולא אחת קרה שבחורים אחדים היו מחזרים אחרי בחורה אחת. כך קרה שפעם היתה הבחורה מחייכת לאחד ודוחה את השני ולהיפך. גם בתקופה קשה זאת לא זלזלו הבחורות בבגדים נשיים יפים ועדינים, ובחור

שהשכיל להעניק לבחורה מתנות, והצליח להביא לה בגדים יפים, היה זוכה בחיוכיה ואף באהבתה. גם מעשי בגידה לא חסרו, בצדם של גילויי נאמנות אינסופית, ובחורות חירפו נפשן להביא מזון לאהובן החולה או הפצוע. גם מקרי ריב וברוגז בין בני־זוג לא פסחו על אלה החיים ביער. לעתים נמשכו מצבים אלה חודשים על גבי חודשים, כבימים רגילים. כבוד כל אחד מאיתנו היה מושפל בעיני העולם הסובב אותנו, אבל היה קיים ביתר־שׂאת בינינו לבין עצמנו. אף אחד לא היה מוכן לוותר על כבודו, ועולם כמנהגו נוהג כבימים רגילים. בלי לדעת מה מביא איתו המחר, היו עורכים חשבונות לימים רחוקים שעדיין לא נראו באופק, חשבונות בין בני משפחה וחשבונות כספיים. רצון החיים היה חזק אולי יותר מבימים כתיקונם. קשה ביותר היה לקיים משפחה שלמה, ואלה שנשארו גלמודים הסתכלו בקנאה במשפחות המאוחדות.

רובנו היינו כערער בערבה, אך מסכנים היו אלה שלא השכילו להתחבר עם אנשים אחרים, ורע ומר היה גורלם אם סר חינם אצל שוכני היער הולכי על שתיים.

33

נשים וילדים קטנים

החיים ביער היו קשים ומלאי סכנות, אך שבעתיים היו קשים ואכזריים לאשה עם ילדים קטנים. ואכן רק בודדות הצליחו להגיע ליער עם ילדים קטנים. אחת המאושרות שהצליחה להימלט ליער עם ילדה הפעוט, היתה גוטקה וילדה בן השלוש, יוסלה. יוסלה היה ילד חכם ונבון, והפליא את כולם בפיקחותו. הוא התנהג כאילו היה פרטיזן מלידה. התמצאותו הטובה בחלקת היער בה ישבו היתה מדהימה. הוא הבין מדוע ולמה הוא נמצא ביער, מי הם רודפיו ומבקשי נפשו, ומה הסכנות הצפויות לו. יוסלה הפעוט הרגיש שהינו מעמסה כבדה לאמו, וחשש שמא היא תעזבנו והוא יאבד אותה. לפעמים היה אומר לה, בהזהירו אותה באצבעו: "גוטקה, אני יודע שאת רוצה להשליכני ולעזבני ביער". וכשהיו שואלים אותו, "יוסלה, איך תיכנס לאיכר לבקש לחם?" היה עונה ברוסית: "חאזיין דוואי חל'בה אי צ'טו ניבוד' דו חל'בה" ("בעל בית, תן לחם ומשהו נוסף ללחם"). הוא היה מציג איך יחזיק את הרובה כמו פרטיזן מול איכר, ויאלצהו לתת לו לחם. וכמו פרטיזן קטן היה אומר: "על שלושה דברים עומד העולם: על שנפס, צובייסען, ועל דבר שלישי" – שתייה, סעודה טובה, ודבר שלישי.

גוטקה היתה אחותו של חזקאל, בעל עגלה וזגג במקצועו, שהיה ידוע בכינויו חזקאל "די חתונה". כינוי זה עבר בירושה גם לשני בניו ראובקה הצעיר, וועלבקה הבוגר. הכינוי "די חתונה" בא לו מאחת הנסיעות שערך עם עגלתו הישנה לווילנה, מרחק של 80 ק"מ, כשנשבר גלגל או ציר בעגלתו והוא אמר: "אוי איז דאס א חתונה", ומאז דבק בו ובמשפחתו הכינוי.

למזלה של גוטקה, בא לעזרתה בן אחיה ועלבקה, שהיה אז בחור צעיר בשנות העשרים המוקדמות לחייו. ועלבקה, שהיה בעל לב רחום, סיכן את חייו והעמיס על כתפיו הצעירות את החובה לקיים את גוטקה ויוסלה בנה. הוא לא חיפש למלט את חייו הצעירים בגפו וקשר את גורלו בגורלם. צריך להבין את גודל מעשהו אם נזכור שכל יציאה להביא פרוסת לחם היתה כרוכה בסכנת חיים. טוב לבו התבטא לא רק כלפי דודתו גוטקה, אלא כלפי כל מי שהיה זקוק לעזרתו. ועלבקה, שהיה שוליית חייטים אצל בערל ליפקונסקי, היה עתה קרן אור אנושית בימים ובלילות האפלים.

34

ליבע שמעיה מנדלס

תופעה אנושית, מיוחדת ויחידה במינה ביער, היתה ליבע שלוסברג, בתם היחידה של ר׳ שמעיה מנדל ופריידל. קרבה משפחתית היתה בין שמעיה מנדל לבין משפחות החצר הרבנית, והיה מובן מאליו כי בתם היחידה תינשא לבחור ישיבה מהבכירים והטובים ביותר. ביום קיץ אחד היתה תכונה רבתית בעיירה עת נודע הדבר כי ליבה׳לה שמעיה מנדלס היתה לכלה להירשל נימנצינר, למדן גדול ודגול בתורה, תלמיד חכם, ענוותן ועדין נפש. הוא זכור לי עת למדתי כילד בישיבה קטנה, ואנו, הזאטוטים, היינו מתפרעים והופכים עולמות ומפריעים ללימודים. הירשל היה מתייחס אלינו ברכות ולא גוער בנו, כי לא ידע להרים קול על מישהו. ערב החתונה היתה התכונה גדולה, כל בחורי הישיבה וקרובי המשפחה של החצר הרבנית, ששהו בימי הקיץ החמים בדוגאלישוק כקייטנים, עלו על עגלות ונסעו לראדון להשתתף בחתונה. מאות בחורי הישיבה ומחצית מתושבי העיירה, מוזמנים ובלתי־מוזמנים, באו להשתתף, ולא חסרו גם סקרנים שבאו לשמוע את המוסיקה ולחזות ברוקדים.

אבל אושרם של הזוג הצעיר לא ארך זמן רב, והגורל המר הפר את שמחת חייהם והפריד בין האהובים בנפש. הירשל נלקח לחפור את הבורות עבור יהודי העיירה, ביום א׳, כ״ג באייר, 10.5.42, יום ההרג והשחיטה של יהודי העיירה, ולא שב משם, וליבע נותרה בדרך נס בחיים והגיעה ליער.

על הקורות אותה סיפרה ליבע: ״באותו יום ראשון בשעות הבוקר, אחרי שהירשל נלקח, ירדנו שבעה איש למרתף כדי להתחבא, אבל לא היה מי שיסווה את פתח המרתף. ואז אמר ר׳ זאב אנגלצין מנימנצין,

חותנה של ליבע, 'ילדים הצילו את עצמכם, אני אסתיר אתכם ואהיה עבורכן קורבן'. הם ירדו למרתף, ור' זאב כיסה את פתחו בכל מיני קרשים ועצים.

"במשך כל היום הם ישבו במרתף כשהם מוקפים גרמנים ושוטרים המחפשים יהודים בכל חור ופינה, בעליות־הגג ובמרתפים.

"לפנות ערב הם שמעו פתאום שמישהו צועק, 'טאטע, מאמע, איר לעבט? קומט ארויס' – אבא, אמא אתם חיים? צאו החוצה אנו שבנו עתה מבית־הקברות, הכרנו מיד את קולו של 'אנצ'ל דעם שערערס', בנו של אנצ'ל הספר. הוא פינה את הקרשים והעצים שר' זאב אנגלצין ערם על הפתח ויצאנו החוצה. כל אחד החל לרוץ ולחפש אם מישהו ממשפחתו נותר בחיים. אמא ואני מצאנו מיד את אבא, וכשפגשנו אותו פרץ בבכי מר וסיפר כי במקום שהתחבא היו עוד הרבה יהודים, וביניהם תינוק שבכה. אביו של התינוק,ברצותו להשקיט את בכיו כדי לא להביא כליה על כולם, כיסהו בבגד, והתינוק השתתק לנצח.

"הגרמנים החזירו לעיירה, מתוך בור המוות של יהודי ראדון, חלק מאותם היהודים שחפרו את הבור. הם ערכו להם רישום והשאירו אותם בחיים כי היו בעלי מקצוע. יחד איתם נרשמו גם כמה יהודים שיצאו מהמרתפים. הגרמנים, שרצו להוציא את היהודים ממחבואיהם, הכריזו כי הם עורכים רישום נוסף, ואף שלחו את נוח דולינסקי, שהיה ראש היודנרט, לקרוא ליהודים לצאת ממחבואיהם כדי להירשם.

"עם כל חוסר האמון שהיה לנו כלפי הגרמנים והבטחותיהם, מה יכולנו לעשות? לא ראינו כל מפלט אחר, ומבלי לדעת את הצפוי לנו יצאתי עם הורי כדי להירשם, ומצאנו שם כבר כ־70 איש רשומים.

"הגרמנים עמדו לקרוא בפנינו את האקט, שלא ידענו מה תוכנו, אך איזה קול פנימי אמר לי שעלי למנוע מהורי, שהיו זקנים, להירשם. בתחנונים רבים דחקתי בהם שיעזבו את המקום, כל עוד אפשרי הדבר. ואמנם אחר־כך הוציאו מבינינו 17 איש, זקנים ואלה שלא היו להם תעודות, ובעוד הם קוראים בפנינו את האקט שאמר כי היהודים האלה יֵירו בגלל שהתחבאו, כבר שמענו את היריות של הרוצחים מכיוון אחד הגנים.

"הגרמנים, כדי לראות מי אלה שחפרו את הבורות לקבר האחים, בדקו למי יש ידיים מיובלות. הם היו מעטים ויכולנו להתקומם נגדם, אבל לא היה לנו נשק. וגם אם היינו מתגברים עליהם, הרי לא היה עבורנו מקום בעולם, ולא היה לנו לאן ולמי לפנות ולברוח. למזלנו, התייצבה פקידה

פולנייה, והוכיחה לגרמנים כי אמש לא הספיקה לרשום את כולם. אם כך, אמרו לה, רשמי אותם כעת. כה זולים היו חיינו, שערכם נקבע בהבל־פה של פקידה.

"באותו מעמד הופיע שוטר מרושע, והצביע על יהודי אחד מאיישישוק, כי הוא איחר לעבודה. תשובת הגרמנים לא איחרה לבוא – ירה בו. אנשי היודנרט שנותרו בחיים הוכיחו באותות ובמופתים כי זו טעות, וכי הוא כן הגיע בזמן לעבודה. אם כך, ענו הגרמנים – שיישאר בחיים. אבל השוטר, שלא רצה לוותר על טרפו, אמר לגרמנים שהאיש הוא קומוניסט, ואז כבר לא הועילו התחנונים וההסברים. הם הוציאוהו צעדים אחדים לפני השורה, ומול עינינו ירו בו והרגו אותו בו במקום.

"בעוד אנו עומדים ולא יודעים מה יהיה גורלנו, הנה מביאים את בינקה חפץ ומודיעים שהוא היה מחוץ לגטו. מיד הורידו ממנו את מעילו והובילוהו מרחק־מה, ואנו שמענו את היריה 'הגואלת'. פניו החיוורים העידו כי היה כבר מת בלי כדור. לבסוף קראו בפנינו עוד אקט המצווה עלינו לעבוד בנאמנות ובדייקנות, ומזהיר אותנו שלא נעז להסתיר יהודים שאינם רשומים. מי שיפר הוראה זו יוצא להורג יחד איתם. ציוו עלינו לקחת את מעט הבגדים שהיו בידינו ולהתרכז בגטו המצומצם.

"ואמנם נהרגו אז הרבה יהודים, כי איש לא העז להסתירם. מצב זה נמשך כשבוע ימים. אחרי משא ומתן שנוהל על־ידי היודנרט, ניאותו הגרמנים לרשום מחדש את אלה שנשארו עדיין בחיים, וזאת מתוך כוונה להוציאם ממחבואם. מצב זה נמשך כ־7 שבועות, עד שהוציאו את כולם לגטו שצ'וצין. יהודים רבים ברחו פעמים מספר ליער, מחשש של שחיטה נוספת, אבל חזרו לגטו באין מקום מסתור תחת השמש".

ליבע סיפרה כי היו ממש מעשי נסים, כיצד ניצלו אנשים ויצאו חיים מתוך שלוליות הדם בין האנשים המתים, שכדורים פגעו בבגדיהם והם נשארו בחיים. לא עזרו כוח וחוכמה, לא עושר ותבונה – יד האלוהים היא שקבעה מי יינצל ומי לא.

יעקב אנגלצין, בן אחיו של הירשל, נער כבן עשר, לא היה בין הרשומים, ורצה להסתתר בין היהודים. אלה פחדו להסתירו, שמא יהרגו את כולם בגללו. הנער התרוצץ מבולבל ולא ידע מה לעשות. ליבע פנתה ליהודים שהיו איתה ושאלה: "מה אתם רוצים מהילד? בין כה וכה יהרגו את כולנו, הניחו לו". הילד הזה, יעקב אנגלצין מנימנצין, ברח לבסוף עם דודו ברקה, הסתתר ביערות במשך עשרים ושישה חודשים, ונותר בחיים. כעבור תריסר שנים הגיע לארץ, ובנה משפחה לתפארת, חי באושר, ואינו

יכול לשכוח עד היום את מה שאירע אז, וגם את דבריה של ליבע.

ליבע היתה רשומה ברשימת "המאושרים" לחיים, אך נאלצה לעזוב את הגטו מהר ככל האפשר בגלל הוריה הזקנים שלא היו רשומים. גם את זאת היא מציינת כנס מהשמים. ליבע והוריה ברחו ליער והגיעו לסביבת הכפרים מיז'נצה ואיבונצה, ופנו לאיכרים ווינציה, אמבראזיוק ומרישקה, והם היו המקשרים שלהם.

איכרים אלה חיו בקרבת ראדון וידעו את מקומות המסתור של היהודים, ולא נגעו בהם לרעה, ואף לא גילו לאחרים את סודם. יותר מזה, בים של השנאה והשטנה, והשמחה לאיד מצד רוב האוכלוסייה הפולנית נגד היהודים הבודדים שעדיין נותרו בחיים, נתגלו אלה בגודל רוחם. היו מצדם גילויים אנושיים גדולים הראויים לתהילה, שרק מתי־מספר של חסידי אומות העולם התברכו בהם. לא פעם סיכנו נפשם בהגישם העזרה, או בעת שהסתירו והזהירו יהודים מפני רודפיהם.

ר' שמעיה מנדל היה כבר בימים ההם יהודי זקן, בעל הדרת פנים עם זקן לבן כשלג. על אף גילו הגבוה, היה יהודי חסון והיה יכול לחיות עוד הרבה שנים. כשהגיע החורף, הם לא חפרו להם בור באדמה כהגנה מפני הקור, אלא ישבו ב"בודקה" – אוהל עליון מעל הקרקע. הם היו לבושים טוב, עם פרוות מעור כבשים.

באחד מלילות החורף, עת ליבע ואביה הלכו להשיג מזון, הם תעו בדרך והסתובבו כמעט כל הלילה, מבלי למצוא את דרכם חזרה. בצר להם פנו לעזרתו של האיכר בנקביץ. דווקא בזמן שנסעו במזחלת, ורגליהם לא היו בתנועה, קפאו רגליו של ר' שמעיה מנדל, ואחר־כך התנפחו והתמלאו אבעבועות. ליבע, שאהבה מאוד את הוריה, וגם ידעה ערכה של מצוות "כיבוד אב ואם", עשתה כל שביכולתה להציל את אביה, שהיה גם מפרנסם ביער. ליבע רצה אל איכר שהכירה והלה שחט עבורה אווז, כדי למרוח את רגליו הקפואות של אביה בשומן אווזים. זה היה האמצעי הרפואי היחיד שיכלה להשיג, אבל כל מאמציה של ליבע היו לשווא: ר' שמעיה מנדל הלך ודעך מיום ליום.

לפני מותו אמר ר' שמעיה מנדל לבתו, "דו מיין קינד וועסטו איבערלעבן" – אַת, בתי, תעברי כל זאת ותישארי בחיים. ר' שמעיה מנדל חישב את ימיו האחרונים. היתה לו הרגשה, כי ביום שיחול החג הנוצרי "גרומניץ"* הוא ימות, ואכן כך היה: ביום זה השיב את רוחו לבורא העולם.

* שניים בפברואר. חג נוצרי, הקשור באם הקדושה.

ליבע החזיקה את אביה הגוסס על־ידה ופחדה להזיזו שמא תזרז על־ידי כך את מותו, וכך נפטר בידיה. בזמן שר׳ שמעיה מנדל היה חולה, הם נמצאו לא הרחק ממקום מושבם של קבוצות יהודיות, בכל־זאת היתה להם הרגשת יתמות ובדידות איומה. שתי הנשים האומללות, ליבע ואמה, לא קיבלו עזרה וסיוע ברגעיהן הקשים, בזמן שכה היו זקוקות לכך. מלחמת הקיום היתה חריפה, וכל אחד היה עסוק בדאגה לעצמו ולמשפחתו הוא, והיתה חסרה המודעות והרגישות האנושית. החזק ובעל היכולת דאג קודם כול לעצמו, ולא תמיד היתה דעתו נתונה להגשת הסיוע לחלש, שלעתים היו מתעלמים מקיומו. מאידך, היו גם גילויים אנושיים מרטיטי לב בהגשת עזרה וסיוע לזולת, שרק יחידי סגולה היו מסוגלים לכך.

ליבע הלכה לאיכר מיכאשקה וקנתה אצלו קרשים והביאה אותם בעגלה ליער, כדי לסדר במו ידיה את הקבר לאביה. האדמה היתה קפואה, והכרייה כמעט בלתי־אפשרית. אז נזכרה בבור שחפרה לפני בוא החורף והשתמשה בו כקבר לאביה. אלה הם רק כמה מהדברים שהתנסתה בהם האשה הרכה והצנועה, במשך עשרים ושישה חודשי החיים ביער. ליבע היתה אחת הנשים המעטות שנאבקו על קיומן ושרדו שם. כל אחת מהן חוותה חוויות כאלה ודומיהן. אילו כוחות נפש אדירים דרושים היו כדי לעמוד בכל אלה! הן רק הודות לחום לבה, אמונתה העמוקה, ולמסירות האינסופית יכלה לכל אלה.

ליבע היתה בעלת אמונה חזקה ולא ויתרה על תג וסייג מהמצוות שנצטוותה בהן האשה. ולאחר שהטמינה את אביה המת, ישבו שתי הנשים שבעה כדת. באחד מלילות השבעה התעוררו בלילה, והן רואות דמות שוכבת לרגליהן. השתיים נבהלו מאוד, ואף התעוררה בהן המחשבה שמא שמעיה מנדל קם לתחייה וחזר אליהן. לבסוף התברר, כי היתה זאת ליובה ביליצקה מביליצה. גיסתה של ליובה, שהיתה איתה, קפאה בדרך ונשארה אצל גוי. ליובה הצליחה בשארית כוחה ללכת אחרי העקבות שנשארו בשלג למקום מושבם, ומכיוון שהיה לה קר מאוד נכנסה אליהן לבור. לליבע לא היה בור משלה, אולם בעת שאביה קפא וחלה, נכנסה לבור שנעזב על־ידי יהודים שברחו מפאת חשש של התנפלות עליהם, ונשארה בבור זה שבועות אחדים עד שהיהודים חזרו לבור.

ליבע הפכה למפרנסת עצמאית ויחידה, והיה עליה להשיג אוכל עבורה ועבור אמה, משימה לא קלה בתנאי היער, במיוחד לאשה, אך בכך

לא היה די.

בזמן ה"אובלבה" (החיפוש) בפושצ'ה נהרגו עשרות יהודים, ביניהם אמו של ברוך'ל שהיה בן שש, בנו של אברהם בלוך (אברהמ'קה דעם פארבערס) מראדון. אחד היהודים אסף אותו והביא אותו ליער, אבל אף אחד לא רצה לקחת על עצמו את המעמסה הכבדה לטפל בילד קטן, לדאוג לאוכל ובגדים עבורו, ולסחוב אותו על הגב בעת שחייבים לעזוב את המקום, או בשעת מנוסה מסכנה. לכל אחד היו די והותר צרות משלו.

באחד הלילות הלכה ליבע עם חיים אלקה מובשוביץ להביא קצת אוכל, ובעת שנכנסו לחצרו של וינצ'ה, התנגשו עם שוטרים פולנים. מיד החלו לברוח כשהשוטרים רודפים אחריהם. חיים אלקה ראה שעלולים לתפוס אותו בעודו חי, זרק את מעילו בחצר וברח. ליבע, שלא ראתה כל אפשרות לברוח, נפלה על הארץ בתוך הגינה ונשארה במקום. השוטרים, ששמו לב שמישהו ברח לתוך הגינה, החלו לחפש אחריה, הם היו במרחק של צעדים אחדים ממנה ולא ראוּה. נס התרחש, כאילו סוּנוורו.

בשוכבה בתוך הגינה והשוטרים מחפשים אחריה, נדרה נדר בלבה באומרה: "אלוהים, אם תציל אותי הפעם להיות בת לאמי, אהיה גם אמא לברוך'ל הקטן". וכשניצלה וחזרה בריאה ושלמה לאמה הזקנה, קיימה את נדרה ולקחה גם את ברוך'ל אליה. היא רק ביקשה מהאנשים איתם ישבה, לבל יגידו לה שאי־אפשר ללכת יחד איתה, כי יש לה ילד קטן.

ליבע החזיקה את ברוך'ל הקטן כילד שלה, כמעט שנה שלמה, עד שהתנפלו עליהם "הפולנים הלבנים", ארבעה חודשים לפני השחרור, והרגו מהם כעשרים איש, ביניהם את אמה של ליבע, פריידל, ואת בנה המאומץ ברוך'ל. יהי זכרם ברוך.

היום קשה להבין ולהעריך את גודל המעשה שליבע עשתה. בימים ההם יכלו לעשות מעשים כאלה רק אנשים יוצאי דופן. עבור אנשים רגילים היה זה בבחינת מעשה טירוף.

הסתיו החל לתת את אותותיו, ועמו באו ה"ימים הנוראים". פני השמש התקדרו וגשמי הסתיו הטורדנים והקרים חדרו לעצמות. עולמנו העצוב התקדר ביתר־שׂאת, והחרדה לקראת הבאות התעצמה. הנה נכנסים אנו לפתחהּ של שנה חדשה: האם היא תבוא עלינו לטובה? ראש השנה חלף כבר, ועשרת ימי התשובה גם הם עוד מעט חולפים, ויום־הדין יום הכיפורים, בא לעולם. יהודי ראדון המעטים שהתקבצו כאן ביער של מיז'נצה, עשו את ההכנות לקראת יום הדין. אלה שלא התכוונו לצום, כמו אלה הצמים, קיימו את המצווה והנוהג של כפרות, גם כשתרנגולות

הכפרה הושגו במשיכת יד. את חשבון הנפש עשו כולם, כל אחד ואחד עם עצמו, וכולם ביחד.

כל אחד מנה את מספר הרוגי משפחתו וחלליו, וביחד את חללי המשפחות שלא נשאר מהם שריד ופליט: מי יזכרם ויפקדם? אני מסתכל אחורנית וסוקר את הדרך הארוכה ורבת התלאות שעברתי במשך התקופה הגורלית הזאת. מאז השחיטה חלפו ועברו כשנות דור, שבעה־עשר חודשים – וחמש מאות יממות. מי שיער וחשב ששלטון הרשע הרצחני ישלוט בעולמנו זמן כה ארוך? אם הייתי יודע כי אצטרך להסתתר בחורשות וביערות זמן כה רב, להיות נרדף, לאבד אב ואח אהובים, לראות כל־כך הרבה שכול ואבדון – האם היה לי האומץ להתמודד עם כל אלה? האם הייתי מעז לנסות את מזלי ולברוח ליער? ובכל־זאת חלפו חמש מאות יממות ואני חי. אמנם אין איש יודע כמה זמן עוד אצטרך לשרך רגלי בחיי החשוכים, אבל ישנה תקווה ואולי גם סיכוי. המלחמה הרי סוף סוף תיגמר, ולא תימשך עוד חמש מאות יממות. כמעט שהתרגלנו כבר לחיים האלה, כאילו הם היו משׁשת ימי בראשית.

ערב יום הכיפורים אנו מתפללים בצוותא, בלי שליח ציבור, כל אחד ותפילתו, כל אחד עם שברון־לבו ותחנוניו, מפנה את מרי שיחו כלפי מעלה היישר אל אלוהיו. נוסח תפילתי לא השתנה, אבל משמעות התפילה וכוונותי השתנו תכלית השינוי. בימים עברו, עת הגעתי לתפילה "ותעביר ממשלת זדון מהארץ", התכוונתי לשלטון הרשע של הממשל הסובייטי שבגללו נפסקה תורה בישראל, וישיבת "החפץ חיים" הפסיקה להתקיים. עתה הכיתי על חטא על כי בעבר תפילתי היתה ילדותית כל־כך וביקשתי עכשיו למגר את שלטון הרשע והזדון האמיתי, את הנגע ההיטלריסטי. הרגשתי כי פי דובר שקר באומרי: "אשמנו, בגדנו, או אשמנו מכל עם". התקוממתי כלפי מעלה וכלפי עיוות הדין שנעשה לנו, ולא יכולתי להשלים עם צידוק הדין היהודי המקובל.

אף אחד מאיתנו לא האמין ולא העלה על הדעת, כי המלחמה תימשך גם בחורף השני. גם לא העלינו על הדעת שנוכל להתקיים זמן כה רב, כשמכל צד אורבים לנו כדי להשמידנו. למדנו כי אין לחשב את הקץ.

לאחר ההשלמה עם העובדה שנותרתי לבד, גבר מאוד רצוני לחיות. חשתי כורח להישרד כדי שיישאר זכר לכל משפחתי שהושמדה. בת־קול פנימית עודדתני והעבירתני לעולם החלומות של חיים. הרהורי לא פנו למחשבת המוות, אלא לחיים. רציתי לחיות כדי לספר לכול מה אירע לי, ולכל יהודי ראדון. עם המוות נפגשתי יום יום, אך מחשבתי היתה טרודה

בכיצד לברוח ממנו ולא להיפגש איתו. בעבר התעודדתי מהחלומות הטובים שחלמתי בשנתי. עתה, בימים של שקט ורגיעה, פינו אלה את מקומם לחלומות בהקיץ על ימים טובים שעוד יבואו.

תקופת החגים חלפה, וסימני החורף נראו באופק. התחלנו לחשוב מה לעשות לקראת החורף. לאור הניסיון של החורף הקודם, ידענו שעלינו להכין "ז'מלנקה" – בור ומזון – לכל תקופת החורף, או לפחות לחלק ממנו.

האחים אסנר, שהיו ידועים כלוחמים אמיצים, ונמנו עם ראשוני הפרטיזנים, נקנסו בהחרמת נשקם בגלל שלא שבו מיד לאוטריאד אחרי האובלבה, כפי שנצטוו לעשות על־ידי מטה האוטריאד. אולם הם לא שבו לאוטריאד מכיוון שהאוטריאד לא היה מוכן לקבל את בני המשפחה של הלוחמים היהודים. כשהיתה קיימת הקבוצה המשפחתית של אלקה, היו בני המשפחה של הלוחמים, ובלתי־לוחמים אחרים, חוסים באותו מחנה. עתה, בלי אלקה, לא היה מי שיארגן ויקיים קבוצה כזאת. הלוחמים שהיו בעלי משפחות, קיבלו רשות מהאוטריאד למצוא פתרונות לבני משפחתם מחוץ לאוטריאד. רק האח השלישי, אברהמ'קה, הצליח לשוב לאוטריאד יחד עם אהובתו ליבקה, אלא שכעבור זמן־מה נאלץ גם הוא לעזוב את האוטריאד בגלל שהוציאו את ליבקה, אחרי שהיתה באוטריאד יותר משנה שלמה. כל זאת מתוך מגמה לשחרר את האוטריאד מהבלתי־לוחמים, כדי שהוא יהיה יותר נייד. ומכיוון שהאוטריאד עבר בינתיים מערבה לאזור הרייך, בווילצ'ה־נורה, בכיוון גרודנו, הוטל עליהם להיות בתפקידי ריגול והעברת ידיעות לאוטריאד מהנעשה באזור הפושצ'ה של נצ'ה. את הנשק להגנתם היו צריכים להשיג בעצמם. היות והאחים אסנר היו מנוסים בחוקי הג'ונגל, הוציאו את הנשק הרזרבי שהטמינו בשעתו באדמה, וארגנו קבוצה יהודית נפרדת.

אחרי מותו של אלקה, ומותו של מפקד האוטריאד סטנקביץ, הורעו היחסים בין הלוחמים היהודים הוותיקים לבין מטה האוטריאד, והאמון ההדדי נפגם. עדיין היו באוטריאד כ־30-50 אחוזים יהודים, אבל הלוחמים היהודים, שהיו ממייסדי האוטריאד ובעלי הזכויות, הורחקו מהניהול בגלל החשדנות ששררה ביניהם לבין המטה. במיוחד התגבר הדבר אחרי שרומו פעמים אחדות, ולאחר הוצאתו להורג של אלקה. הלוחמים היהודים העדיפו למלא משימות חוץ קשות, אך לא לשבת בתוך האוטריאד. גם למפקדי האוטריאד היה נוח שהיהודים לא יקחו חלק פעיל בהנהלתו, מה גם שטרם נמצא פתרון לבני המשפחה שאינם לוחמים.

קבוצת האחים אסנר כללה שלושה מהאחים: יענקל הגדול, חיים השני, ואהרקה הצעיר, ואת האחייניות שלהם רוחקה ואיצלה. אליהם הצטרף בנימין רוגובסקי (ניומקה) עם אחותו חיה'קה, וחיים איצקה ברקוביץ ואחיו אהרקה. אברהמקה אסנר, השלישי מבין האחים, נשאר באוטריאד יחד עם אהובתו ליבע, שמילאה תפקידי שירות שונים. מאחר שהלוחמים היהודים שקיבלוני לשורות האוטריאד עזבוהו, לא היה לי עם מי לחזור לשם ונשארתי עם הקבוצות היהודיות השונות. התארגנו בקבוצה קטנה ונפרדת שמנתה שבעה אנשים: אברהם פיקובסקי ובנו נחום, חיים פיקובסקי ואנוכי, ליפקונסקי אברהם. אלינו הצטרף משה גורס ואשתו שרה־דובקה, ובת אחותו אתקה. משה גורס היה בנו של יענקל ("דער מולער"), בנאי תנורים וארובות מאיישישוק. בחודש חשוון, ה'תש"ג, אוקטובר 1943, הלכנו מרחק של כ־15 ק"מ מהכפר סלטנישוק, לאזור הביצות הגדולות. מצאנו מקום על גבעה חולית, בתוך חורשה צעירה של עצי אורן, מטרים אחדים מהביצות. הגבעה היתה מוקפת מכל עבריה ביצות. גם הכפר סלטנישוק, שהיה קרוב אלינו, היה מעבר לביצות.

האחים אסנר באו לעזור לנו להקים את ה"ז'מלנקה", והביאו איתם עצים כרותים, מוכנים להנחה כקורות, כדי שלא נצטרך להשתמש בעצים שבסביבה, וכן כדי לא להרעיש וגם כדי לא להשאיר עקבות. תחילה אף חשבו להיות שם יחד איתנו, אך לאחר מחשבה מצאו כי המקום קטן מדי, וקרוב מדי לכפרים. לכן החליטו ללכת עמוק לתוך הפושצ'ה, או למצוא מקום אצל איכרים. הם עזרו לנו להקים את ה"ז'מלנקה" גם מהטעם שרצו שיהיה להם מקום נוסף לחורף, לכל צרה שלא תבוא.

את ה"ז'מלנקה" חפרנו עמוק בתוך האדמה, והירידה היתה במדרגות חפורות. הסוואה כמעט ולא עשינו, כי היה לנו ברור שאם מישהו יעלה עלינו ויגלנו, נצטרך לחסל אותו, או לעזוב את המקום ולעבור למקום אחר. בתוך ה"ז'מלנקה" בנינו תנור מאבנים ולבנים, שאפשר יהיה לאפות ולבשל בו. סידרנו "נארות" – ספסלים עשויים מעצים, לאורך הקירות, ופרשנו עליהם קש, במקום מזרנים. התנאים לא היו כלל רעים, לו רק היו נותנים לנו להישאר שם עד הסוף. הכינונו לנו מזון לתקופה של חודשים אחדים: אפונה יבשה וקמח, גריסים, בשר מעושן, שומנים, נקניק, מלח, ועוד חומרים הניתנים להחזקה גם בחורף, כמו תפוחי־אדמה וגזר.

הפקדנו שמירה קבועה במשך כל הזמן, וגם סיורים שקטים בשעות הבוקר המוקדמות, עד נפילת השלג הראשון. השטח החשוד בעינינו היה

מכיוון החורשה. כל דריכה בביצות נשמעה למרחוק בגלל שבירתם של ענפי הצפצפות המיובשים שהיו בשטח. בעת הסיור, היינו מוצאים כל בוקר עקבות של בעלי־חיים שונים: ארנבות, שועלים וזאבים, שהסתובבו במשך הלילה בשטח. למדנו להבחין בין עקבות של כלב לבין עקבות של זאב. שמחנו למצוא עקבות של בעלי־חיים ולא של בני־אדם, מה גם שעקבות אלה שימשו לנו כהסוואה טובה. בכפר סלטנישוק היתה אוכלוסייה מעורבת של פולנים, רוסים לבנים, ובעיקר ליטאים. הכפר היה ידוע ככפר של מרצחים עוד בימים הטובים, ויחסם לפרטיזנים, ובפרט ליהודים, לא היה טוב. עד שהאוטריאד הגיע לעוצמה מסוימת היו התושבים עורכים מארבים על כל המעברים לפושצ׳ה, והיו יורים והורגים כל מי שנקרה להם. רק לאחר שנענשו על־ידי הפרטיזנים במעשה תגמול נגדם, הפסיקו להציב מארבים. העובדה שהיה להם שֵם של מתנגדים לפרטיזנים, שימשה לנו כהסוואה, כי אף אחד לא העלה על הדעת כי פרטיזנים יתמקמו בקרבתם, ויכולנו להשתמש בעקבותיהם לצורכי יציאותינו. הביצות הקרובות שימשו לנו כשטח נסיגה בשעת סכנה. עם נפילת השלג הראשון ישבנו שקטים ובטוחים בתוך ה״ז׳מלנקה״, ללא צורך לצאת להשגת מזון.

35

פציעתו של אהרקה אסנר

עם תחילת החורף הוציא האוטריאד משורותיו גם את ליבקה, אהובתו של אברהמקה אסנר, ובגלל זה נאלץ אף הוא לעזוב את שורות האוטריאד ולהצטרף לאחיו. באמצעות מקשרים, נדברו האחים אסנר להיפגש עימו אצל איכר מכר מכפר פויזיל. כשנכנסו לחצר המשק, ניתכה עליהם אש חזקה מרובים ונשק אוטומטי. במקרה או שלא במקרה, הגיעו לאיכר באותו לילה "פולנים לבנים", שכנראה ידעו כי כאן מסתובבים פרטיזנים יהודים ורוסים. בהתנקשות הזאת נפצע אנושות ברגליו אהרקה אסנר, צעיר האחים. המקום שלנו נקבע עוד קודם כמקום מפגש במקרה של היתקלות, ולכן, עוד באותו לילה, הגיעו כולם ל"ז'מלנקה" שלנו, ואיתם גם ניומקה רוגובסקי וחיים איצקה ברקוביץ, פרט לאהרקה שנפצע ונשאר בשטח. הם חיכו לו יומיים, בתקווה שבכל־זאת יגיע, ומשלא בא, יצאו לחפש אחריו ולהיוודע מה קרה לו.

התברר כי בליל ההתנקשות ירד השלג הראשון, ואהרקה, שנפצע ברגליו, הצליח להתרחק בזחילה ממקום ההתנקשות, עד שתשו כוחותיו ונשאר שוכב על האדמה, כשהשלג מכסה אותו לגמרי מעין רואים. כך שכב מתחת לשלג כמעט שלושה ימים. ביום השלישי גילה אותו גוי ששמע את גניחותיו ואנחותיו, והכניסו לתוך בית־המרחץ, מקום בו מטמינים את הפשתן. הוא הגיש לו אוכל וחבש את פצעיו, וכך שכב אהרקה עוד ארבעה ימים עד שהאחים הצליחו להגיע אליו, מאחר ש"הפולנים הלבנים" לא עזבו את המקום והסביבה במשך כל השבוע.

התברר שהיה זה אך נס, שליבקה ואברהמקה לא נתפסו חיים. הם הגיעו לאיכר זה כמחצית השעה לפני ש"הפולנים הלבנים" הגיעו,

ומשום־מה החליטו לעזוב את המקום. מיד בעוזבם הגיעו "הפולנים הלבנים", והאחים הופתעו על־ידי היריות בכניסתם לחצר.

האחים אסנר, יחד עם ניומקה וחיים איצקה, הוציאו את אהרקה הפצוע מתחת לאפם של "הפולנים הלבנים". בעזרת מקשר הודיעו לאיכר לאן להביא את אהרקה. האיכר רתם סוס במזחלת, השכיב עליה את אהרקה, והביא את המזחלת לפושצ'ה, השאיר אותו במקום שנדברו, וברח מפחד "הפולנים הלבנים". האחים שהצטיידו בבגדים חמים וסוס טוב רתום למזחלת, שמעו את צעקותיו של ארקה, הגיעו אליו, השכיבוהו על המזחלת והביאו אותו ישר אלינו ל"ז'מלנקה".

ארבעת האחים אסנר היו אנשים בריאים וחסונים בגופם ובנפשם, ושמם נודע למרחוק. הם גדלו בסביבה חקלאית בין איכרים עובדי אדמה, בכפר הנמצא בשולי הפושצ'ה שעל שמו היא נקראת. האחים אסנר היו ידועים בשם אסנרוקי, ועתה יצא שמם בתור פרטיזנים, כלוחמים טובים ואמיצי־לב.

אחרי השחיטה בגטו ראדון, נרשמו עם יתר השרידים ועבדו באיסוף גוויות המתים מהגטו. בהגיעם ליער נפגשו עם יהודים אחדים, וכן עם ארבעה רוסים שנשארו בעורף הצבא הגרמני ולא הלכו לשבי, והם: איוואן איוואנוביץ, אוסציפינקו, רומנינקו, פיטרו פאדקוזין, ואיליה גרייס, שהיה יהודי. את הנשק הראשוני קנו בכסף. משה סלודובניק, אביהם של לאקה וזמקה, נתן להם 3000 רובל, באומרו להם ש"כשיהיה לכם תחזירו לי, אך עתה יותר חשוב שיהיה לכם נשק להגנתכם – הגנתנו".

חמישה אחים ואחות אחת היו במשפחה. האב יצחק נפטר כשאברהמ'קה היה בן שמונה שנים, ואהרקה, הצעיר ביניהם, התייתם מאביו בגיל צעיר מאוד. האח הגדול, שחי באולקניק, נהרג בגטו איישישוק עם יהודי העיירה, והאחות נהרגה בגטו ראדון. האחים הבוגרים פרשו כנפיהם על אחיהם הצעיר אהרקה, שמרו עליו והיו למגיניו. עתה, למרות היותו בחור כארז ולוחם אמיץ, התייחסו אליו כאל ילדם, ופינקו אותו. נדמה היה כאילו רק עתה התבגר ביער. אהרקה היה בחור יפה, ונוסף על כך אהב מאוד להתגנדר. הוא היה תמיד מגולח למשעי ומצוחצח, הקפיד על לבושו כאילו היה בצבא סדיר ועמד להופיע במפקד חגיגי. אהרקה היה לבוש מדי צבא פולניים עם כפתורים מבריקים, חובש כובע צבאי בעל מצחייה מוקשה בעמילן, והוא ענד סמלים שונים שהיה מחליפם לפי הצורך. מכנסיו, מחיל הפרשים הפולני, היו מגוהצים

ומותאמים למידתו, ומוכנסים לתוך המגפיים המבריקים. חגורות עם אבזמים מבריקים עטפו את חזהו וגבו, הוצלבו לאורך ולרוחב, כך שנדמה היה שעומד לפניך קצין פולני גנדרן מהימים הטובים ההם.

עתה, כשהביאוהו פצוע ל"ז'מלנקה", היה אהרקה חיוור ולבן כסיד. הוא לא היה מסוגל לדבר, רק השמיע גניחות ואנחות ללא הפסק. הוא התפתל מכאביו, וידנו קצרה מלהושיע לו, כי לא היו לנו שום תרופות כדי להשקיט את כאביו. גם רופא לא יכולנו להזעיק עבורו. כל מה שנותר לנו לעשות, היה לחבוש את פצעיו באגדים שעשינו מסדינים נקיים, או מכותונות עשויות בד פשתן. אהרקה לא היה מסוגל לאכול או לשתות, ולא היה בינינו איש בעל ידיעות מזעריות ברפואה. כמה בחורים יצאו לאיכר, מכר שחי בקרבת ראדון, כדי להשיג תרופות לשטיפת הפצעים ותחבושות לחבישה. הם חזרו עם בקבוק ריבנול לשטיפת הפצעים, וכדורים להרגעת הכאבים, אולם טיפול פרימיטיבי כזה לא הספיק כדי להתגבר על הפצעים האנושים, שבינתיים העלו מוגלה ונמק. רגלו הימנית היתה מרוסקת וחתיכות עצם היו יוצאות עם המוגלה. אף אחד מהבחורים לא היה מסוגל להתקרב אליו ולטפל בו: כל־כך קשה היה לראות בסבלו של אח ורע. גם הסרחון החריף שעלה מהנמק שפשה בבשרו החי, דחה וגרם להקאה. היחידי שאימץ לבו לגשת ולטפל בו היה יעקב, אחיו הגדול, ואני עזרתי לידו. היינו מרחיקים כל חתיכת עצם מרוסקת, מנקים את הפצע ופותחים דרך למורסה לצאת החוצה. אהרקה לא דיבר, רק הסתכל בעיני, והרגשתי כמה הוא אסיר־תודה לנו ומעריך את הטיפול שאנו מטפלים בו.

למחרת, ביום השני לבואו ל"ז'מלנקה", נדמה היה כאילו מצבו הולך ומשתפר. הפצע החל לקבל צבע אדמדם וחי יותר, והוא התאושש קמעא והחל לדבר. אולם היה זה חלום־שווא. באין לנו אמצעים רפואיים לעזור לו, החל חומו לעלות, פניו התלהטו וכאביו כמו קטנו, או שלא חש בהם בגלל החום הגבוה. כפי הנראה, קיבל הרעלת דם, וביום השלישי לבואו אלינו החל לגסוס. אני ישבתי לצדו כל הזמן. הוא לא רצה שאעזבו וביקש שאתקרב אליו, ואאחוז בו בידי כשידו השנייה תומכת במקצת בראשו. הוא היה כל הזמן בהכרה מלאה, ורק בלילה האחרון לפני מותו החל לדבר מתוך חום.

ב"ז'מלנקה" שלנו היתה גם אתקה, בת אחותו של משה גורס מאיישישוק. היו ימים שהשניים היו מטיילים יחדיו, ועתה, ברגעים הקשים ביותר שלו, היה מדי פעם זורק מבט לעברה ונאנח. הוא שמח

להיות בקרבתה, והיה מחזיק בידה שעה שעמדה לידו. תוך כאבים עצומים השיב את נשמתו לבורא, כשהוא בין אחיו וידידיו. גם ברגעיו האחרונים היה מאושר לראותנו מסביבו, ולא עזוב ובודד לנפשו כפי שהיה ימים אחדים לפני־כן.

יהי זכרו ברוך בין הלוחמים היהודים הקדושים שפיארו את שם ישראל בתקופה הנאצית האפלה ביותר. כרינו לו קבר לא הרחק מה״ז׳מלנקה״ שלנו בכיוון הביצות, והֻנחנוהו למנוחת עולמים. בימים ההם היתה זאת זכות גדולה למות ולהיקבר כשאחים וידידים נמצאים מסביב.

אחרי מותו של אהרקה, עזבו אותנו האחים אסנר וחבריהם לקבוצה, כי ה״ז׳מלנקה״ שלנו היתה קטנה מכדי להכיל את כולם. שמחנו מאוד להיות איתם או בקרבתם, ולו רק בשל הרגשת הביטחון שהקרינו על הנמצאים במחיצתם, לוחמים אמיצי־לב אלה. הם הלכו לסדר לעצמם מקום אצל איכר, או ל״ז׳מלנקה״ שחפרו על־יד בורובי־גריבוז׳. ואנו, שבעה אנשים נושמים וחיים, נשארנו בתוך ה״ז׳מלנקה״, והשמיני, אהרקה, שכב במנוחת־עולמים, במרחק מטרים אחדים ליד ה״ז׳מלנקה״.

36

עקבות על־יד ה"ז'מלנקה"

שישה שבועות חיינו בתוך ה"ז'מלנקה" בביטחון יחסי, עד שביום בהיר אחד גילינו עקבות של שני אנשים שהובילו ישר ל"ז'מלנקה" שלנו. כנראה שהם הלכו בעקבות המזחלת בה הביאו את אהרקה הפצוע, והעקבות לא הספיקו להתכסות דיים בשלג חדש. עקבות אלה הטרידו את מנוחתנו ואיימו על חיינו בתוך ה"ז'מלנקה". פחדנו שאם ייוודע הדבר לגרמנים או ל"פולנים הלבנים", הם יוכלו לתפוס אותנו חיים בתוך ה"ז'מלנקה". כך, באמצע החורף, כשהכפור במלוא עוזו ותוקפו, נאלצנו לעזוב את ה"ז'מלנקה" – ביתנו החם – ולנדוד מבלי לדעת לאן. כל אותו יום לפני עזיבתנו את ה"ז'מלנקה", הפקדנו שמירה מעולה מכל הצדדים, במרחקים גדולים מה"ז'מלנקה". חפרנו בור באדמה הקפואה, והסתרנו שם את הפרודוקטים שנשארו לנו, לבל יהיו שלל לגויים. לקחנו בחשבון, שאנו עלולים להזדקק להם כעבור זמן־מה.

הקבוצה המשפחתית שלנו מה"ז'מלנקה" התפרקה, כי שבעה איש לא יכלו להסתתר אצל איכר אחד. חיים פיקובסקי לקח את משה גורס ואשתו שרה־דובקה ובת אחותו אתקה, והם הלכו לאיכר מכר מכפר וורלה, במרחק שבעה קילומטרים מראדון, שהסתתר אצלו בקיץ הראשון אחרי השחיטה. הוא הסתמך על הכסף שהיה למשה גורס, וחשב כי בעבור תשלום הגון יסכים שוב להחזיקם במשך החורף.

לנו, שלושת הנותרים, אברהם פיקובסקי, בנו נחום, ואנוכי, לא היה שום מקום אליו נוכל ללכת, ולכן ליווינו אותם כברת־דרך לכיוון הכפר וורלה, עד שנפרדו דרכינו כשהלכו לאיכר. בלית־ברירה שירכנו רגלינו לכיוון הקולוניות של הכפרים וורלה ופיצ'לונצה, מתוך תחושה של אין־

ברירה, אולי יימצא איכר שייתן לנו מחסה מהכפור וממבקשי־נפשנו האחרים.

היה זה ביום החמישי של השבוע שעה שעזבנו את ה"ז'מלנקה" החמה שלנו, סובבנו על עקבותינו במשך שתי יממות, תחת כיפת השמים הקפואה, ביער הגדוע והמדולדל של וורלה. וכמו להכעיס, דווקא בימים אלה הזדעפו השמים, וסופות השלג והכפור התעצמו. פתיתי השלג שקפאו והתייבשו מהכפור העז, התעופפו ברוח העזה והשורקת, חתכו ודקרו כסכינים, כל מקום גלוי בחלקי הפנים והעיניים. ברוב ייאושנו ניסינו להדליק אש באמצע היום כדי להתחמם קצת. פחדנו ללכת ולהיות בתנועה שמא יגלו אותנו, אולם גם חששנו לשבת במקום אחד בלי תנועה ובלי אש, שמא נקפא מהכפור העז. כל מאמצינו להבעיר אש עלו בתוהו כי הרוח החזקה מנעה זאת מאיתנו. כדי לא לקפוא, חפרנו בור בתוך השלג, וירדנו למטה כדי למצוא מחסה מפני הרוח. חבטנו בעצמנו וחבטנו איש ברעהו, כדי להתחמם. נזכרתי בסיפורים מהבית, על אנשים שהתעייפו בלכתם בשלג ובכפור, והתיישבו לנוח קצת, ותוך כדי כך נרדמו וישנו שנת־ישרים ממנה לא התעוררו לנצח. החלטנו שרק אחד מאיתנו יחטוף תנומה, ושניים יישארו ערים באופן קבוע. בדיעבד, נפלא מבינתי מנין שאבנו את רצון החיים העז, ואיך כלל לא עלה בדעתנו להיפטר מכל התלאות על־ידי שינה ערבה.

עם רדת הלילה, ניסינו להיכנס לאיכר מכר ללינת לילה. האיכר אמנם נתן לנו לאכול, אבל יעץ לנו להסתלק מהמקום בהקדם האפשרי, מכיוון שה"פולנים הלבנים" שולטים בכפר. הוא סיפר כי הם ארגנו את בני המקום בקבוצות של 6-10 אנשים, מצוידים בנשק, כדי להרוג כל יהודי או רוסי שיזדמן להם בדרך או בכפר. לצערנו, ידענו כי פיו דובר אמת, אחרי שכבר חזינו על בשרנו כיצד נרצחו יהודים על־ידי המרצחים הפולניים אחרי שהצליחו למלט נפשם מהגרמנים. האוכלוסייה בסביבה הזאת היתה ברובה פולנית, ופרטיזנים לא היו מזדמנים לכאן לעתים קרובות.

בראותנו כי נפלנו מהפח אל הפחת, וכי אין לנו לאן לפנות, הועלתה האפשרות לחזור לפושצ'ה ולחפש קבוצת פרטיזנים כלשהי ולהצטרף אליה, או לשוב ל"ז'מלנקה" שלנו עם כל הסיכון הכרוך בכך. כשלא נראו לנו שתי האפשרויות, ולא יכולנו להכריע מה נכון לעשות, החלטנו להפיל גורל, ומה שיעלה בגורל כך יהיה. השתמשתי למטרה זו בסידור התפילה שנשתמר איתי עוד מהבית, והחילותי לערוך צירופי אותיות, ולחפש רמזים בתוכן הפסוקים שנפלו בגורל. בסופו של דבר הפור שנפל היה

שעלינו לחזור על עקבותינו ל"ז'מלנקה". על אף כל ההיסוסים והחששות שהתלוו לחזרתנו לשם, רווח לנו במקצת שאנו חוזרים למקום ידוע, למקום חם, ואל אוכל מוכן.

ביום שבת, ה' דחודש טבת, ה'תש"ד, 1.1.1944, הטלתי הפור ויצאנו לדרך חזרה. בבואנו ל"ז'מלנקה" מצאנו את הדלת מוגפת כפי שהשארנוה, וכל הסימנים העידו כי איש לא ביקר במקום הזה. ליתר זהירות, לא ישבנו במשך היום ב"ז'מלנקה", אלא יצאנו לביצות הקפואות והיינו יושבים שם בין השיחים. כדי לא להשאיר עקבות רבים בין ה"ז'מלנקה" לביצות, היינו קופצים משיח לשיח על הגבשושיות הקפואות של הבוץ, ועל גבי גזעי עצים כרותים, ומשתדלים לטשטש עקבות רצופים.

בשובנו ל"ז'מלנקה" לישון, היינו מבשלים תפוחי־אדמה, שעועית ואפונה שהיו לנו במלאי. מהקמח שהיה לנו אפיתי פיתות־לחם, שהיו ניתנות לאכילה כל עוד היו טריות, אבל כעבור יום הפכו להיות קשות כסוליות־עור, ואפשר היה לשבור בהן את השיניים.

שמחים בחלקנו על כל יום שעובר, ציפינו יום אחרי יום לסופו של החורף. ניסיוננו לימדנו שגם חורף אינו דבר נצחי, ואם נחיה נראה את סופו. כך חיינו תשעה שבועות תמימים, ובתחילת חודש אדר, עזבנו את ה"ז'מלנקה" באופן סופי, כי הרגשנו מבודדים מהעולם החיצון, ולא ידענו דבר מהמתרחש סביבנו. החלטנו ללכת ליער מיז'נצה ולהיפגש עם היהודים שישבו שם. החורף שרר עדיין, אך הימים כבר התארכו על חשבון הלילות, וקרני השמש החלו לחמם את האדמה הקפואה. השלגים והסופות הגדולות נפסקו, ופה ושם, על הגבעות ובשדות הפתוחים, החלו להתגלות רגבי אדמה קפואים.

ישבנו עם הקבוצות היהודיות במיז'נצה כשבוע ימים, ואז החלו להגיע לשם מהפושצ'ה גם יהודים אחדים שישבו יחד עם האסנרים, ביניהם ניומקה רוגובסקי ויעקב אסנר. שיחק לי מזלי, ומשום־מה מצאתי חן בעיניהם, והם הסכימו לקחת אותי איתם ל"ז'מלנקה" שלהם. אינני יודע אל־נכון עד היום מה היו מניעיהם בהחליטם זאת. אולי משום שבינתיים התבגרתי וגבהתי במקצת, והם כבר לא ראו בי ילד. ייתכן גם משום שהכירוני כילד מוכשר לכל מיני עבודות, ועתה, כנער עצמאי, אוכל להשתלב ביניהם ולמלא תפקידי שירות, ולעת מצוא להיות גם לוחם.

אני, בשדלי אותם לצרפני לקבוצתם, אמרתי להם: "אני די חזק כדי למלא כל משימה שתטילו עלי", והוספתי: "לו רק בעבור זה שאתקן לכם את נעליכם כדאי לכם לקחת אותי". אין ספק כי יעקב אסנר זכר לי את

החסד שעה שסייעתי בידו בטפלו באחיו הפצוע אהרקה. גם ניומקה וחיים איצקה, בני ראדון, שהכירוני, צירפו את הסכמתם לקבלני לשורותיהם, וכך הצלחתי להיחלץ מהבדידות בתוך היער, ולחיות שוב בקרב קבוצה מאורגנת וחזקה.

37

ה"ז'מלנקה" בבורובי־גריבוז'

הקבוצה של האחים אסנר וחבריהם, שנאלצו לעזוב את האוטריאד, מנתה כעשרים איש. הם ישבו ב"ז'מלנקה" בבורובי־גריבוז', שחפרו בעומקה של הפושצ'ה, על גבעונת שהתנשאה מעל סביבתה, בין עצים גבוהים ועבותים. הגבעונת חדרה כמובלעת, עמוק בתוך הביצות שהקיפוה מכל הצדדים. היה זה מקום ממנו אפשר לצפות ולשלוט על הנעשה מסביב. שררה שם הרגשת ביטחון שאף אחד לא יגיע למקום זה, אם לא יובילוהו בידיים.

ה"ז'מלנקה" היתה מרווחת וגדולה בפנים, כמעט כבית איכרים. מידותיה היו מעל 8 מטרים אורך, וכ־6 מטרים רוחב. משני הצדדים, לאורך, היו מותקנות "נארות" (מיטות) עשויות מכלונסאות דקים. באחת הפינות היה תנור בנוי מלבנים, ואפשר היה לאפות בו לחם ולבשל אוכל. מלאי המצרכים היה גדול דיו ומגוון, כל מיני בשרים, קמחים, וגריסים, ואף וודקה תוצרת בית לחימום הגוף והנשמה. שמירה היתה מופקדת על ה"ז'מלנקה" במשך עשרים וארבע שעות ביממה. הפטרול היה עומד, או מתהלך בשקט, במרחק של כ־100 מטר ויותר מה"ז'מלנקה". בפנים התנהלו החיים כבימים הטובים והרגילים. היו משוחחים בקול רם, צוחקים ומרעישים כאילו היו אלה חיים נורמליים.

בשעות היום הארוכות היו חלק מהאנשים עוסקים בשמירה ובצחצוח הנשק, חלק בהכנת האוכל, והיתר בילו את זמנם במשחקי קלפים ומשחקי חברה אחרים. שיחקו בלי כל תמורה כספית לזוכים, רק לשם העברת הזמן ובילויו. השיחות נסבו על האירועים האחרונים, על זיכרונות מהעבר הרחוק והקרוב. על העתיד כמעט שלא דיברו. משום־מה

נמנענו מלנגוע בו, אם משום שלא ראינו את האור בקצה המנהרה החשוכה, ואם משום הרתיעה להיפגש איתו. את הקץ לא ניסינו לחשב, כי כל המנחשים עד עתה התבדו עשרות מונים. העיקר היו חיי השעה ומה שיהיה יהיה.

האווירה היתה כשל משפחה גדולה. שבט האסנרים היה הגדול ביותר ומנה שישה אנשים: יענקל, חיימקה, אברהמקה ואהובתו ליבקה, ושתי בנות דודות, איצלה ורוחקה. ניומקה רוגובסקי היה לבד, בלי אחותו חיה'קה. זמקה סלודובניק היה עם בת דודתו מיכלה שוורץ, שהגיעה לגטו ראדון מלידה. אותה מיכלה שיענקלה קובלסקי הציל אותה ואת אחיה יוסף, עת הגרמנים הוציאו להורג את כל יהודי לידה שהיו בראדון. היו גם חיים־איצקה ברקוביץ עם אחיו אהרקה, ובן דודו אברהמקה, לייבקה חפץ ואשתו גיטקה כגן, יוסלה חמרסקי מאיישישוק היה בודד, יענקלה קובלסקי היה רוב הזמן עם האוטריאד, אך ראה עצמו שייך לקבוצה זאת; אסתר־חנקה טנוביצקי, ואחותה ביילקה, וינצקובסקי, פולני מראדון.

סיפורים שונים שוזרו מסביב לווינצקובסקי והמניעים שהביאו אותו להצטרף לבחורים היהודים ביער, אחרי השחיטה בראדון. קשה להבין אדם שיכול היה לחיות חיים שלווים יחסית, והוא מבכר את גורל היהודים, שברחו ליער על־מנת להציל את חייהם. מעט העובדות שנודעו אודותיו מלמדות כי וינצקובסקי היה מטבעו "בן־בלי־בית", למרות היותו בעל משפחה. הוא אהב ללגום את הטיפה המרה עד לשוכרה, והעדיף את חיי הבטלה על העבודה. בימים כתיקונם, לפני המלחמה, היה יוצא ובא אצל היהודים ומתפרנס מהם. תמורת שירותים קלים היה זוכה בכוסית וודקה עם קינוח מכובד. הוא אהד את היהודים ונהנה להימצא במחיצתם. הוא גם הסתופף סביב האינטליגנציה הפולנית ובזמן הגרמנים היה מבצע עבורם כל מיני שירותים לא כשרים. גם מסיבה זו נאלץ היה לברוח מפני הגרמנים ומכאן שמצא ביהודים שותפים טובים ביער.

ניומקה רוגובסקי סיפר כי מיד אחרי השחיטה בראדון, היה וינצקובסקי למקשר בין היהודים שברחו ליער, לבין לוגובסקי הפולני, שהיה הקומנדנט של המשטרה מטעם הגרמנים.

הקומנדנט לוגובסקי היה ידיד היהודים, והיה מזהיר אותם מפני כל מיני גזירות שהגרמנים עומדים לבצע. היה זה דבר נדיר בימים ההם לקבל עזרה וסיוע אפילו תמורת כסף, והוא היה בין הבודדים שעשו כן. הוא עזר לחיים אלקה מובשוביץ הזגג לברוח ליער, ושלח איתו את האחיות היהודיות מנצ'ה, עם הפניה לאיכר ינוקה מבורובי, וכעבור ימים אחדים

הביא להם בעצמו שק קמח ומזון אחר. אותו לוגובסקי התקשר עם היהודים שברחו ליער, ותכנן איתם מארב נגד הגרמנים והשוטרים, משתפי הפעולה מראדון. היתה זו ההתנקשות הראשונה כנגד הגרמנים אחרי השחיטה, בימים שטרם שמעו ואף לא חלמו על תנועה פרטיזנית כלשהי. לוגובסקי הודיע ליהודים על התוואי בו ילכו, ומי יהיו ההולכים, ונתן הוראות במי לירות ואת מי לחסל. במארב הראשון נגד הגרמנים השתתפו עשרה אנשים, וביניהם היה וינצקובסקי שנשלח על־ידי הקומנדנט לוגובסקי.

המארב נערך ליד הכפר קורקה, מרחק שלושה קילומטרים מראדון, על אם הדרך המובילה לגרודנו, וכקילומטר אחד מבית־הקברות וקבר הקדושים של יהודי ראדון.

הנשק שעמד לרשותם היה דל: שלושה רובים ורימון אחד. השתתפו בו: יודקה בנק מהעיר ממל שבליטא, שהספיק לשרת בצבא הליטאי וידע להחזיק נשק ולהשתמש בו; ניומקה רוגובסקי מראדון, שלא הספיק עדיין לשרת בצבא כלשהו; חיים איצקה ברקוביץ מראדון, שגם הוא לא הספיק לשרת בצבא; לעומתם, יענקל אסנר מנצ׳ה, ואחיו חיימ׳קה ואברהמ׳קה, הספיקו לשרת בצבא הפולני, יענקל קוניוכובסקי מהעיירה וארנובה, שלמהקה סדובסקי מסבקניצה, ואהרקה ברקוביץ מראדון, שניהם בני דודים של חיים איצקה, ווינצקובסקי שנשלח על־ידי הקומנדנט לוגובסקי. בזמן שהגרמנים עברו בכביש והתקרבו אליהם, הבחינו בהם הגרמנים, אולם נתנו להם להתקרב ולקצר את הטווח ביניהם, ואז החלו לירות עליהם. התפתח קרב, שבו נהרגו סמל מהשוטרים הפולנים, והאוברמיסטר הגרמני בעת שעלה על הכביש, וראש הז׳נדרמים נפצע. בין היהודים היה הרוג אחד, יודקה בנק. לרוע המזל, לבש יודקה סוודר לבן וכך משך אליו את האש.

הפעולה הראשונה נגד הגרמנים אמנם לא הצליחה, אך היתה חשובה ביותר. היהודים הוכיחו בזה לעצמם שאפשר להילחם בגרמנים ולגרום להם אבידות גם בנשק דל, והגרמנים החלו להבין שגם להם צפויה סכנה בחפשם אחרי יהודים.

וינצקובסקי, שדבר השתתפותו במארב הגיע לידיעת הגרמנים, לא יכול היה עתה לשוב לראדון, ונשאר ביער, אם מתוך רצון חופשי ואם בגלל השתלשלות העניינים.

כעבור זמן־מה העביר לוגובסקי שדר נוסף ליהודים כי ביום מסוים הוא יבקר עם שוטרים בכפר מסוים ליד הפושצ׳ה, ונתן הוראות על אילו

שוטרים לירות ולהורגם מיד, ואילו שוטרים יש לקחת בשבי חיים. הוא ביקש שאותו יקחו בשבי, כדי שיוכל להסתלק מהמשטרה ומהשירות אצל הגרמנים. פעולה זו בוצעה במלואה: את השוטרים שהתנגדו הרגו במקום, ואילו את הריגתו של לוגובסקי, ביימו כך שייחשב להרוג, ואת היתר לקחו בשבי ושחררו אותם לאחר־מכן לפי הוראותיו של לוגובסקי. איש הקשר לפעולה זו היה היערן אנטוניה רוז'ק. אברמקה אסנר פגש אותו לראשונה עת נלקח עם קבוצת עבודה מהגטו לעבוד בכריתת עצים בשביל הגרמנים. הוא היה ידוע כ'פולקסדייטש' שדיבר גרמנית (פולני ממוצא גרמני), אך לאחר־מכן הסתבר שהיה בכלל יהודי ושמו האמיתי היה אהרון רוזנבלט.

וינצקובסקי השתתף גם בפעולה זו, והיה כל הזמן ביער יחד עם היהודים, בקבוצתו של אלקה אריוביץ. הוא היה נאמן ליהודים ונאמן עליהם.

מאז ה"אובלבה" על הפושצ'ה, היה וינצקובסקי פטרונם של אסתר חנקה טנוביצקי, אהובתו של אלקה אריוביץ, ואחותה הצעירה ביילקה. הוא טיפל בשתי האחיות כאילו היו בנותיו, שמר עליהן וסיפק להן מזון ובגדים, ולא נפרד מהן גם כשהיו צריכים לעבור מקום. הן היו פונות אליו כמו לדוד, ולפעמים כמו לאבא.

בסתיו של 1943, בתקופת החגים, נתקלו וינצקובסקי ושתי האחיות בקבוצת "פולנים לבנים". אסתר חנקה הצליחה לברוח מבלי להיפגע, אך אחותה ביילקה נפצעה פצעים קשים בפניה. קליע חדר דרך עצם הלסת שלה, נתקל בשיניים ושבר אחדות מהן, קרע חלק מהלשון, ויצא החוצה דרך הלחי מהצד השני. הפולנים הרימו אותה בשערות ראשה ובמצב זה ירו בה והשאירוה שותתת דם, בחושבם כי כבר הרגוה. את וינצקובסקי הפולני תפסו ולקחוהו איתם. איך הצליח לברוח מהם לא ידוע לאיש, אך הוא שב לקבוצת האסנרים וסיפר כי ברח. אחר־כך נודע כי גם ביילקה חיה, אך פצועה קשה.

בהתחשב במצבה של אסתר חנקה, אחרי מותו של אלקה, והיכרותם איתה עוד מראדון, החליטו האחים אסנר וחבריהם ל"ז'מלנקה", לקבל את שתי האחיות יחד עם וינצקובסקי שטיפל בהן, לתקופת החורף.

אבל מאז התארגנותם והופעתם של "הפולנים הלבנים" בשטח, היתה נאמנותו של וינצקובסקי לוטה בערפל של ספק. היו ידיעות שווינצקובסקי נפגש עם "הפולנים הלבנים" והם שידלוהו שיצטרף לשורותיהם, וכי הוא סירב. אף אחד לא ידע בוודאות מה היו קשריו עם

"הפולנים הלבנים": האם נשאר נאמן לחבריו היהודים שאיתם יצא ליער וחי עימם בפושצ'ה חודשים רבים, ואף יצא איתם לפעולות קרביות, או שמא שוחרר על־ידי "הפולנים הלבנים" כדי לרגל למענם. המצב המתוח ששרר בין הפרטיזנים היהודים והפולנים, ומפגשיו המקריים של וינצקובסקי עם "הפולנים הלבנים", ובריחותיו המוצלחות מהם, ערערו את מהימנותו אצל הפרטיזנים היהודים, והוחלט שיש לשים עין עליו ולהתחקות אחר צעדיו.

ביילקה ניצלה בדרך נס, והגיעה לפושצ'ה פצועה קשה. טיפלנו בה באמצעים הדלים שהיו ברשותנו. רחצנו את פצעיה ושטפנו אותם במי חמצן שהשגנו בדרכים שונות, וחבשנו אותם. לפי הוראות של רופא איכרים, בישלנו קליפות של עץ לִבנה (ליפה) ובמֵי הקליפה המבושלים היינו רוחצים את פצעיה ומרטיבים את התחבושות.

הפציעה בפנים ובפה היתה קשה, והיינו צריכים להאכילה. בישלנו עבורה דייסות, וכל מזון אחר היינו מרסקים ומדללים במים ומאכילים אותה בכפית כמו תינוק. מצד שני, הריר שבפה היה שוטף את הפצעים ושומר על ניקיונם. הטיפול בה ארך חודשים, ומדי פעם בפעם היו נפלטים מפיה רסיסי עצם ביחד עם המורסה. היא נשאה את מכאוביה וסבלה בשקט, בלי בכי וטרוניה. אלו רק ניבטו מעיניה המעונות. וכשהגלידו הפצעים והתחבושות הוסרו מפניה העגלגלים והמלאים, נתגלו הצלקות בלחייה המעוותות, ונראו כפרחי־בר אדומים. אך במשך הזמן התיישרו הפנים אט אט ושבו לקדמותן.

במשך תקופת החורף, עת ישבנו ב"ז'מלנקה", שמנו לב כי וינצקובסקי מחפש דרך לברוח. פעמים אחדות ניסה להתרחק מה"ז'מלנקה" בהשאירו אחריו עקבות בשלג, והצליחו להחזירו מבלי לעורר את חשדו שעוקבים אחריו. מפקדי ה"ז'מלנקה" הבלתי־מוכתרים, שרצו להיווכח אם אמנם מתכוון וינצקובסקי לברוח, החליטו לעקוב אחרי תנועותיו שמחוץ ל"ז'מלנקה", אבל שמרו זאת בסוד מיתר החברים.

אחרי פציעתה של ביילקה, בכה אמנם והמשיך לדאוג ל"בנותיו", אבל גם האחיות החלו לחשוד במהימנותו, לאחר ששְחזרו את ההתנגשות ה"מקרית" עם "הפולנים הלבנים". אחרי מעקב ממושך התברר, כי אכן יש יסוד לחשדות כלפיו לאור התנהגותו והתבטאויותיו, וכי הוא מחפש הזדמנות להסתלק ולהצטרף ל"פולנים הלבנים". הוא החל לקנטר ולקטרג והשתמש בביטויים שלא רגילים היו לשמוע ממנו. כנראה הכין את הרקע להסתלקותו. פעם אחת, בזמן שניסה לצאת מהיער, מצאוהו כשהוא

מטשטש את עקבותיו בשלג, ומתרחק מה"ז'מלנקה", וכששאלוהו מה הוא עושה פה, התבלבל במקצת והשיב כי הוא התרחק בשביל לעשות את צרכיו. לאחר שהיה ברור למעלה מכל ספק, כי הוא זומם לברוח מה"ז'מלנקה" ולהצטרף לאחיו "הפולנים הלבנים", הוחלט לחסלו. לא קשה לנחש מה היה עולה בגורלם של כל היושבים ב"ז'מלנקה", ובגורלם של יהודים אחרים, אם הוא היה מצליח לברוח ולעבור ל"פולנים הלבנים" כי וינצקובסקי ידע את מקום מושבם של כל היהודים ביער, וקשריהם עם האיכרים בסביבה. הוא גם הכיר היטב את צורת החיים ביער, ודרכי החשיבה של היהודים, וזאת בגלל ניסיונו הרב שצבר במשך כל ימי ישיבתו איתם ביער מאז השחיטה בראדון.

בוקר אחד, בשעות המוקדמות, כשכולנו ישנו, שמענו פתאום יריה בפתח ה"ז'מלנקה". קמה בהלת־מה, אולם אחרי שניות מספר, הוברר שווינצקובסקי נהרג. נאמר לנו כי היתה זו תאונה וכי נפלט לו כדור והרגו. היה צורך להמציא הסבר זה לאסתר־חנקה וביילקה, שהיו קשורות אליו והעריכוהו מאוד, אחרי שהלכו איתו יחד חודשים רבים. אסתר־חנקה פרצה בבכי ובצעקות בטענה כי הרגו את וינצקובסקי. היא הרגישה כי לא היתה זו תאונה אלא פעולה מכוונת. במשך זמן רב לא ידענו מי ירה בו. משלושת המשתתפים בפעולה שניים אינם כבר בחיים, ורק השלישי, שהיה עד־ראייה, יכול היה להעיד על כך.

פרטי האירוע, כפי שסופרו לאחר־מכן, היו כי וינצקובסקי היה צריך לצאת לשמירה כששניים מלווים אותו ביציאה מה"ז'מלנקה", והשלישי ירה בו בעורפו והוא מת במקום. למעלה מכל ספק הוא, שאם הוא היה מצליח להגיע ל"פולנים הלבנים", היו אלה מאלצים אותו לגלות את מקום ישיבתם של היהודים, כדי להרוג ולחסל את קומץ היהודים שהצליחו להתחמק ממלתעות החיה הנאצית. וזאת מפני שהם שמו להם למטרה לנקות את אדמת פולין, הכבושה עדיין על־ידי הגרמנים, משארית היהודים שנותרו בחיים.

אפשר להבין את מניעיו של וינצקובסקי לעבור ל"פולנים הלבנים". הוא ידע כי חייו ביניהם יהיו הרבה יותר נוחים וטובים, במיוחד לאחר שצבר ניסיון של חיי יער במשך שנה וחצי. עד היום לא ידוע, אם הספיק להעביר לאָחיו, "הפולנים הלבנים", ידיעות על מקומות ישיבתם של היהודים, אולם כעבור זמן לא רב, התנפלו אלה על קבוצות של יהודים בעלי משפחות ולא מזוינים, והרגו עשרות מהם, חודשים אחדים לפני בואו של הצבא האדום. סביר מאוד להניח שעל־ידי סילוקו, המכאיב

כשלעצמו, ניצלו חיי יהודים רבים, ולא היה מנוס מלנהוג לפי הכלל: "הבא להורגך, השכם להורגו".

אביב 1944. השלגים הפסיקו לרדת, ואף החלו להפשיר, ואפשר היה לצאת מבלי להשאיר עקבות. החילונו לשגר שליחים כדי לחדש את הקשר עם האוטריאד שנמצא באותה עת ב"רייך", טריטוריה שהגרמנים ראו בה שטח גרמני טהור. הדרך לרייך היתה ידועה כמסוכנת בגלל הביצות העצומות שהיו צריכים לחצות. מעל הביצות, לאורך של קילומטרים, היו מונחים ענפי עצים וכלונסאות ששימשו כשביל מעבר. מי שהחליק, או מעד ונפל לביצה, עלול היה לשקוע בה עד למותניים, ולפעמים עד מעל לראש: כה עמוקה וטובענית היתה הביצה הזאת. האוטריאד שינה את מדיניותו והחל לקלוט לשורותיו גם אנשים שהיו מטופלים בבני משפחה שאינם לוחמים. כפי הנראה מצב הנשק שופר, וההוראות שהגיעו ממוסקבה היו בכיוון זה. בתקופה זו הפליא הצבא האדום את מכותיו בפולש הגרמני, והדף אחורה את הפולשים הגרמניים מערבה ודרומה, ושחרר ערים ואזורים שלמים בזה אחר זה.

הקבוצה שלנו, ששימשה בתפקידי מודיעין בסביבה זו, נצטוותה להישאר באזור הזה, שרחש "פולנים לבנים". ייתכן שזאת גם היתה הסיבה שהאוטריאד נטש את האזור ועבר מערבה, היכן ש"הפולנים הלבנים" היו מעטים ולא פעלו נגד הפרטיזנים הרוסים. הפקודות ממוסקבה הִנחו את הכוחות של הפרטיזנים להתקדם מערבה ולחבל ברכבות, ולהטריד את התחבורה הנעה ממערב לחזית. ואמנם, באביב של 1944, היתה פעילות רבה של מעשי חבלה נגד רכבות גרמניות שנעו מזרחה לחזית, עם ציוד מלחמתי, טנקים וחיילים. הקשר עם מוסקבה, שנעשה באמצעות גלי הרדיו, וכן הקשר בין היחידות השונות של הפרטיזנים, השתפר מאוד ובכל פעם שהיו מקבלים מידע על תנועת רכבות המובילות ציוד או חיילים, היו מניחים מוקשים, או הורסים את פסי הברזל במקומות שונים לאורך תוואי נסיעתם.

האמצעים לפעולות החבלה היו מעתה משופרים ולא פרימיטיביים כבתחילה. בשנת 1943, כדי לפוצץ את פסי־הרכבת, היו משתמשים בפגז של תותח, אליו קשרו רובה מול הפיקה, ובמרחק של מטרים אחדים היו מושכים בחבל שהיה קשור להדק של הרובה, וכך היו מפוצצים אותו. שיטה פרימיטיבית זו היתה כרוכה בקשיים, והיתה מסוכנת ביותר למפעילים.

ידוע הסיפור על יענקלה קובלסקי וחבריו, שיצאו למקש מסילות־ברזל. יענקלה הצטיין בהנחת מוקשים שהיו מתפוצצים על־ידי מחט שנדרכה בעת שהרכבת העמוסה היתה עוברת על הפסים. פעולה זאת דרשה דיוק מרבי וריכוז מחשבה. פעם, בשעת הנחת המוקשים, עלו עליהם שני זקיפים גרמניים, ובלית־ברירה הם חיסלו את הזקיפים. יענקלה שב לפסי־הרכבת והוציא את המוקשים, והם הוטמנו עוד באותו לילה תחת פסי־הרכבת במקום אחר, במרחק 30 קילומטר.

התפקיד שהוטל על הקבוצה שלנו היה איסוף ידיעות והעברתן לאוטריאד. מדי שבוע או שבועיים, היו יוצאים חמישה אנשים לאוטריאד כדי למסור אינפורמציה ולקבל הוראות. הקבוצה היתה קטנה ומטופלת בנשים, ופעלה באזור של"פולנים הלבנים" היתה אחיזה רצינית בקרב האוכלוסייה. לא היינו ערוכים להיכנס לקרב, לא עם הגרמנים ולא עם הפולנים, מפאת כוחנו הדל, ומגבלות התנועה שלנו. לכן היינו חייבים לנדוד ממקום למקום מדי שבוע או שבועיים.

זמן קצר אחרי פסח, במחצית השנייה של חודש אפריל 1944, צורפתי לקבוצה של חמישה אנשים, והלכנו לבדוק מה נשמע בסביבת ראדון. בדרך סרנו לבקר את היהודים שישבו בחורשות של מיז'נצה, משפחת דוידוביץ ואחרים. שם נודע לנו סיפור ההתנגשות של חיימקה פיקובסקי עם "הפולנים הלבנים".

חיימקה קיבל מיהודי מיז'נצה מטבעות זהב בשביל לקנות רובה או נשק אחר, ולמטרה זו הלך לאיכר שהכירו, ושבזמנו הסתתר אצלו. בלילה התגנב לגורן של איכר אחר, שבקיץ שעבר הסתתר אצלו פרק זמן, התחבא בעליית־הגג כדי לשהות שם במשך היום. למזלו הרע, הזדמנו אצל אותו איכר "פולנים לבנים", וביודעם שהיה לו פעם מגע עם יהודים, טענו נגדו שהוא מסתיר יהודים. זאת היתה אמתלה כדי להוציא ממנו נשק או מזון. האיכר, ביודעו שאין איש אצלו, אמר להם: בבקשה, חפשו כמה שאתם רוצים. אחד הפולנים עלה לעליית־הגג ומצא שם את חיימקה. בראות האיכר את חיימקה, אחזוהו חיל ורעדה, אבל חיימקה העמיד פנים כאילו אינו מכיר את האיכר כלל, ואמר להם שהוא ברח מהגרמנים, והוא רוצה להצטרף לקבוצת לוחמים פולניים. לחיימקה היתה חזות של "שייגץ", נער פולני, בשערו הבלונדי, הנוטה ללבן, ובעיני־התכלת שלו. הוא גם דיבר פולנית כאחד מהם.

ראשית כול חלצו את מגפיו היפים של חיימקה שקרצו להם, והשאירו אותו יחף. לאחר־מכן ערכו חיפוש בבגדיו ומצאו את מטבעות הזהב

ו׳שחררו׳ אותו גם מהם. כטוב לבם במציאה שנזדמנה להם, נכנסו לסעוד אצל האיכר, והפקידו על חיימקה משמר של זקיף אחד. בראותו כי נפל בפח, חיפש חיימקה דרך להימלט. הוא הבין כי לא נותר לו הרבה זמן, וביקש מהזקיף שירשה לו להתרחק מאחורי הבית, כדי לעשות את צרכיו האישיים. לא מן הנמנע כי מרוב פחד תקפוהו כאבי בטן, ובאמת היה זקוק לכך. גאוותו הפולנית של הזקיף לא התירה לו להתבונן במעמד זה, והוא הסב את ראשו אחורנית. חיימקה ניצל רגעים אלה, התרומם בשקט, והחל לרוץ יחף בכל כוחותיו. הזקיף ירה עליו, אבל לא פגע בו. בצורה זו הצליח להימלט מידי חיילי המחתרת הפולניים. בשובו ליהודים ביער מיז׳נצה, היה חיוור כסיד, ולא היה מסוגל להוציא הגה מפיו. כה נרעש ונרגש היה מהמקרה.

השתהינו אצל יהודי מיז׳נצה ימים אחדים. באחד הבקרים הופקדתי לשמור בפאתי היער, ולעקוב אחרי התנועה בקרבת היער. שכבתי בשקט, מוסווה מתחת לאחד השיחים, וצפיתי מול השדה החרוש. התבוננתי באיכר ההולך אחרי מחרשתו, ופותח תלם אחרי תלם באדמה. רגש של קנאה עטפני בהביטי באיכר הפשוט, השליו והרגוע הצועד חופשי אחרי בהמתו, הולך ושורק ומפזם להנאתו, גלוי לעיני השמש, ואינו חרד מאיש.

ברגעים אלה חלפה המחשבה במוחי על ימות המשיח, והפסוקים ״וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ״ הדהדו באוזני. הרי כה הרבה סבלנו ועוינו: האם לא טוהרנו עד כלות נשמתנו? האם כה רחוקה הגאולה מאיתנו? נזכרתי במאמר שקראתי בעיתון הגרמני בשפה הפולנית על ארץ ישראל ועל היישוב היהודי, וגעגועים גדולים תקפוני, מהולים באמונה ותקווה שאכן יום יבוא ואזכה לדרוך על אדמת ארץ ישראל, ארץ האבות, השופטים והנביאים, ארץ ישראל מהתנ״ך, שכה נכספתי אליה. זו לא היתה מחשבה הגיונית, אלא חזון־תעתועים, משיכה מיסטית. חוטים בלתי־נראים לעין נקשרו אלי ומשכוני בחלומי בהקיץ לארץ האבות. תיארתי בדמיוני את המראה של ״איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו״. האם איני מדמיין עתה שהזיות חלומותי נתגשמו? האומנם כן הוא הדבר?

חלום זה ליווני כל הדרך הקשה עד הגיעי ארצה, והוא ממשיך ללוותני גם בארץ בימי צרה ומצוקה. ברגעי מועקה, הנני רואה את עצמי שוכב תחת אחד השיחים ביערות מיז׳נצה, ואת האיכר המאושר, ואז יודע אני כמה טוב לי. אני מנער ממני את דכדוכי הנפש וחוזר לחלום כבעבר.

הימים בהם היינו מעמיסים מצרכים על עגלה רתומה לסוס שהביאנו לפושצ׳ה הלכו ונגוזו. לא מחמת הסכנה מפני הגרמנים, אלא בגלל

ה"פולנים הלבנים" שארבו לנו מאחורי כל בית ובעיקול כל דרך ושביל. ה"פולנים הלבנים" לא נזקקו ליער בשביל חיי המחתרת שלהם, הם ישבו בתוך עמם: ברצותם היו עובדי אדמה שלווים, וברצותם מוציאים את הנשק מהמחבוא והופכים להיות פרטיזנים, לא נגד הכובש הגרמני, אלא נגד היהודים המנסים למלט נפשם מפני הגרמנים. עתה, בשובנו לפושצ'ה, העמיס כל אחד מאיתנו בתרמיל שעל גבו מצרכי מזון לעייפה, וזה בנוסף לנשק שכל אחד החזיק בידו. פרט לתרמיל האישי היו לנו כמה ילקוטים כבדים, שהיינו מתחלפים בנשיאתם.

לילה אחד, בחוזרנו לפושצ'ה, כשהשעה היתה לפני חצות, והירח הכסוף מטפס ברקיע ומאיר משמאלנו את דרך העפר שלאורכה אנו הולכים בשורה עורפית, מרוחקים איש מרעהו, צעדתי האחרון וסגרתי את הטור אחרי ניומקה רוגובסקי. אנו חולפים לצדי הקולוניות של הכפר לונקי, בדרך לסלטנישוק וקובלקה. מסביב שקט, רק צלילינו המוארכים מלווים אותנו וצועדים לצדינו. בקטע דרך זו, נפל בחלקי לסחוב את השק הכבד שהכיל בתוכו, בין השאר, מחבת וכלי מטבח שונים. עברנו על־יד הבתים שלצדי הדרך. השקט נמשך, אפילו נביחת כלב לא נשמעה. הראשונים בטור העורפי חלפו כבר מעבר לבתים, וגם אנו, האחרונים בטור, כמעט וחלפנו על־פניהם. לפתע הופר השקט, כשקולות ירי מאש רובים פילחו את הדממה.

האש ניתכה עלינו משמאלנו ומאחורינו. תוך כדי זינוק בריצה, ראיתי את הצללים המתרוצצים מאחורי הבתים. מעטים היינו, ולא היה טעם להיכנס לקרב יריות. לכן לא נותר לנו אלא להרים הרגליים ולנוס. הדרכים לפושצ'ה לא היו מוכרות לי די צורכן, ולכן הייתי אנוס להחזיק מעמד ויהי־מה, ולרוץ אחרי ניומקה, לבל אתנתק ממנו. ניומקה, שהיה בלי משא, רץ לפני כחץ מקשת מבלי להסב ראשו לאחור. בלי להיפרד מהשק הכבד שהיה עמוס על שכמי, דלקתי אחריו בשארית כוחותי ובחשש שאאבדנו. לא העזתי לזרוק את השק שמא יגידו כי מפחד היריות עשיתי זאת. כצעיר בחבורה רציתי להוכיח כי אני מוכשר לכל דבר כמו הגדולים. כך רצנו מרחק של כ־6 קילומטרים, ניומקה לפני ואני אחריו, מנסה להדביקו בכל כוחותי ההולכים ואוזלים. המחבת וכלי הבישול האחרים שבשק מקרקשים ומחוללים רעש כמו תזמורת תופים המלווה במצלתיים. כשחדרנו לתוך היער הסבוך, נעצר ניומקה לרגע ואמר לי: "איך אתה מחזיק מעמד אחרַי עם השק הגדול והכבד הזה. זרוק אותו, לעזאזל, יחד עם המחבת המחורבנת שעושה רעש". היה לי חבל להיפרד

מהשק ולזרוק אותו סתם ככה, אחרי שכה עמלתי קשות ונשאתיו בשארית כוחותי. אך בלי לשאול שאלות, הנחתיו ליד גזע עץ באנחת־רווחה, והוקל לי. ניומקה פנה אלי שוב, ואמר: "אברהמלה, אנחנו רק שנינו כאן, מי יודע מה קרה עם היתר, מי יודע אם אין נפגעים. הם יכלו לחסלנו לגמרי". ובדרך אגב הוא שואל אותי: "אתה אינך פצוע?" והוא ממשיך ואומר: "אנו חייבים לעבור מהר ככל האפשר את הנהר שעל־יד קובלקה, אחרת הם עלולים לחסום בפנינו את הדרך, ואז, לאור היום, אנו אבודים".

פגישות מעין אלו עם "הפולנים הלבנים" היו רבות. הם ארבו לנו מאחורי כל בית ופינה. העמלק הפולני נהג כדרך אבותיו וזינב בנחשלים ובשארית הפליטה שנותרה מהחרב הגרמנית. כאלה היו "הפולנים הלבנים" וכך נזכרם לעד. היה זה רק נס שבמארב זה לא נהרג איש מאיתנו, ובבואנו לפושצ'ה פגשנו את כולם שלמים ובלי פגע.

הסכנות שארבו לנו עתה מידי "הפולנים הלבנים" היו גדולות לאין ערוך מאשר מידי הגרמנים. כי הגרמנים לא העזו לחדור ליער, או להישאר עם יחידה קטנה בקרבת היער, אבל "הפולנים הלבנים" קיבלו תמיכה ועזרה מאת אחיהם האיכרים, ובכל כפר היו להם מקשרים ומוסרי ידיעות, והם ידעו את הדרכים בהן אנו עוברים, ואת מקומות ישיבתנו. מטעם זה היינו נאלצים להחליף לעתים קרובות מאוד את מקומנו והיה עלינו להיזהר מכל איכר ורועה לבל יגלו אותנו.

אירע לנו, שיומיים בלבד אחרי שהחלפנו את מקומנו, עוד בטרם הספקנו להכירו, ולפני שסידרנו לנו מחסה מפני קור הלילה, הגשם והטל, והנה בשעות המוקדמות של הבוקר, אנו שומעים מכות גרזן במרחק־מה מאיתנו. נבהלנו, כי לא ידענו מה פשר הדבר, ולשם מה מגיע לכאן איכר בשעות כה מוקדמות לחטוב עצים. הדבר עורר את חשדנו, כי מאז הופעת "הפולנים הלבנים", לא נתנו אמון בשום איכר פולני. התפרשנו בצורה היקפית, והתקדמנו לעבר חוטבי העצים, וסגרנו עליהם מכל הצדדים. סרקנו את השטח מסביב, לראות אם אין עוד מישהו איתם, והתקרבנו אליהם במפתיע. תגובתם הראשונה היתה הרמת הגרזינים נגדנו, אך חיש מהר הם הורדו, עת כוונו האקדחים והרובים שלנו אליהם. לא היינו מעוניינים להשמיע קולות ירי, לבל יגלו את דבר הימצאותנו בשטח, לכן אסרנו אותם בשקט, מבלי להקים רעש. קשרנו את ידיהם לבל יצליחו לברוח, והתחלנו בחקירה. המקום הזה היה קרוב לכפרים פודמב־בודס. אלה כפרים שהיו ידועים באיבתם ליהודים ולפרטיזנים הרוסיים כאחד,

ותושביהם היו ידועים כמשתפי פעולה עם הגרמנים.

בחורף הקודם, הראשון לבריחתנו ליער, התנפלו איכרים מכפרים אלה על קבוצת יהודים בתוך ה"ז'מלנקות" החורפיות, גזלו מהם את הבגדים ומה שעוד נותר להם בבריחתם מראדון, ולבסוף – הרגו את כולם בתוך הבורות. היה לנו חשבון דמים ארוך עם כפרים אלה, אך עד כה לא היה לאל ידנו לחדור אליהם ולהענישם מבלי שייגרמו לנו אבידות. בחקירה טענו האיכרים שהם מהכפר דרוצ'מין, ולפי דבריהם הם אב ובן. לשאלתנו למה בחרו לחטוב עצים דווקא כאן באמצע הפושצ'ה, במרחק כה רב מביתם, בזמן שיש להם עצים למכביר סמוך לביתם, לא היתה להם תשובה. יודעי דבר בינינו, ובעלי הניסיון, הבינו שאלה היו גששים ומקשרים של "הפולנים הלבנים", או של הגרמנים. הועמדנו בפני דילמה קשה: מה לעשות איתם? אם נשחררם, הרי אנו מסכנים בכך את חיי כולנו; להחזיקם חיים זמן רב איתנו לא נצליח, כי הם עלולים לברוח; ולטלטל אותם איתנו היה בלתי־אפשרי בתנאים שלנו. לאחר דיונים בינינו לבין עצמנו, ולאחר שיקולים שונים, יצא גזר־הדין – יש לחסלם בשקט, בלי אף יריה. היתה גם כוונה להזהיר את הכפרים הסמוכים לבל יעזו להיכנס בצורה חופשית ליער. לפי פקודה, הם חוסלו בתלייה, ונקברו תחת אחד העצים, כשהמקום מוסווה היטב. מתוך חקירתם התברר לנו כי היה להם באופן אישי יד ברציחת יהודים, או הסגרתם לגרמנים, עוד בחורף 1942-1943, והיתה זאת הזדמנות לנקמה־פורתא עבור הדם היהודי שנשפך חינם על־ידי בני הכפרים האלה.

38

מותו הפתאומי של משה גורס

בימים אלה, הבאת מזון היתה כרוכה בסכנה גדולה יותר מאשר כל פעולת חבלה, וזאת בגלל "הפולנים הלבנים" שהסתובבו בכפרים וארבו לכל תנועה שלנו. באחד הלילות יצאנו להביא מזון, וכדי לתגבר את הכוחות, הזמינו את משה'קה גורס להצטרף, למרות שלא היה בקבוצה אחת איתנו. הלכנו בשורה עורפית, ובקטע מסוים של הדרך היינו צריכים לעבור גשר, ואחרי הגשר היתה פנייה חדה שמאלה. כרגיל, הלכו שני גששים קדימה, במרחק כ־100 מטר לפני כולם. כשהגששים פנו שמאלה, נדמה היה לאלה שהלכו בסוף השורה העורפית, כי מישהו מתקרב אלינו מהצד. אברהמ'קה אסנר, ברצותו לבדוק מי ההולכים מהצד, וגם כדי להזהיר את הראשונים בשורה, ירה ירייה אחת. כולם נעצרו לשמע הירייה, וחלק אף השתטח על הארץ, עד שיתברר מה מתרחש. הראשונים ששמעו את הירייה מכיוון עורפם, חשבו שבטעות נפלט כדור, כי הם ידעו שמאחוריהם נמצאים חבריהם, ולכן לא נבהלו. משה'קה גורס נפל אף הוא לארץ, אך משהתברר הטעות וכולם קמו להמשיך בהליכה, משה'קה לא קם. ניומקה, שהלך לצדו, צעק לעברו: "משה'קה שטיי אוף – קום, קום – מה איתך", אבל אין קול ואין עונה. משה'קה, לא זז ממקומו. ניומקה ניסה להרימו, אך הרגיש כי הוא נמצא במצב של עילפון. התרכזנו סביבו והתחלנו לבדוק מה קרה לו. גם אני הייתי בין הבודקים. הפשטנו אותו כביום היוולדו ולא מצאנו שום פגיעה, גם לא מצאנו אף טיפת דם על גופו. אך הלב הפסיק לפעום והנשימה גם היא נפסקה. ניסינו לעוררו אך ללא הועיל. הדלקנו אש מצתים וגפרורים כדי לבדוק באור אם יש לו פגיעה, ואם יש לו סימני חיים. לאחר כל מאמצינו, נאלצנו להשאירו

בשטח, לאחר שלקחנו ממנו את נשקו וחלק מבגדיו, לבל יכירו האיכרים מי הוא היה.

משה גורס היה יליד איישישוק, בנאי תנורים במקצועו, מקצוע שעבר לו בירושה מאביו ר׳ יענקל (״דער מולער״). הוא היה גבר בריא וחסון, ובמותו היה בן 35 שנה בלבד.

אביו, ר׳ יענקל, היה יהודי זקן, שהמשיך לעבוד במקצועו עד יומו האחרון. הוא היה בעל לב טוב, והצטיין בשמחת־החיים שלו. בטפסו על הגג לבנות או לתקן את הארובה, היה שר שירים מבדחים וצוחק מן העולם. במיוחד היה שר שירי־לצון על חשבון הגויים והכומר.

סיפרו שלפני מותו, בהיותו חולה אנוש על ערש־דווי, קם יום אחד וביקש שיבשלו עבורו סיר עם תפוחי־אדמה במלח, ויגישו לו אותם עם ״כוסית״. אחרי שאכל את כל מה שהגישו לו, קם ממיטת חוליו. אולם כעבור ימים אחדים נכנע לגורלו והשיב את נשמתו לבורא העולם. הוא היה שייך לאותם היהודים הפשוטים והטובים, שהתפרנס כל ימי חייו מיגיע כפיו. תמיד היה שמח בחלקו ובירך על מה שהיה לו. בעת מותו הייתי ילד כבן עשר, אבל עליזותו ובדיחות־דעתו נחרתו עמוק בלבי ואני זוכר אותו, כאילו היה זה רק אתמול. אני זוכר אותו מטפס על הגג ועובד סביב הארובה הגבוהה ושר בקולי־קולות. יהי זכרו שמור לנצח.

39

התנפלות "הפולנים הלבנים"

קשה להאמין, אך שנתיים תמימות חלפו מאז השחיטה בראדון ובריחתנו ליער. הימים היו ימי קיץ של חודש מאי 1944. הידיעות שהגיעו מהחזית היו מעודדות: הגרמנים נסוגים תחת לחץ הצבא האדום, המוחץ אותם וכובש ערים וכפרים בזה אחר זה. אלא שכל־כך הרבה צריך היה לשוב ולכבוש, שהחזית היתה עדיין רחוקה מאוד מאיתנו. מסיבה זו לא חישבנו את הקץ מתי נשתחרר מהחיה הגרמנית. בה במידה שהידיעות שהגיעו אלינו מהחזית היו משמחות, כך נעשה מצבנו גרוע מיום ליום. הגרמנים אמנם לא יכלו להפריש כוחות בשביל להתעסק איתנו, אך "הפולנים הלבנים" הלכו והתרבו, והתארגנו בכל כפר וכפר, כשמשימתם העיקרית היא לחסל כל יהודי שנותר לפליטה.

מדי ערב היינו רואים במרחק עשרות, ואולי מאות קילומטרים, אורות עצומים שהאירו את השמים במשך שעות. היו אלה אורות לצורכי הפצצה, או לצורכי הצנחת גדודים שלמים של צנחנים על־ידי הצבא האדום. מדי פעם בפעם היו מגיעות לאוזנינו התפוצצויות אדירות והרגשנו כאילו האדמה רועדת מתחת לרגלינו. היינו מצמידים את האוזן לאדמה כדי לשמוע את הרעידות והזעזועים, ולהעריך לפי עוצמתם את המרחק מאיתנו.

באותם ימים עברנו למקום חדש, לאותו יער שבו היתה ה"ז'מלנקה" החורפית שלנו, סמוך לביצות, והתמקמנו שם כבמחנה קיץ. באותו זמן הלכו חמישה אנשים מאיתנו לאוטריאד כדי לקבל הוראות ואינפורמציה על הנעשה: יענקל אסנר, חיים איצקה, זאמקה, אברהמקה אסנר, וניומקה רוגובסקי. הם היו אמורים לחזור כעבור שלושה ימים. אנו, הנותרים,

יצאנו באחד הלילות להשיג מזון וחזרנו מאוחר מאוד בלילה, כמעט לפנות בוקר. היינו עייפים ויגעים מהדרך הארוכה שעשינו ברגל, ומכובד המשא שסחבנו. קבענו את השמירה והיתר הלכו לישון, כל אחד באוהלו. השומר, שהיה מופקד על השמירה עד הבוקר, היה אברהמ'קה ברקוביץ ("דער וולף"), "הזאב", בנו של שלום הזגג, ובן דודו של חיים איצקה.

המחנה התמקם בקצה הביצות, במדרון הגבעה, כאילו היה בתוך מכתש. השטח מסביב היה מוגבה ולכן לא נראה המחנה לעין אפילו ממרחק קטן. הסוכות, דמויי אוהלים, היו פזורים בשטח במרחק מטרים אחדים אחד ממשנהו, בגדלים שונים. כל אחד סידר לעצמו ולבני־משפחתו סוכה בגודל הרצוי לו. הן היו עשויות מענפים ומשמיכות בד, כשכל אחד מאלתר לעצמו כפי יכולתו. לרוב היו סוכות־האוהלים בעלות גגות משופעים לשני הכיוונים. בעונה זו היה הכרח לחיות באוהל או בסוכה בגלל הגשמים והטללים החזקים שהיו מרטיבים עד לשד־העצמות. מפגע נוסף שהטריד אותנו היו היתושים והזבובים העוקצניים, שבאו מכיוון הביצות, שהיו בקרבת מקום. היות ואני הייתי בודד, מצאתי לי חבר, שותף לאוהל, את יוסלה חמרסקי מאיישישוק, שאף הוא היה בודד כמוני, והתיידדנו מאוד. יוסלה היה גדול ממני בשנים אחדות. הוא היה נמוך קומה וצנום, לפיכך יכולנו להסתפק באוהל קטן ביותר, ובשמיכה אחת בלבד. חתכנו ענפים ירוקים וגמישים הניתנים לכיפוף, תקענו קצה אחד באדמה, וכופפנו אותם כקשת. גם את הקצה השני תקענו באדמה, במרחק שיספיק כדי רוחב שני אנשים קטנים כמונו. על הקשתות שנוצרו מתחנו את השמיכה וקשרנו את קצותיה לאדמה, לבל יהיו חורים לכניסת היתושים. סגרנו את האוהל משלושת צדדיו, והשארנו פתח כניסה דרכו יכולנו להזדחל עם הראש קדימה. גובה האוהל היה כזה שיכולנו להיות בו רק בברכיים כפופות, אבל נערכנו כמו סרדינים בקופסה, וכך היה לנו חם ונעים.

באותו לילה חזרתי עייף ורצוץ מהדרך המפרכת, ונכנסתי יחד עם יוסלה חמרסקי לישון באוהלנו הקטן. ברצותי לנוח קצת, התרתי את החגורה שהיתה הדוקה למותני, כדי שאוכל לנשום ביתר־חופשיות. משום־מה התרתי לעצמי בפעם הזאת לחלוץ גם את הנעליים מרגלי, דבר שבדרך־כלל לא הייתי עושה בלילה מטעמי זהירות. האוהל שלנו היה ממוקם בקצה המחנה, קרוב ביותר לביצות, והוא היה נמוך יותר משאר האוהלים, וגבעונת הסתירה אותו מצד אחד. עייפים מהדרך, שקענו שנינו בתרדמה עמוקה, מבלי לצפות ולחוש מה עומד להתרחש.

התעוררתי לפתע מקולות ירי והתפוצצויות מעל ראשי. באופן אינסטינקטיבי משכתי בידו של יוסלה וניערתיו, הוא המשיך לישון מבלי להרגיש בנעשה סביבנו. כל־כך מבולבל הייתי והלום שינה, שלא הבחנתי מאיזה כיוון באות היריות. בלי לחשוב, דחפתי את הראש קדימה כדי לצאת, אך הדרך היתה חסומה בפני, כי היה זה הצד הסגור של האוהל. היות והאוהל היה נמוך, נאלצתי לזחול עם הרגליים קדימה, וזינקתי בריצה על ארבע. היה זה מזלי שהאוהל היה חסום מצד אחד ולא אִפשר לי לרוץ בכיוון שרציתי, כי אלמלא כן הייתי עולה היישר על היורים שהיו במרחק מטרים אחדים מאיתנו. הם התפרשו עם נשק אוטומטי על שפת המכתש, והמטירו אש תופת למטה, על כל האוהלים. התחלתי לרוץ עם הרובה ביד, אך – אוי ואבוי – מכנסי נפלו ממני, הרימון והאקדח, שהיו קשורים לחגורה, משכו את המכנסיים למטה, מכיוון שהתרתי את החגורה לפני לכתי לישון. נאלצתי לאחוז ביד אחת את הרובה, וביד שנייה להחזיק במכנסיים, לבל יקשרו את רגלי, וכך רצתי שפוף כדי להתרחק מהאש. תוך כדי ריצה הפניתי את מבטי לשנייה לראות מה קרה ליוסלה, וראיתיו רץ לצדי הימני, רץ ונופל בין המהמורות הקטנות של היער. לרגע חשבתי כי הוא פצוע, אבל כעבור שניות ראיתיו שוב רץ ומקפץ במהירות כארנבת – ואז נעלם מעיני ולא ראיתיו עוד.

התרחקתי כ־100 מטר מהאש לתוך היער. היריות נמשכו עוד זמן קצר עד שנפסקו והכול נדם. ידעתי כי קרה לנו אסון גדול, כי הם התנפלו עלינו כשכולנו ישֵנו, וממרחק של מטרים אחדים בלבד קצרו בנו במכונות־ירייה. לא ידעתי ברגע זה אם עוד מישהו מלבדי נותר בחיים. קיוויתי שיוסלה חמרסקי ניצל, היות וראיתיו רץ מאחורי.

התרחקתי מהמקום, כי ידעתי שהם עלולים לחפש אחרי בסביבה הקרובה. העמקתי לעובי היער רחב הממדים, בין עצים עצומים וחיות־בר למיניהן. בודד, הייתי נושא את חוויות המוות והרגשת האובדן של חברים שאיתם עברתי תקופות כה קשות. רק לפני שעות אחדות זה קרה, ועתה הנני משחזר במוחי שוב ושוב, איך אירע הדבר, ומה קרה לאברהמ׳קה שעמד בשמירה, למה הוא לא הזהיר אותנו.

ידעתי כי חמשת החברים, שהלכו לפושצ׳ה, אמורים להגיע כל יום, וחששתי שמא הם יעלו על מארב של הפולנים בלכתם למחנה, כי לא ידעו דבר על מה שהתרחש שם בהיעדרם. לכן החלטתי לשמור על השבילים המובילים למחנה שדרכם הם עשויים להגיע. במשך כל אותו יום שכבתי תחת אחד העצים מזועזע מהאסון החדש שפקד אותנו. בשוכבי כתולעת,

צמוד לאדמה הטחובה, חדרו לאוזני קולות נפץ אדירים ועמומים, ונדמה היה לי כאילו האדמה כולה רועדת. בתחילה לא הבינותי מה מתרחש אך לא עבר זמן רב והבנתי שאלה הם הדי התפוצצויות המגיעות מהחזית ההולכת וקרבה אלינו, והנמצאת במרחק של עשרות קילומטרים בלבד. אולי היו אלה הדי הקטיושות שהופעלו לאחרונה בחזית, שהלמו בגרמנים וטאטאו אותם מהשטח בהשאירם אחריהם אדמה חרוכה.

לפני שעות אחדות ניצלתי ממוות בטוח, ועתה ניתנה לי ארכה נוספת להיאבק להמשך קיומי. לא היתה לי שמחה בלב, רק רצון להמשיך את המאבק להישרדות ככל האפשר. ידעתי מה אירע לחברים לגורל ולמאבק שהותרתי שם בתוך המכתש, ועצבות, שכול ויתמות שוב אפפו מחדש את נשמתי. מאז השחיטה בראדון, עשרים וחמישה חודשים, הם נאבקים על חייהם כדי להישרד, ועתה, כשאנו שומעים כבר את קולות הנפץ של פעמי הגאולה, דווקא כעת הם צריכים להיהרג, בלי יכולת לאחוז בנשק ולהילחם על נפשם. כמה אכזרי הגורל המשטה בנו: הרי הם נפלו לא מידי הגרמנים, אלא מידי אנשי מחתרת פולניים שאמורים היו להילחם כנגד הפולש הגרמני.

הדי ההתפוצצויות מהחזית נסכו בלבי תקווה מהולה בצער ומכאוב, והרבה חשש לבאות. דווקא עתה, כשהחזית מתקרבת אלינו, לא יהיה לנו מקום להסתתר בו. הגרמנים הנסוגים ימלאו כל פינה ביער, ו"הפולנים הלבנים" משתוללים בתוך הכפרים.

היה זה אחד הימים הארוכים ביותר בחיי. שוטטתי בודד ביער העבות ללא מטרה ותכלית, רק עיני תרות לכל עבר ואוזני כרויות לכל רחש. בשוטטי, עברתי דרך מחנה ישן שישבנו בו לפני שנה. מצאתי שם שלל: סמרטוט ישן, ולקחתיו כדי שיהיה לי במה להתכסות בלילה, כי בבורחי כל עוד נפשי בי מהאוהל, היו לגופי מכנסיים וחולצה בלבד.

עם ערב החלטתי לגשת למחנה ולראות בכל־זאת אם נותר מישהו בחיים: אולי ישנו פצוע הזקוק לעזרה. בזהירות רבה התקרבתי למחנה, בחנתי מסביב אם לא הציבו שם מארב, כדי ללכוד את החוזרים. ממרחק של 50 מטר ראיתי רק גחלים לוחשות בכל פינות המחנה, ועשן עולה ומכסה את הסביבה. לא היה בי הכוח והאומץ לבדוק אם נותר מישהו בחיים במקום הזה, וכוח נסתר דחפני אחורה והרחיקני משם. היתה לי הרגשה שאני נמצא בין רוחות רפאים ומוות. התרחקתי מהמקום והמשכתי לשוטט ולהתרוצץ ממקום למקום כדי לשמור על השבילים שבהם עשויים לעבור חמשת החברים שצריכים לחזור מהאוטריאד. כל

אותו יום לא באה טיפת מים לפי, ולא טעמתי טעם אוכל, אך גם לא הרגשתי צורך בכך. בשעות המאוחרות של הערב, כשהנחתי שהחברים מהפושצ׳ה כבר לא יחזרו באותו לילה, נשכבתי להירדם קצת. לעורי היתה רק כתונת דקה ומכנסיים. ריפדתי את משכבי בקצת ענפים רכים, כדי לא לשכב על האדמה הטחובה. אבל פרט לקור שחדר לעצמותי, נטפלו אלי היתושים שאכלו את בשרי ללא רחם. באותו רגע נזכרתי באיוב והתגרדתי כמוהו. אספתי אזוב בשביל לכסות בו את חלקי גופי הגלויים כהגנה מפני הקור והיתושים גם יחד. את ראשי הצלחתי להשחיל לתוך הכותונת והתכרבלתי בקיפוד. כך נמנמתי כבהקיץ.

למחרת היום, בשעות המוקדמות של הבוקר, התחלתי שוב לשוטט ולשמור על המעברים, כדי לפגוש את השבים מהאוטריאד. הרעב החל להציק לי, אבל לא רציתי לצאת מהיער כדי להשיג אוכל, לפני שאפגוש את השבים מהאוטריאד, כי בכך אני יכול לסכן אותם. כדי להשקיט את רעבוני, החילותי ללקט אוכמניות ותותי־בר שצמחו ביער. בעוד אני זוחל על ארבע ומלקט את התותים, הגיע לאוזני רשרוש חשוד, כאילו מישהו נמצא בסביבה.

חשבתי כי ייתכן ש״הפולנים הלבנים״ חזרו כדי לבדוק את השטח אחרי הצלחתם אתמול בבוקר, אבל ייתכן גם שהחברים מהאוטריאד נמצאים בדרך חזרה למחנה. התקרבתי בזחילה, מטר אחרי מטר, לכיוון הרשרוש שהפך בינתיים לקולות דיבור. זחלתי עוד קצת ולאוזני הגיע צליל דיבור יהודי. חששתי לקום כי הם עלולים היו לירות בי אם לא יזהוני מיד. קראתי בשמותיהם, ולאחר שקיבלתי מענה חיובי, ניגשתי אליהם וסיפרתי להם מה שאירע. סיפרתי גם שביקרתי באותו ערב על־יד המחנה ומצאתיו שרוף. הוחלט לגשת למחנה עוד באותו יום כדי לראות אולי נמצא מישהו פצוע בשטח. התמונה שנתגלתה לפנינו היתה נוראה: מחנה הרוס ושרוף, ובשטח פזורות גוויות ההרוגים. בין ההרוגים מצאנו את לייבקה חפץ בתנוחה של ירי מרובה. כפי הנראה התגונן עד הרגע האחרון, ובהיותו פצוע הרגוהו. את גולגולתו של חיים אסנר ריסקו בקתות רובים. מי יודע באילו עינויים הוציא את נשמתו.

כרינו קבר אחים, אספנו את הגוויות שמצאנו בשטח, והנחנו אותן בשורה ארוכה, אחת ליד השנייה. כך נפרדנו מהיקרים לנו, בעשותנו איתם חסד אחרון, כשבלבנו בוערת אש הנקמה.

בקבר האחים הטמנו גופותיהם של שבעה איש: חיים אסנר, האח השני מארבעת האחים, שלפני כמחצית השנה קברנו את אחיו הצעיר

אהרקה; איצלה אסנר, אחותה הצעירה של רוחקה שניצלה, ובת דודתם של האחים אסנר; לייבקה חפץ מאיישישוק ואשתו גיטקה כגן מראדון; שרה דובקה גורס, אשתו של משקה גורס, שנפל בלכתו בדרך; אתקה, בת אחותו של משהקה גורס; אהרקה ברקוביץ, אחיו הבכור של חיים איצקה.

עוד באותו יום נודע לנו על ניצולים שהגיעו לאוטריאד, או לקבוצות אחרות של יהודים. שמענו שביילקה טנוביצקי פצועה. חיפשנו אותה כדי להזהירה שלא תישאר בסביבה זו, היות ולפי ההוראות שהאוטריאד קיבל מהפיקוד העליון, עלינו לשוב ולהצטרף אליהם מיד.

40

הנקמה

לא יכולנו לשוב לאוטריאד לפני שניפרע מן האשמים ברצח הנתעב. החמישה שחזרו מהאוטריאד ידעו, כי "הפולנים הלבנים" לא היו מסוגלים למצוא את המחנה בלילה בלי מלשין שיוביל אותם אליו. לפי כל הסימנים, הוביל אותם למחנה מקשר ומודיע שלנו, שבגד בנו, והחליט לעבוד בשביל שני הצדדים. היה זה איכר מהכפר מאנטאט שידע את מקום המחנה שלנו.

היינו שישה איש: יענקל אסנר, אחיו אברהמקה, ניומקה רוגובסקי, חיים איצקה ברקוביץ, זאמקה סלודובניק, ואנוכי, אברהם ליפקונסקי.

לפנות ערב, טרם שקיעת השמש, הגענו לכפר. שלושה איש ניצבו כמשמר במבואות הכפר כדי להודיע לנו על כל תנועה חשודה, ושלושת הנותרים הלכו לביתו של הבוגד. ניומקה רוגובסקי ויענקל אסנר נכנסו לבית פנימה, ואני עמדתי על המשמר מחוץ לבית. בראות האיכר את ניומקה ואת יענקל, ניסה לקפוץ דרך החלון ולברוח אל הקמה שהיתה על־יד ביתו, אך ניומקה קפץ אחריו, ותוך כדי רדיפה ירה בו באקדחו והרגו במקום. לאחר־מכן הודענו לבני הבית כי זה בגלל בגידתו בנו, ומסירת מקום המחנה שלנו ל"פולנים הלבנים", דבר שהביא להריגתם של אנשינו. עוד באותו ערב המשכנו דרכנו לאוטריאד.

הסתבר לנו אחר־כך כי ה"פולנים הלבנים" באו בעקבותינו כששבנו מהפעולה (הפחוד) בשעות המאוחרות של אותו לילה אומלל. הם הובלו ישר אל המחנה, התקרבו בשקט עד כדי מטרים אחדים, וחיכו לאור הבוקר על־מנת שיוכלו להפיק את זממם ביתר יעילות. למזלנו הרע, אברהמ'קה שלומ'ס ברקוביץ, שלא השתתף בפעולת הלילה, לא קם כדי לעמוד על

משמרתו, או שנרדם, וכך הצליחו להתקרב למחנה מבלי שאיש הרגיש בהם. מתוך שלושה־עשר איש שהיינו באותו לילה, נותרנו בחיים רק שישה: יוסלה חמרסקי, אברהמ׳קה שלומ׳ס, רוחקה אסנר, ליבקה אהובתו של אברהמ׳קה אסנר, ביילקה טנוביצקי, ואנוכי, ליפקונסקי אברהם.

שבעה איש נותרו כאן לנצח, על האדמה הספוגה מדמנו שאינה יודעת שובע, וזאת ימים ספורים לפני מיגור החיה הנאצית באזורנו, כשרעמי התותחים מבשרים את החופש והדרור. ואנו, מלומדי השכול והאבדון, ממשיכים בחיינו ״הרגילים״. שמנו פעמינו לסביבת מרציקנץ, להצטרף לאוטריאד שהתמקם שם באותם ימים. בלכתנו לאוטריאד עברנו דרך קבוצות יהודיות ממרציקנץ וגרודנו. גם כאן פעלו ״הפולנים הלבנים״, אבל הם לא העזו להשתולל כמו באזור ראדון ונצ׳ה. באזור זה שלטו הפרטיזנים ביד רמה, וכל פעולת איבה או קשר נגדם זכו לתגובה מיידית.

בבואנו לאוטריאד, מצאנו את גנרל מיור קפוסטה, שהיה מפקד החטיבה שלנו. לפי פקודה ממוסקבה, הוא התקדם יחד עם החזית מערבה, כדי לחבל ברכבות ולשבש את הדרכים לחילות הגרמניים הנסוגים. הפקודה להישאר בצד הגרמני של החזית לא נעמה לנו ביותר, אבל קיבלנו אותה. מחד גיסא, רצינו כבר לחוש את טעם החופש, אבל מאידך גיסא, רצינו לקחת חלק במיגור החיה הנאצית. גם לא ידענו אל־נכון מה יותר טוב עבורנו. חששנו מהחזית שתשטוף אותנו, שמא לא נוכל להחזיק מעמד ככוח מלוכד.

הפיקוד הגבוה של החטיבה, יחד עם גנרל מיור קפוסטה, ישבו ימים שלמים, שותים וודקה כמים, והיו שיכורים כלוט, אך הפעילות הפרטיזנית התנהלה כסדרה. הקשר עם מוסקבה, שנעשה דרך הרדיו, היה שוטף וקבוע במשך עשרים וארבע שעות ביממה, וכל הידיעות על ההתקדמות בחזית הגיעו אלינו תיכף ומיד. התכונה היתה גדולה, ויחידות פרטיזנים היו יוצאות זו אחר זו לפעולות חבלה בדרכים ופיצוץ פסי־הרכבות. הרגשנו כי החזית הולכת וקרבה, אבל לא ידענו מתי היא תגיע אלינו.

התבשרנו כי ראדון כבר משוחררת, אבל אנו נמצאנו כ־100 קילומטר מערבה. הפקודה האחרונה שהגיעה היתה לא לעזוב את היערות, כדי למנוע מהחילות הנסוגים למצוא בהם מחסה. הוטל עלינו להיות שומרי היערות.

41

הצבא הגרמני נסוג

בוקר אחד הודיעו הגששים שלנו כי חיל החלוץ של הצבא האדום כבר הגיע. סירבנו להאמין כי אכן נכון הדבר, ויצאנו לכפרים כדי להיווכח במו עינינו. ואמנם בבואנו לכפר, נכנסו שני פרשים מחיל החלוץ של הצבא האדום. הם נדמו בעינינו כמלאכים, כשליחי המשיח. הושטנו להם יד אחים ובהתרגשות שוחחנו איתם קצרות. מפיהם נודע לנו, כי בקטע זה נפרצה ונשברה החזית הגרמנית כליל. עתה הם רודפים אחרי הגרמנים ואינם יכולים להשיגם כי הם רק חיל החלוץ; החיל הגדול נמצא עשרות קילומטרים מאחוריהם, ואין לו היכולת להדביק את בריחתם המהירה של הגרמנים. נרגשים וסעורים חזרנו ליער, למסור את הידיעה המשמחת על פגישתנו עם חיל החלוץ של הצבא האדום.

אנחנו יצאנו כחיל מסייע וחסמנו את הדרכים בפני היחידות הגרמניות הנסוגות. בדריכות נפש חיכיתי למפגש פנים אל פנים עם חיילים גרמניים נסוגים. הייתכן הדבר שהכול התהפך, שהפעם אנו נהרוג בהם, נעצור אותם, נצווה עליהם וגם נכלא אותם? הרי הם חיילים קרביים מנוסים ומצוידים במיטב הנשק. צריך להיזהר ולא להסתחרר דווקא כעת, ברגעים האחרונים לפני הישועה. יש לשמור על החיים. הרי גם עתה הם רבים ואנו מעטים.

בעוד אנו מסיירים בשעות הצהריים בחלקת יער סבוכת שיחים, שמענו רשרוש חשוד, ולפנינו נתגלתה יחידה גרמנית שחיפשה מחסה בעובי היער. הצעקה שלנו בגרמנית להרים את הידיים, שבאה להם בהפתעה, לא הותירה להם זמן לחשוב ושכנעה אותם מיד. ללא כל

התנגדות, הובלנו את ה"גיבורים" העלובים אל מחוץ ליער, למקום איסוף השבויים. היינו כיתה קטנה של פרטיזנים והם מנו עשרות. היינו נרגשים והמומים מהמפגש הפתאומי. לא נגענו בהם לרעה, רק האצנו בהם ללכת מהר ולא להוריד את הידיים. כל מצבור רגשות הנקמה, הכאב והשנאה התאבנו, וכשהטרף נפל לידינו נוכחנו לדעת כי איננו טורפים.

הגרמנים הנסוגים נמנעו מליפול בשבי של הפרטיזנים. הם היו מודעים לגורל המר הצפוי להם מידי הפרטיזנים, והעדיפו ליפול בשבי הצבא. בכך צדקו, כי רע ומר היה גורלם של הראשונים שנפלו לידי הפרטיזנים. רבים מהם נהרגו על־ידיהם בתוך היערות, ומאות מהם נלקחו בשבי.

החזית חלפה על־פנינו, ואנו נשארנו במשך שבוע ימים בתוך היערות, כדי לסרוק ולהוציא משם את הגרמנים הנסוגים שחדרו לתוכם. אז נוכחתי לראות כיצד מתנהגים הגרמנים בני הגזע העליון. השתוממתי כיצד אנחנו, המעטים, פרקנו מאות גרמנים מנשקם, והובלנו אותם כעדר אל מחוץ ליער. לא אחת הייתי בודד מול עשרות מהם, ולא האמנתי למראה עיני. לרגעים אף אחזני פחד: הרי הם יכולים לחסלני בקובעיהם. אר־אז נזכרתי בבני משפחתי ובאחי היהודים, איך הובלו על־ידי הגרמנים ללא התנגדות המונית, כי לא היה מנוס וכי לא היתה להם תוחלת, גם באם יצליחו במְריים, שכן האוכלוסייה מסביב היתה ברובה עוינת. אותם הגרמנים, אדוני הארץ, בעת שהיו מורעבים ומושפלים לא גילו כל התנגדות, ומילאו כל פקודה שהטלנו עליהם. הם התרפסו והתחנפו ככלבים, והיו מוכנים להסגיר את אחיהם שהשתייכו ל־אס.אס, בלי כל התנגדות.

חזות פניהם והתנהגותם עוררו, מחד, גועל, ומאידך רחמים. ראיתי איך בני־אדם אלה איבדו צלם אנוש, ולא ידעתי אם חיילים אלה היו מסוגלים לפני זמן קצר לשחוט ילדים, ולהתעלל בתינוקות, בנשים וטף, או שמא הם סתם אנשים אומללים שלא עמד להם הכוח להתנגד לשלטון העריצות והרצח שדחפם למעשיהם הטמאים והתת־אנושיים. רבים מהשבויים היו נערים צעירים שבקושי הגיעו לגיל 18, אבל היו גם הרבה מבוגרים.

חיפשנו ביניהם אנשי אס.אס. ואיתם עשינו דין מיד, כי לבנו אמר לנו שאחר־כך לא יתאפשר לנו לנקום, ואף לא נהיה מסוגלים לכך. הבאנו אותם למחנות השבויים בעיירה אסטרין, שם שמרנו עליהם וטיפלנו בהם כראוי להם. בימים אלה עוד ספגנו הפצצות גרמניות שהסבו לנו אבידות בהרוגים ופצועים.

42

היציאה מן היער

אנו, קומץ יהודי ראדון, הסתופפנו יחד, ונמשכנו בכוח פנימי להגיע לעיירה. אמנם ידעתי שאין לי מה למהר להגיע לשם, כי מהעיירה היהודית שהיתה ואיננה עוד נותרו רק חורבות. ידעתי שכל אבן ופינה יזכירו לי דם יהודי שפוך, חיים שהיו ונגדעו. נמשכתי לשוב לעיירה אבל גם נרתעתי מכך. פחדתי להיות עם עצמי, נחרדתי מהחופש והבדידות, כי מה אמצא שם מלבד שכול ויתמות? ימים אלה של חופש ודרור, שלהם ציפיתי עשרים ושישה חודשים, היו מהולים בתוגה ובעצבות.

כשהסתיים תפקיד הפרטיזנים כשומרי היער, הם נשלחו לחזית וצורפו ליחידות הצבא האדום, שם רובם נהרגו או נפצעו. רק מחלקה אחת נשלחה על־ידי האוטריאד לראדון, ובחלקי נפל להיות בה. אולי שיחק לי מזלי בגלל גילי הצעיר יחסית. צוידתי בתעודת פרטיזן שנלחם במלחמת המולדת כנגד הפאשיזם, בצירוף המלצות על התנהגות טובה, והועברתי ליחידה קרבית מיוחדת של האוטריאד (״איסטריביטלני אוטריאד״). תפקידנו היה לשמור על הסדר בעיירה, לנקות את הסביבה מפושעים, כשהכוונה ל״פולנים הלבנים״, שונאי הצבא האדום והמשטר הסובייטי.

שוחררנו ב־12.7.44, בעוד המלחמה נמשכת. בשובי לראדון, מצאתי את כל בתי היהודים עומדים על תילם, רק בלי יהודי העיירה, אותם ליוויתי ב־10.5.1942 לקבר האחים הגדול בבית־העלמין.

שרדו רק אותם היהודים הבודדים, שאיתם הסתופפתי ביער. קשה היתה ההסתגלות לרוח־הרפאים שנשבה מכל פינה. אמנם, המסגרת הצבאית בה חייתי והפעילות הרבה שלנו, הקלו במידת־מה על הרגשתי

והקטינה במקצת את תחושת הבדידות. צורפתי למשטרת הביטחון, הקרויה נ.ק.וו.ד. ועיקר עיסוקי היה לעזור לצבא לגלות את הפולנים הלבנים, ולהביאם לחקירה למשטרת הביטחון. היה זה תפקיד לא נעים ומסוכן כאחד. הסביבה של ראדון רחשה מאות פרטיזנים "פולנים לבנים", ששנאו את היהודים והסובייטים, והפילו חללים רבים בתוך הצבא האדום, שהיה בעורף העמוק, מאות קילומטרים מאחורי החזית. החיילים הסובייטיים התמימים לא היו מודעים לסכנה האורבת להם בעורף, על אדמת המולדת המשוחררת. הקורבנות הראשונים היו היהודים המעטים ששרדו ביערות, או במחבוא אצל איכרים ידידים. אלה, בבואם לקבל את רכושם שהשאירו אצל איכרים, היו מוצאים את מותם מידי "הפולנים הלבנים". חודשים רבים נמשך המאבק נגדם עד שהוכרעו.

היות והכרתי היטב את דרכי העפר והשבילים המובילים לכפרים מסביב לדוגאלישוק, צורפתי ליחידה של הצבא האדום, לשמש להם כמורה־דרך ומוביל. הלבישוני בגדי הצבא האדום, והייתי יוצא רכוב על סוס "סיבירקי" קטן, בראש מחלקה, או פלוגה של חיילים, ומוביל אותם לכפרים בהם נמצאו קיני "הפולנים הלבנים", והייתי מורה להם איך לכתר את הכפר ולסגור את מבואותיו. לאחר־מכן נערכו סריקות בבתיהם של החשודים. החרמנו נשק רב, והבאנו עשרות חשודים לחקירה במשטרת הביטחון. כל מי שהתנגד לנו נורה במקום.

למרות סלידתי מעיסוקי זה, שמחתי שנפל בחלקי למלא את התפקיד, כי כך יכולתי לנקום, ולו במעט, באלה שרצחו את אבי ואת כל יהודי דוגאלישוק התמימים והישרים.

משטרת הביטחון בראדון התמקמה בביתו רחב־הידיים של בערל ליפקונסקי – החייט מדוגאלישוק. חדרי הבית הרבים הפכו לחדרי חקירות, והמחסן הענקי הפך להיות מכלאה ובית־סוהר זמני. העצורים נדחסו לפינה במחסן, שגודר ורושת כמכלאה לצאן. מדי פעם הייתי מוזמן להיות נוכח בחלק מהחקירות שנערכו בדרך־כלל בלילה, ועוזר בתשאול. כמה מדרכי החקירה נחרתו בזיכרוני ושמורים איתי עד היום. החוקר היה נמצא בצל, ומנורת חשמל האירה באור חזק מאוד את פני הנחקר. כשהתשובות לא היו לרצון החוקר, הוא השתמש בשוט מאולתר עשוי מחוט ברזל גמיש, ומצליף בנחקר בכל חלקי גופו. למדתי אז עד כמה משפיע הבידוד, הרעב והצמא על הנחקר.

לימים פגשתי בין העצורים במכלאה, את האיכר אנדז'לביץ ואחד מבניו. ידעתי שהיה להם קשר עם הארגון הפוליטי של "הפולנים

הלבנים", אך עבורי היתה זו הזדמנות לגמול להם על הגינותו כלפינו. עשיתי מה שהיה לאל ידי כדי להקל עליו, דאגתי שיהיה לו אוכל ושתייה, ועודדתי אותו. העדתי שהוא נתן מחסה לפרטיזנים בביתו, ושגם אני ואבי מצאנו מחסה בגורן שלו במשך חודשי החורף של 1943. אינני יודע עד כמה עדותי זו עזרה לו, אבל הוא ובני ביתו ידעו, לפחות, שאיני מתנכר להם, ועושה כמיטב יכולתי כדי לגונן עליהם.

החזית היתה במרחק מאות קילומטרים מערבה מראדון, אך המאבק של "הפולנים הלבנים" נגד המשטר, מחד, והאמצעים שננקטו נגדם, מאידך, היו אכזריים ביותר. בוקר אחד, בעוברי על־יד בניין בית העם הגדול שהיה במרכז השוק בעיירה, נתגלתה לעיני תמונה שאי־אפשר לשוכחה. לאורך קירות הבניין היו מוטלות עשרות גוויות, מסודרות זו ליד זו, כשהראשים מופנים אל הקיר והרגליים כלפי חוץ. יום קודם־לכן ערכו "הפולנים הלבנים" מארב לחיילי הצבא האדום, והרגו באכזריות רבה שבעה מהם. כתגובה לכך ערכו החיילים מצוד באזור התקרית, והרגו עשרות מ"הפולנים הלבנים", שחטו אותם בצווארים, והניחום לראווה לעיני כול, במשך יומיים תמימים, למען יראו וייראו.

המלחמה עדיין נמשכה, ורבים מהפרטיזנים גויסו או התנדבו לצבא כדי להישלח לחזית. מתוך בדידותי הרבה, ומתוך רצון לתרום למאמץ המלחמתי נגד הגרמנים, וגם כדי לנקום ברוצחי משפחתי ומשמידי היהודים, פניתי אף אני ללשכת הגיוס כדי להישלח לחזית. כשהודעתי על כך למפקד ה־נ.ק.וו.ד, שהיה בדרגת קפיטן, הוא צעק עלי בחמת־זעם, בתוספת קללה רוסית עסיסית: "מה איתך, השתגעת? לא תלך!" ומיד התקשר למפקד לשכת הגיוס וביטל את התגייסותי. אינני יודע אם עשה זאת משום שמצאתי חן בעיניו, או משום שרצה להציל את חיי הצעירים ביודעו שנותרתי בודד מכל משפחתי. אבל ייתכן שבכך הוא הציל את חיי, מפני שמרבית הפרטיזנים לא שבו מהחזית. רק אלה שהיו בני־מזל ונפצעו, נותרו בחיים.

נותרתי בודד תחת שמי ה', ולכן שמחתי להזמנתם של חיים איצקה ברקוביץ ("דער ציגיינער") שאף הוא נותר בודד, ומיכקה דובינסקי, שנותר בחיים עם אחיו הקטן ישראליק, לבוא ולגור איתם. ביחד חיינו כאחים, כמשפחה אחת. אכלנו בצוותא, דאגנו ושמרנו זה על זה.

43

המחשבות טורדות

חיינו האפורים והעלובים התמקדו בתחילה בנטילת נקמה מרוצחי משפחותינו ועמנו, ולאחר־מכן בקיום היומיומי. על העתיד עדיין לא חשבתי, רק פה ושם התגנבה מחשבה במוחי וניסיתי לדמיין איך ייראו חיי בהמשכם אם לא אנסה לשנות את נתיבם. כל עוד נמשכה המלחמה עדיין לא היה מקום לתכנן את העתיד. שִׂמנו עינינו בכוס, והמתקנו את חיינו נטולי הדמיון בזלילה ובשתייה. הוודקה מתוצרת הבית היתה לנו למרפא ובעזרתה שמרנו על המורל.

כמו שקורה לפעמים בחיים, פתאום תקרית של מה־בכך מעוררת את המחשבה הרדומה והעצלה, וגורמת לשינוי כיוון החיים. תקרית מעין זו קרתה לי, עת שימשתי כשֶׂרת של גנרל מיור, שבא למשטרת הביטחון בראדון. בעיירה זו עדיין לא היו מים בצינורות ובברזים, והיו שואבים אותם בדליים מתוך באר ומביאים אותם לבתים. בוקר אחד נתבקשתי לצקת מים לידיו של הגנרל מיור, ולעזור לו להתרחץ. חזותי היתה כשל בני המקום הגויים: שיער בלונדי בהיר, עור לבן ועיני תכלת. וכן שפתי הרוסית היתה כשל בני המקום, ששפת אמם היתה פולנית. הגנרל לא העלה בדעתו שאינני מגזע הביילורוסים המקומיים, או הפולנים. כטוב לבו אתי, כיבדני בשיחה קצרה ושאלני שאלות אחדות. לבסוף שאל לשמי, ואני לתומי עניתי לו ששמי אברהם. הגנרל מיור התיישר והביט בעיני, ולאחר־מכן הפטיר בקללה רוסית עסיסית: "מה, אתה, לעזאזל, יהודי?!"

"כן", עניתי לו, "אני יהודי!" ולא הוספנו דבר עוד.

מחשבותי ניעורו. לא הפסקתי לחשוב על השתוממותו ואכזבתו מכך

שאני יהודי. הדבר לא נתן לי מנוח, לא יכולתי להאמין כי הכוהן הגדול של ה־נ.ק.וו.ד, קודש־הקודשים של הקומוניזם, נוטר המשטר, כה מאוכזב לראות יהודי חי, וזאת בעת שהמלחמה העקובה מדם נגד המשטר הגזעני של גרמניה טרם הסתיימה. אם כך, חשבתי, מה יש לצפות מאזובי הקיר האנטישמיים. הבנתי כי אין סיכוי שליהודים כאן צפוי עתיד ורוד, והמחשבה מה יקרה לאחר הניצחון על גרמניה החלה לנקר ולהטריד. הסביבה והאווירה בה חייתי היתה שונה תכלית שינוי מזו שהכרתי לפני המלחמה. חברי, הבוגרים ממני במספר שנים, יהודים ושאינם יהודים, מצאו פורקן בזלילה ובשתייה ובבילוי עם ה"שיקסעס", בנות המקום שאינן יהודיות. חדרה בי המחשבה שאורח החיים היהודי בו חונכתי עבר מהעולם ולא יחזור כי היהודים שהיו אינם עוד, ובעלותם למרומים לקחו איתם גם את היהדות. ידעתי בתוך תוכי שלא אוכל לחיות כאן כיהודי, וכי אין טעם לנסות לבנות מחדש את חיי במקום זה. החילותי להבין את הסכנות האורבות לי כיהודי אם אשאר בעיירה הקטנה הריקה מיהודים ומנוער יהודי. בעת שבאו המחשבות והתחלתי לסרוק את העבר, את ההווה, ותהיתי על העתיד, הבנתי כי נאבקנו על החיים לא רק מפני שלא רצינו למות, אלא גם כדי שיישאר שריד מהמשפחה. ואז הדהדו באוזני דברי צוואתה של אמא, עת הלכנו שלובי ידיים לבור ההריגה: "ילדים, אִמרו שמע ישראל ונמות כיהודים". חשתי והבינותי כי לברוח מהיהדות ולהינתק ממנה לא אוכל, כי לא יהיו בי הכוחות הנפשיים לכך, וכי אף פעם לא אהיה שלם עם עצמי אם אעשה זאת. מכאן שהגעתי למחשבה כי עלי לברוח מחיי העכשוויים, ולהגיע למקום שיש בו חיים יהודיים.

המעבר הפיסי מחיי היער לחיים נורמליים תחת קורת־גג, ובלי להיות נרדף, היה קל יחסית, אם כי טרם הסכנתי לשינה במיטה עם מזרן. הרצפה הקשה עם אגרוף קמוץ מתחת לראש, במקום כרית, היטיבה עם שנתי. לא כן היה המעבר מבחינה נפשית. ככל שהחיים נכנסו למסלולם הקבוע, ותחושת הביטחון האישי הלכה והתייצבה, כן הלך והתערער השקט הנפשי. השכול והאבדון ששככו לכאורה בסערת המאבק לקיום ולהישרדות, הופיעו עכשיו ביתר־שׂאת. הלב נצבט על מה שהיה ואיננו עוד, ושלא יוכל לחזור לעולמים. האירועים שנחרתו כשרטת בלב במשך עשרים ושישה חודשים החלו להתגלגל במוח ולעבור כבסרט אילם מול העיניים, הלוך ושוב. והעתיד המעורפל מונח כאבן כבדה ולוחצת שלא ניתן להסירה.

44

אחי פינקה מובא לקבר ישראל

אחי פינקה שנפל לרגלי, באותו ליל ירח של י׳ מרחשוון ה׳תש״ג, 21.10.1942, חזר לתודעתי היומיומית, ובחלומי היה פוקד אותי כמעט לילה לילה. ידעתי כי לא יהיה מנוח לנפשי, עד שלא אפקוד אותו אי־שם ביערות דוגאלישוק. ידעתי גם כי לא אוכל לעזוב את ראדון לפני שאביאנו לקבר ישראל, ליד אמנו ואחינו, וכל יהודי ראדון. אך הכניסה לאזור זה היתה כרוכה בסכנת נפשות, כי בסביבה ההיא שרצו הכנופיות של ״הפולנים הלבנים״. פנייתי למשטרת הביטחון לקבל ליווי ביטחוני נדחתה על הסף, בטענה שיש לדחות את הדבר עד שהאזור יטוהר מהכנופיות, וכי אין הצדקה לקחת סיכון. קיבלתי את נימוקיהם בלי כל טרוניה בלב. הבינותי שהם לא מסוגלים להבין את רחשי לבי. אלא שהקיץ כבר החל להגיע לקצו, ואם עד בוא החורף לא אעבירנו, מי יודע אם ניתן יהיה למצוא את המקום בקיץ הבא, ובינתיים לא אוכל לעזוב את ראדון. לא ביקשתי עזרה מחברי הפרטיזנים, כי לא רציתי שיסתכנו בגללי, וגם לא רציתי להיענות על־ידיהם בסירוב. אך המחשבה לא הרפתה ממני יומם וליל. הרגשתי שעלי לעשות זאת ויהי־מה.

באחד הימים של סוף חודש אוגוסט 1944, בשעות המוקדמות של הבוקר, לקחתי את הרובה ואת האקדח, ויצאתי לקצה רחוב מוזייקה, בדרך המובילה לדוגאלישוק. נכנסתי לאיכר שלא הכרתיו, וציוויתי עליו לרתום את הסוס בעגלה ולקחת שני אתי־חפירה. הבהרתי לו כי בפקודה ממשטרת הביטחון – נ.ק.וו.ד – עליו לנסוע איתי לדוגאלישוק, מרחק של 10-7 קילומטרים, להוציא גופת פרטיזן ולהביאה לראדון, וכי לאחר ביצוע הפקודה הוא יהיה משוחרר.

האיכר לא שאל שאלות, רתם את הסוס, ויצאנו לדרך. לא ידעתי את מקום קבורתו של פינקה, אך מידיעות שהגיעו אלינו בשעתו, למדנו לדעת כי הגוי שמסקה, שחי בביתנו בדוגאלישוק, הביא אותו לקבורה באחת מחלקות היער שלנו, והוא לבטח יודע את המקום. הגעתי היישר לביתנו שבדוגאלישוק, והוריתי לאיכר, בעל העגלה, לקרוא לשמסקה. כשהופיע שמסקה וראה מי קורא לו, התחלחל והחוויר כסיד, ולא היה מסוגל להוציא הגה מפיו. הוא היה בטוח שבאתי לסגור איתו חשבון. הרגעתי אותו ואמרתי לו כי איני רוצה ממנו דבר, לא את ביתנו ולא את תמורתו, רק באתי להוציא את גופת אחי שהוא קבר אותה. הבהרתי לו שאני דורש ממנו שיבוא מיד איתנו ויעזור לי למצוא את המקום. לא נותרה לו ברירה והוא עלה על העגלה. שני האיכרים ישבו לפנים ואני מאחוריהם, ויצאנו לדרך.

בלבי התפללתי לבל יראו אותנו איכרים אחרים, ושלא תופץ הידיעה על כך בין תושבי הכפר. ידעתי את הסכנה האורבת לי, כי הם שניים ואני יחידי, והשתדלתי כל הזמן לשמור מרחק מהם, ולהיות כל הזמן מאחוריהם. שמסקה הוביל את העגלה בדרך הצרה בין הגדרות, בה נפל פינקה בקרבת הסלע. חלפנו על־יד הנפחייה שלנו שעמדה בשיממונה, ופנינו ימינה לאחד השבילים שהוביל ליער. נעצרנו בפאתי היער על־יד גבעה קטנה מכוסה עשב, בלי כל ציון או סימן. רק גללי הבהמות, הפזורים בשטח, הוכיחו שרועים ועדריהם עוברים כאן. הוריתי לשניהם לחפור, תוך כדי שמירת מרחק מהם. החפירה באדמה החולית היתה קלה ומהירה, והתפללתי בלבי שאמצא סימני היכר שאכן אלה הן עצמותיו של אחי. כשהחלו לעלות את שלד עצמותיו, הכרתי את הבגדים שלבש ואיתם נקבר.

ראיתי כי הוא לא היה גלמוד בקברו. את אמונתו ואלוהיו לקח עימו – רצועות התפילין, שהשתלשלו ועטפו את השלד, היו עדות לכך שאכן אלה הן עצמותיו של אחי. זיק של שמחה חדר ושטף לרגע את לבי: מצאתי את אחי הגדול פינקה, הוא קם לתחייה, רוחו מרחפת מעלי ואינני גלמוד עוד. פינקה יקירי, לא שכחתיך. אתה רואה, באתי אליך, ולא אשכח אותך לעולמים. אביאך ליקרים לנו שלא תהיה בודד עוד.

השגחתי השגח היטב לבל תישאר שם עצם מעצמותיו של השלד המתפרק. המתח שהיה קודם באוויר התפוגג, וגם האיכרים, לאחר שמצאו את השלד, נרגעו ושוכנעו שאמנם אין לי כל כוונות רעות נגדם, ועשו את אשר הוריתי להם ללא כל טרוניה.

אספתי את השלד והעצמות בסדינים ושמיכות שהבאתי איתי, והעליתים על העגלה. את הקבר הפתוח כיסינו בעפרו, ובמבט חטוף נפרדתי מהמקום, כשעצמותיו של אחי פינקה איתי. האצתי באיכר לנסוע מהר, ותוך שעה קלה הגענו לראדון.

ריכזתי מניין יהודים שיתלוו אלי לבית־העלמין, ועל־יד קבר האחים של יהודי גטו ראדון, שביניהם מצאו מנוחת עולמים אמנו שרה מינה ואחינו הצעיר קושקה, ויתר בני המשפחה, נטמן אחי פינקה יחד עם התפילין שכה שמר עליהם.

התהלכתי כסהרורי. כל־כך נרעש ונרגש הייתי מהפגישה ומהפרידה מאחי פינקה. אבן כבדה נגולה מלבי: הרגשתי כאילו אני מרחף באוויר, ותהיתי אם גם הלילה יפקדני אחי בחלומי.

למחרת היום, כשבאתי למשטרת הביטחון וסיפרתי שעשיתי את מה שעשיתי, הסתכלו עלי כמו על אדם שדעתו נטרפה עליו. לא דברי שבח המטירו עלי, אלא נזפו בי קשות, ולולא דעתם הטובה עלי, הייתי זוכה גם לעונש. אולם משנרגעתי, לא היה אדם מאושר ממני. הרגשתי כאילו שוחררתי מחדש.

יום רדף יום, והמלחמה טרם הסתיימה. החזית התייצבה אי־שם לפני וארשה בירת פולין, ואיש לא ידע למה מאריכים את קצה. אמנם בראדון לא הרגשנו את המלחמה כלל, פרט למחסור בכל מיני מצרכים, אך זה היה תמיד מסימני ההיכר של המשטר הסובייטי. הפעילות היומיומית היתה כבימי שלום, ואני המשכתי להיות מגויס במסגרת משטרת הביטחון. בחודש אוקטובר 1944, הודיעו לי כי עלי לצאת לקורס פרחי־קצונה שיתקיים בגרודנו. שמחתי מאוד, כי רציתי ללמוד ולא אִכפת היה לי מה, העיקר ללמוד משהו. פרט לכך רציתי לצאת מד׳ אמותיה של ראדון, ולבקר בעיר גדולה כמו גרודנו.

הקורס היה מעניין מאוד. למדנו בו כל מיני דברים, החל ממבנה מנוע של רכב וכלה בכבאות. הייתי היהודי היחידי בקורס, ולא הרגשתי כל אפליה על היותי יהודי. יחסי עם כל השקצים היו טובים ביותר.

45

הבריחה מראדון

באחד מימי החופש שקיבלנו, יצאתי לטייל ברחובות גרודנו, ובאקראי פגשתי בשני יהודים, מהם למדתי שישנה דרך להגיע לארץ ישראל דרך רומניה. המחשבה לעקור מכאן למקום בו רוחשים חיים יהודיים לא עזבה אותי, והחילותי לחפש דרכים איך לממשה. באמתלה של מחלה הפסקתי את לימודי בקורס, וברחתי בחזרה לראדון. במשטרת הביטחון בראדון סיפרתי שקיבלתי חופשה ארוכה. שם נודע לי שכל אזרחי פולין לשעבר (ראדון היתה תחת שלטון פולין עד 1939, וכל מי שחי בראדון עד אז נחשב כאזרח פולני לשעבר) יכולים לשוב לפולין, וכי משפחת דוידוביץ וליבה שמעיה־מנדל׳ס, אמנם מכינים לצורך זה את הניירות הדרושים. לא היו ביניהם חייבי גיוס, ולכן יכלו לטפל ביציאתם לפולין בריש גלי, אך אני הייתי חייב לעשות זאת בסודי־סודות, כי למעשה הייתי מגויס אצלם, ובריחתי עלולה היתה להיחשב כעריקה, ומשמעותה של זו בימים ההם היתה ברורה. מכרתי את מעט המיטלטלים שהיו לי, בגדים וחפצים מעטים שנותרו מוסתרים אצל איכרים ידידים. בעזרת לאה׳קה סלודובניק, שעבדה כפקידה ב־נ.ק.ג.ב, ובתוספת תשלום של 5000 רובל, קיבלתי במהירות את התעודות הדרושות. בחלק הנותר של הכסף קניתי מטבעות זהב ודולרים כדי שיהיו לי להוצאות הדרך, ובאתי בדברים עם משפחת דוידוביץ להצטרף אליהם ולנסוע יחד איתם.

שמרתי את הדבר בסוד אפילו ממיכקה וחיים איצ׳קה, שמא ירצו להניאני מכך. במיוחד חששתי פן אסכן אותם ואותי אם יגיע הדבר לידיעת משטרת הביטחון.

ההכנות האישיות ליציאה מראדון הסתיימו, אך עדיין נותרו חובות

אחדים שהעיקו על מצפוני. לא עלה בידי לפקוד את קברו של אבי ושל יהודי דוגאלישוק, שנהרגו על־ידי "הפולנים הלבנים". איני יודע את מקום קבורתם, וספק אם אי־פעם ניתן יהיה לגלותו. "צרת הרבים" היתה לי לנחמה פורתא. אבי אינו שוכב לבד, יותר ממניין יהודים נהרגו באותה התנפלות רצחנית של ה"פולנים הלבנים". למעשה, כל יהודי דוגאלישוק חוסלו אז על־ידיהם, ובתי־קברות כאלה של יהודים הרי פזורים בכל רחבי פולין, ועם בואו של משיח צדקנו בעת תחיית המתים הוא לא יישכח, כי הוא אינו בודד. את חובותי למתים הרבים אין לאל ידי למלא, והם מצאו את מנוחתם תחת כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים, ובעל הרחמים יצרור את נשמותיהם בצרור החיים.

הייתי מוטרד מכך שלא ידעתי מה קרה לאחי אבי בדזיבינישוק, משפחות יקותיאל ונחום יוסף ליפקונסקי – אולי נותר מישהו מהם בחיים? רציתי לגלות זאת בטרם עוזבי את רוסיה, כי מי יודע אם תהיה לי עוד אפשרות לגלות זאת. לאחר חקירה ודרישה אצל אנשים שונים איתם נפגשתי, נודע לי, באורח פלא, כי ילד אחד מהעיירה דזיבינישוק שנותר בין החיים, נמצא בבית־יתומים בווילנה. זיק של תקווה נדלק בלבי, ובאותו רגע גמלה בלבי ההחלטה לנסוע לשם מיד לחפש את בית־היתומים, ולמצוא את הילד מדזיבינישוק, אם ברצוני לדעת מה קרה עם קרובי שם.

הנסיעה לווילנה, המרוחקת מראדון כ־80-90 קילומטר, בעגלה וסוס, ארכה יותר מיום וסכנה לא מעטה היתה בצדה. תחבורה מוטורית לציבור לא היתה קיימת עדיין. הדרך היחידה להגיע לווילנה היתה לבקש טרמפים מרכב צבאי שנע לכיוון וילנה.

כך, בבוקר סגרירי וגשום של סוף חודש נובמבר, יצאתי לאם הדרך לעצור טרמפ צבאי שייקחני לכיוון וילנה. בגדי השירות שלבשתי, ותעודות הפרטיזן בהן הייתי מצויד, עזרו לי לטפס ממכונית צבאית אחת למשנֶהָ, ובשעות אחר־הצהריים הגעתי לווילנה. כשתרמילי על שכמי ורטוב עד לשד־עצמותי מהגשם הסגרירי, צעדתי לראשונה בהתרגשות ברחובות וילנה, שכה רבות שמעתי עליה. מהורהר ומלא ציפיות לפגישה שלא נקבעה, שירכתי רגלי לחפש בית־יתומים, שם אמור להיות נער יהודי יתום מדזיבינישוק. אולי הינו בן של אחד האחים של אבי, קרובי היחיד שנותר לי מכל המשפחה?

שאלתי עוברים־ושבים אם ידוע להם על בית־יתומים שנמצא בקרבת מקום, ולמזלי הרב, לא ארכה השעה והייתי בתוך כותלי בית־היתומים.

ילדים מכל הגילים התרוצצו שם אנה ואנה, בפרוזדורים האפורים והחשוכים. עצרתי אחדים מהם ושאלתי אם הם מכירים ילד מדזיבינישוק. כעבור רגעים מעטים עמדתי מול ילד רזה וצנום, מופנם ומכורבל בתוך עצמו, מפוחד מסביבתו. אני נועץ בו עיני, והוא משפיל עיניו, ובקושי מחזיר לי מבט, כאילו אומר: "מה הוא רוצה ממני". ביקשתי את הילדים להשאירנו לבד, וסיפרתי לו כי באתי לחפש קרובים מדזיבינישוק, ושאלתיו אולי הוא יוכל לעזור לי בכך. כבדרך־אגב שאלתיו "מה שמך?" וכשענה לי "פינחס", הסתמרו שערותי, והתקווה שהתגנבה ללבי הפכה לממשית יותר: הרי שמו כשל אחי שנקרא על שם סבנו. בחרדה המשכתי לשאול: ומה שם משפחתך?

וכשהתשובה היתה ליפקונסקי, נרעדתי כולי ביודעי שמצאתי בן דוד. אינני עוד בודד בעולמי!

שאלתי הנוספת היתה מיועדת לשכנעו שאני אכן בן דודו: "אתה בנו של נחום יוסף או של יקותיאל?" ותשובתו היתה של נחום יוסף. הוספתי לשאול על ההורים ויתר בני המשפחה, והאם ידוע לו שהיו לו קרובים בראדון, והאם שמע על מוצאו של אביו, שהוא מדוגאלישוק.

שוחחנו שעה ארוכה, כשאני בעיקר המדבר והוא המאזין. הסברתי לו מי אני ומה היא קרבתנו, הוצאתי מתרמילי את הכריכים שלקחתי כצידה לדרך וכיבדתיו. לאחר שהתקרבנו זה לזה, סיפרתי לו את מטרת בואי, ושאני עומד בשבועות הקרובים לעזוב את רוסיה ולעקור לפולין, כדי להמשיך משם לארץ ישראל. הוא הקשיב לסיפורי מבלי להגיב ולשאול. רק לאחר שפניתי אליו ואמרתי לו שאני רוצה שגם הוא יבוא יחד איתי, היתה תשובתו חד־משמעית וברורה: לא!

נפלתי עליו כרעם משמים, ולא היתה לו שהות לעכל את המפגש הפתאומי והבלתי־צפוי. הוא היה נבוך, אבל נבון דיו כדי לא לבטוח בי, ובצדק פחד לעזוב את הילדים ואת בית־היתומים, בשביל ללכת עם נער מתבגר שרק עתה הכירו, בדרכים מסוכנות, ולארץ בלתי־נודעת.

נשמתי לרווחה מתשובתו השלילית. חרדתי מהאחריות שאני נוטל על עצמי אם יסכים לבוא איתי. בתוך תוכי חששתי לקחת נער צעיר, לדרך מסוכנת ובלתי־ידועה, ליעד שבעצמי לא ידעתי איך ומתי אגיע אליו. כך נפרדתי ממנו בחיפזון כי רציתי לחזור לראדון בטרם רדת הלילה, ובהרגשה שאני השארתי כאן בווילנה חלק ממני.

בפגישה זו נודעו לי הפרטים על גורל משפחות אחי־אבי. אביו נחום יוסל, ואמו סלובה ושלושת ילדיהם: חנה, בנימין ופינקה, נלקחו לגטו

וארונובה, ומשם לגטו לִידָה. בסתיו של שנת 1943, נלקחו ברכבת למחנה הריכוז וההשמדה "מַאיְדָנֶק". פינקה, "בן הזקונים", שהיה אז כבן 12, ברח מרכבת המוות. מאחר שהאם חלתה לא רצו יתר בני המשפחה לעזוב אותה ונשארו איתה, אך אביו דחק בו, שלפחות הוא יברח ויציל את עצמו.

בבורחו מהרכבת הגיע לגוי אותו הכיר בסביבות לידה שהחזיקו כשבוע ימים, מוסתר בדיר החזירים. בזמן שהיה בא להאכיל את החזירים, היה מביא גם עבורו אוכל. לאחר שבוע ימים, אמר לו הגוי שעליו לעזוב, ויעץ לו להגיע ליער לאזור מסוים, שם יפגוש פרטיזנים יהודים. ההורים, האח והאחות נשארו ברכבת המוות ומשם אבדו עקבותיהם.

הדוד השני, יקותיאל, ואשתו רחל ובתם, חוסלו יחד עם יהודי גטו וארנובה. הבן פינקה הצליח אמנם להגיע ליער, אך מסיבה בלתי־ידועה ניסה להגיע לדזיבינישוק. שם תפסוהו הגויים והרגוהו.

מאז אותה פרידה, נשאתי בלבי את המפגש עם פינחס בגעגועים, במשך עשר שנים, עד שחודש הקשר בינינו.

זרעי הפגישה הפתאומית נבטו אט אט גם בלבו של הנער פינחס, והלכו וצמחו ביחד עם התבגרותו, עד כי בשנה השתים־עשרה לפגישתנו הראשונה הגיע לישראל. מאושרים היינו שנינו כי מצאנו משפחה.

ימים אחדים לפני המועד המתוכנן לעזיבת ראדון, הרגשתי שאיני מסוגל להעלים עוד ממיכקה דובינסקי את דבר בריחתי. הוא אספני לביתו והיה לי כאח בוגר. חשתי את אהבתנו ההדדית, כיבדתיו והערצתיו. באחד הערבים, אחרי שגמר את עבודתו, ביקשתי לשוחח איתו ויצאנו לטייל לאורך המדרכה בפינת רחוב גרודנו, בקטע שליד ביתו של יצחק רוגובסקי. בדחילו ורחימו פרשתי לפניו את המחשבות המציקות לי, ודיברתי על כך שאיני רואה פה עתיד לחיי כיהודי. סחור סחור גיליתי לו שהחלטתי לעזוב בעוד ימים אחדים.

תגובתו הספונטנית והרגשית היתה: "לא בא בחשבון. לא אתן לך לעשות זאת!"

הוא מנה נימוקים רבים וכבדי־משקל נגד עזיבתי, במיוחד הנימוק שהמלחמה טרם הסתיימה, וכי הדרך מסוכנת. במיוחד ביקש ממני לדחות זאת לפחות עד לאחר גמר המלחמה. אולם אחרי שעמדתי על שלי ולא רציתי להשתכנע, איים עלי באומרו: "אם לא תבטל זאת, אני מוסר אותך

ל־נ.ק.וו.ד., ולא תלך".

עמדתי בשלי, ואמרתי לו שאיני מוכן לבטל את החלטתי שגיבשתי אחרי לבטים רבים. אם הוא רוצה להסגיר אותי למשטרת הביטחון, הרי זה עניינו. אני, מרצוני, לא אבטל את החלטתי.

בראותו שדעתי איתנה, ושלא אשנה אותה גם בשל איומיו, חיבקני ונישקני כשדמעות ניגרות מעיניו, ואיחל לי דרך צלחה.

אברהם אביאל

כפר ושמו דוגאלישוק

משרד הבטחון — ההוצאה לאור

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

וילנה
וואַרונובה
דיטווה
בסטוני
דיטווה
דיטווה
ראַדון
מוֹזייקֶה
דוגאַלישוק
לִידָה
דיטווה
דיטווה

אוֹרָן
מרצ'יקנצה
גרודנו
פוֹדָמב
נאצ'יה
מיז'נצֶה
קוֹבלקי
דוֹביטש
סוֹלטאנישוק
קוטרה
ליפקוֹנצֶה
קוטרה
אוסטרין
קוטרה
יערות
ביצות
מסילת ברזל
כביש
כביש סוג ב'
נהר



אברהם אביאל (ליפקונסקי) נולד ב־1929 בכפר היהודי־חקלאי דוגאלישוק בפולין. במאי 1942, בהיותו נער בן 14, נמלט מבור המוות – שם חזה ברציחתם של יהודי ראדון וסביבותיה. הוא נס ליערות, הצטרף לפרטיזנים וחי עימם 26 חודשים. בתום המלחמה, לאחר מסעות שארכו חודשים רבים, הגשים את חלומו והגיע ארצה באונית המעפילים "כתריאל יפה". עם הגיעו נתפס על־ידי הבריטים, הוגלה לקפריסין, וחזר לארץ בסוף 1946.

בתחילת 1948 התגייס לגדוד השישי של הפלמ"ח ונלחם בדרך לירושלים.

מאז 1958 הוא עוסק בענף הספרים.

נשוי לאילה לבית ליברמן, שאף היא הצליחה להימלט משיני הנאצים.

לבני הזוג שלושה ילדים ושישה נכדים.

בספרו "**כפר ושמו דוגאלישוק**" מתאר המחבר מה שהיה ואיננו עוד. קטעי חיים וטיפוסי בני אדם בכפר היהודי־חקלאי ובעיירה היהודית ראדון, כפי שנחרתו בזכרונו של נער. הוא מתאר את חיי הגטו עד חיסולו, את הרצחו של אחיו לעיניו, את החיים ביער בין פרטיזנים, את מאבק הכוחות בין פרטיזנים רוסים לפרטיזנים יהודים, ומעל לכל – את המאבק הארוך והעיקש לחיים ולהישרדות.

משרד הביטחון - ההוצאה לאור